СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1979 — Ч. 3 (219)

В. БАРКА: ДОСВІТНІСТЬ МОРЯ
І ТАЄМНА БУДІВЛЯ

ШЕВЧЕНКО СЕРЕД ЖИВИХ:
ЛЕОНІД ПЛЮЩ
ГЕО ШКУРУПІЙ
Ю. Ш.

СТО РОКІВ ТОМУ І ТЕПЕР —
УКРАЇНА 1878 І 1978:
ІВАН КОРОПЕЦЬКИЙ
БОГДАН РУБЧАК
ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ
ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ
МИРОСЛАВ ПРОКОП
ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
РОМАН ШПОРЛЮК

"SUČASNIST" — MÄRZ 1979
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

МАРІЯ ГОЛОД
ЧОТИРИ ПОРИ РОКУ

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Віри Юрчук.
Збірка поезій.

Ціна 4.00 ам. дол.

ЮРІЙ СОЛОВІЙ
ПРО РЕЧІ БІЛЬШІ, НІЖ ЗОРІ

Мюнхен, 1978. 319 ст. Обкладинка у виконанні автора.

Праця Юрія Соловія — це думки і статті про мистецтво і мистців. Ці статті з'являлися від 1950 року на сторінках української преси.

У книжці 152 репродукції картин і скульптур таких українських мистців: Олександра Архипенка, Миколи Бутовича, Якова Гніздовського, Любослава Гуцалюка, Слави Ґеруляк, Михайла Дзиндри, Григорія Крука, Антона Малюци, Христини Оленської, Аркадії Оленської-Петришин, Володимира Прокуди, Мирослава Радиша, Юрія Соловія, Михайла Урбана, Михайла Черешньовського й Іллі Шульги.

Ціна: 15.00 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

diasporiana.org.ua

БЕРЕЗЕНЬ 1979
Ч. 3 (219)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статтей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ДОСВІТНІСТЬ МОРЯ І ТАЄМНА БУДІВЛЯ

Василь Барка

I

Всім: чаша дня! Воскресністю зірчезна
(при синяві, спрозореній ріллі).
Вінечник свічено, мов «храм» почнеться, —
ростучи, й розсвіт поорлів...
скрізь, коливаючись, не зблідне
каганчик блиску й свічка благочестя:
провісне вікнам, грядці рідне.

Спромінено пророчо й погляд кружний, —
мов проповідь, сусідів здружить.

Чого ж приплив: як з палених вітрил? —
на камінь стогін дотремтить.
Бідує серце згіркле! синій рух:
мов клятви з гроз переставля;
попломенів — потух,
під бризк від білопінного крила...
бідує, з півдня чує —
там крик кривавить килим поля:
"за що вироддя на віку недолять,
мара мордує?"

Там кораблі, як тюрми при сльозах блакитних,
і ребра моря в цвинтарний прислон забились.

І кутнями галуззя квіту грозовиця мучить,
аж крига гір відсвітить біль — сліпучість.

Там і війна — ключарка люциферні:
розпалює, аж трощать людству кості —
з кострами палі: з бомб і мін, розтерзні,
а кров? жовтіти в скарб «казни» поскорить.

Редакція вітає Поета на початку сімдесят першого року його життьового шляху.

Вулканів натовпи багряним горлом
не ви́зікрають скорбі в небеса
і розпачу з наруг: чумистих зморно, —
де вбрязкано, мов зміїв цеп обклався.

Ні риннами сопілок, з хмар'я, не програють
дощі вселенщини в розраду.

З нещастя матерів, калік і вдів бідучих —
аж захлинеться воплем сивий океан, з ціпком бредучи,
але не серце коло скринь червінця:
державно в «код» замками зачинився.

Біліший, ніж вночі «безсмертників» річки,
в одежі полум'я настигнув грім,
сувій спокути несучи.
Берім з кармінних літер мрію! кров'ю розгорім,
бо в попіл — вік стліває, як нічий;
і кігтем дух жадоби стругнув —
з очима сліпленими сироту.
Плачем дитяче горе, в світ гарматний, горе —
перекричить виття безо́днянства стороге.

Всім: смерть — женцем тримає глечик:
поїти! блідно, в медик ненайлегший.

Зласкавлюється ж сонця хлібик,
огненністю всеістини побідний:
спожий! мов з яблук росних дарчість,
при небі в зорях зрячих.

Ось нам поріг —
залізом розжарівсь до двох своїх сторін:
як і судьба двома сприйнятна,
їх звуть: благословення і прокляття;
стан, ріднячи собі, котрий собі берім?...
або: в трихресне сонце вір! —
або: навік до тьми вгортайся.

Бо — осінь всесвіту! в пов'ялім листі;
а чаша дня: крізь грози пересвітлить.

Промовить полем — криник змрів,
промовить морем — буря перемін.

Прощання час
промінністю крізь вікна непогоди прозначавсь;
і смутку синій зріст,
як ірис, в очі стрівсь.

Від ночі — виноград скривавивсь хресний;
і ранок: мов ридання в дверях церкви.

А небо сім пелюсток відчиня крізь тучі;
всім: досвіт вічности дочути.
Валами в морі гомін грозовий
переяснить — перезорить...
Глибінь: плачі співзвучно спомина
із сплесків сивого вина.
В безмежжя дзеркало жемчужне
все — жеврій! мріється найдужче.
О, море: тайности святиня! —
від неба відблисками синя;
Там день мечами в тремоті не зглибить:
мов сполохи від маків білих.
Дитя, добігши, згортки перепливні
порозбива на бризки;
веселий сміх, до левнів гривно-грізних.
А дзеркало, свічками повне,
подвоїть з ланцюгами човен...
де знов з мережкою, спахнувши, полотно —
поколиває знов,
і видно знов прозоро: скойка — дно.

II

Бджоли на льон прибувають —
нектар спивати:
труд, як райдуга над кораблем,
благословен!

Напроти: фабрики, скрипки, скарбниці, бомби, біржі, міністерства:
без неба — пуста пустеля.
Свідомість наша (світляний годинник: де́ння красне):
дійде — стане.

В будівлі найкращі самоцвіти
від лілій, з росинок середдосвітніх;
найпостійніший взірець:
день і ніч переливають річки вперед;
найясніший похід —
блискавиці мчать без оглядання за тінню вслід;
найчистіший поклик
при ангелах, що в зірці приклонній;
найпочесніший вчинок —
самозаперечення: для всіх! мов крізь «самогубство» скінчилось
кормлення в грудях власного ідола з слав:

просвіт настав.
Ми в будівлі святинній, на довічність —
Вседержителя звеличим.
Життя вітрильниками в бурю тру́дне;
похвилювалось — переліта.
Ні від троянд не виправдане буде —
без жертви в час хреста.

Будівля: в ній духом буття світляне
терпіння вінець...

там грім: продвигає горно — писати повість огню;
в лазурі жайворонок: "продзвеню!" —
вечір: "з кадильницями привітаю";
ромен: "покличу бджіл до цвітостанку",
серце: хочу бути, як вони — змінити трунок від квітів зла,
щоб медом доброти зливавсь.

Демон: "не зможеш! — насолоджуйся так".
Янгол: "неправда! будем, як бджола свята..."
серце: Боже, не покинь мене!

В будівлі всім терпіння вінець —
благословен.

1978 (1960)

ШЕВЧЕНКО СЕРЕД ЖИВИХ

Напередодні революцій 1848 року Маркс і Енґельс у своєму "Комуністичному маніфесті" кинули фразу, що здавалася пророчою й стала крилатою: "Примара блукає по Європі — примара комунізму". З таким же і навіть більшим правом, говорячи про Україну, можна сказати, що вже понад сторіччя блукає по ній примара Шевченка. Царські заборони повного "Кобзаря", радянські заборони окремих поезій з нього (найтиповіше — вірша "Якби то ти, Богдане п'яний") і вивалашування його національного змісту в настирливо-обов'язкових офіційних коментарях не спромоглися вигнати цю примару. Образ Шевченка виламується з усіх рамок, в які його намагаються вставити, і зустрічає кожне нове покоління, на Україні або від українців народжене, і формує світогляд цього покоління. Навіть у кульмінації заперечення Поета, — у Семенковому заклику спалити "Кобзар" — виявилася неможливість стверДити свої погляди, в даному випадку футуристичні, без з'ясування своєї позиції супроти Шевченка.

Форми культу Шевченка вже багато разів мінялися, від іконописних портретів, облямованих вишиваними рушниками, до кубістично-неоковирного образу Кавалерідзе, від церковних молебнів до бурхливих демонстрацій з національними прапорами і до недавніх мовчазно-протестаційних сходин коло Поетового пам'ятника, від беззастережного прийняття до гнівного протесту Карамазова-Хвильового — і далі і далі, в безконечність, але постійно й безнастанно примара Шевченка чимраз більша й страшніша для ворогів, височить над країною.

"Сучасність" містить три візії Шевченка нашого сторіччя: футуристичну Гео Шкурупія, дисидентську поза межами СРСР Леоніда Плюща, ревізіоністичну в межах УРСР. Вони не вичерпують сьогоднішніх поглядів на Шевченка, але, сподіваємося, дають уявлення про діяпазон і різноманітність підходів. І про неугавну потребу знов і знов повертатися до незнищенної Примари, усвідомити себе через Поета.

«Причинна» і деякі проблеми філософії Шевченка

Леонід Плющ

Тема Шевченка-філософа майже не заторкнена в шевченкознавстві. Коли-не-коли згадуються ті чи ті Шевченкові вислови, думки з того чи того питання, але в цілості світогляд поета не розглядався (винятком може бути "Правда Кобзаря" Барки, [1] але ця праця, на наш погляд, висвітлює позиції Шевченка дещо однобічно, відштовхуючися від критики фальсифікаторської однобічности радянського шевченкознавства). Ця істотна прогалина, біла пляма в шевченкознавстві впливає на розв'язання інших проблем Шевченкової поезії, поетики та позицій його — політичних, національних та соціяльних.

Цю прогалину не можна пояснити тільки тим, що поетична постава філософських проблем та їх розв'язання суттєво відрізняються від наукової, професійно-філософської, відрізняються настільки, що не піддаються точним дефініціям та клясифікаціям, або тим, що в Шевченка не було, як, наприклад, у Достоєвського таких публіцистичних статтей, які давали б можливість за допомогою самого поета визначити його світогляд. [2]

Коли звертаємося до офіційного радянського шевченкознавства, то впадає в око "простота" ідеології Шевченка. [3] Шевченко змальовується "просто" — атеїстом, революціонером-демократом, інтернаціоналістом-русофілом. Те, що не вміщується в цю схемку, або замовчується, або "по-партійному" інтерпре-

---

Ця стаття написана для збірки: G.Luckyj (ed). Shevchenko and the Critics, що має вийти друком 1980 р.

1. Василь Барка. Правда Кобзаря. Нью-Йорк, Пролог, 1961.

2. Але й філософія Достоєвського, не зважаючи на всесвітню увагу до неї, ще досі є предметом спекуляції та ґрунтом для зовсім протилежних течій думки, бо Достоєвський-публіцист і Достоєвський-художник не те саме. На Достоєвського спирається й російський месіянізм, навіть фашистського ґатунку, і російський гуманізм, а в останнє десятиріччя навіть російський "комунізм" паразитує на Достоєвському.

3. Не говоримо про неофіційне, як, наприклад, неопубліковані праці Михайлини Коцюбинської, самвидавні твори Є. Сверстюка та інших. На жаль, майже нічого з "дисидентської" критики не дісталося на Захід.

тується чи фальсифікується, або поблажливо прощається, як помилки, посталі з мужицької неосвіченості, романтичної ідеалізації минувшини України, помилки, що їх начебто поет робив під впливом друзів-націоналістів і виправляв завдяки друзям-росіянам, революційним демократам. Коли, наприклад, Ю. Івакін в двотомовому "Коментарі до 'Кобзаря' " пише про триптих "Молитву", то зводить її до мотивів революційної демократії Чернишевського, Добролюбова — помста, кара пригноблювачам, заклик до збройного повстання проти царату. Мотивами християнського всепрощення Івакін легковажить, пояснюючи їх тільки цензурними мотивами поета, міркуваннями самоцензури. [4]

Достатньо звернутися до "Словника" Шевченка, [5] щоб міт про Шевченка-атеїста сам собою завалився. Слова *Бог, Господь* займають у поетичному словнику перше місце частотою, якщо не враховувати *бути,* — дієслова є неминучим елементом майже кожного речення. Дискусія може йти тільки про специфіку його релігійного мислення й світовідчуття, про ставлення поета до Бога, а не про відсутність такого ставлення.

Саме цієї дискусії, глибокої, всебічної аналізи бракує навіть у нерадянському літературознавстві, яке, наприклад твердить, що Шевченко — співець християнського всепрощення. [6]

Як у українофобів, так і в деяких "українофілів" можна зустріти "контртезу" й до тверджень про русофільський інтернаціоналізм Шевченка, тезу про те, що Шевченко — шовініст, співак різанини національних ворогів України (при бажанні, справді, можна понасмикати з "Кобзаря" відповідні цитати).

Фактично, майже в кожному питанні інтерпретатори знаходять в "Кобзарі" те, що бажають, що пасує до їх власної ідеології.

І саме це — діяметральна протилежність інтерпретацій творчости Шевченка, доводить суттєву "непростоту" проблеми Шевченкового світогляду, його релігійних, національних, соціяльних, політичних переконань. І ця непростота не зводиться до еволюції поетової думки, пошуків готової, монолітної, сталої ідеології. Досить перечитати без ідеологічних окулярів увесь "Кобзар", щоб переконатися, що суперечливість, несталість світогляду іманентна Шевченкові від перших до останніх поезій, що ця суперечливість не є метанням поета-романтика від одного погляду до другого, а складає якусь особливу, неевклідову,

---

4. Ю. Івакін. Коментар до "Кобзаря" Шевченка. Поезії 1847-1861 рр. Київ, 1968, ст. ст. 314-315.

5. Словник мови Шевченка в двох томах. Київ, 1964.

6. С. Єфремов, Є. Сверстюк, якоюсь мірою Барка, хоч останній всебічніше розглядає релігійний світогляд Шевченка.

динамічну, несталу гармонію і тому дає можливість говорити про філософію "Кобзаря" як щось цілісне, що серед протилежностей, самозаперечень і варіяцій містить постійне, інваріянтне, суто шевченківське єдине Слово, яке не можна визначити окремими його "варіяціями". Якби не було цієї іманентної суперечливости всього "Кобзаря", то проблема звелася б до вивчення шляху поета, який можна було б розбити на етапи розвитку його думки і відповідно до того чи іншого "ідейного" етапу інтерпретувати той чи той твір. [7]

Сам Шевченко усвідомлював цю особливість свого світовідображення, світовідчуття й поетичної структури своїх творів. Ідеальний образ співака народного, співака, що з Богом розмовляє й несе людям Боже слово, кобзаря, молодий Шевченко характеризує словом "химерний":

Старий та химерний!
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Шевченко себе самого також постійно називає химерним, тобто поетом карнавально-трагічним. [8] У Гоголя, який увів у російську літературу українську народну карнавальність, [9] Шевченко підкреслює ту саму рису. Характеристичними у вірші, присвяченому Гоголеві, є слова: "Ти сміешся, а я плачу". Але однобокість і площинність сталої перспективи зображення дійсности не для Шевченка, і тому після слів "А що вродить з того плачу? Богилова, брате...", після картини зруйнованої України він резюмує свій підхід до дійсности: "Нехай, брате. — А ми будем сміяться та плакать". Сміх скрізь сльози та плач саркастичного чи іронічного сміху — один з наскрізних амбівалентних образів Шевченка, модель його поетичної методи пошуків істини, карнавальної структури "Кобзаря".

Звернемо увагу ще на один бік цього вірша. Сміх і сльози, персоналізуючися в образах Гоголя і авторського "Я", являють собою просто дві грані амбівалентного образу, але через діялог автора з Гоголем самі вступають у діялог між собою, що й дає можливість створити динаміку образу "сміху скрізь сльози".

---

7. Етапи були, але характеризувалися вони швидше поглибленням суперечливого світогляду, ніж уставленням його як тієї чи іншої моноідеології.

8. Див. визначення "карнавальної" літератури у М. Бахтіна "Проблемы поэтики Достоевского". Москва, 1972.

9. Бахтін давно вже вказав на вплив традицій української карнавальности на творчість Гоголя.

Діялогізм — друга інваріянтна риса єдиного Слова Шевченка — таким чином стає засобом гармонізації суперечливого світогляду; він є ще однією характеристичною рисою карнавальної культури (Бахтін). На протязі всього "Кобзаря" Шевченко веде діялог з собою, своїми героями, Україною, її минулим, сучасним і майбутнім, з друзями й ворогами, природою, Богом. У філософському аспекті в діялозі Шевченко всебічно, не тільки з різних поглядів свого "Я", але й очима інших, розглядає головні проблеми свого поетичного пошуку.

За вихідний пункт аналізи філософської проблематики візьмемо перший з надрукованих творів поета — "Причинну".

Вже в ній присутні згадані риси шевченківської поетики — суперечливість та діялогізм. Вже в ній Шевченко ставить свої кардинальні питання, і це дає змогу аналізувати те, що проходить через увесь "Кобзар", що об'єднує його в єдине Слово, становить ядро, серце, інваріянту цього Слова.

Інваріянти дають можливість розглянути варіяції, грані цього Слова, або проаналізувати еволюцію поета, напрями чи тенденції його розвитку.

Далі ми подамо ще одну причину того, що свою аналізу спираємо на перший твір Шевченка, а тепер звернімось до самого цього твору.

Критики вважають звичайно "Причинну" несамостійним твором початківця, більш-менш традиційною романтичною балядою, побудованою на народних мотивах. Уже в цій тезі, як і в узагальненій тезі про Шевченка-фолкльористичного поета,[10] криється одна з найцікавіших проблем шевченкознавства.

В порівнянні з іншими "засновниками" національних літератур Шевченко на перший погляд надзвичайно одноманітний та "клішований": постійні, фолкльористичні чи власні образи, епітети, теми, поетичні структури. На це вказував ще П. Куліш: "Написав він дуже мало, і одно се показує, що не гаразд широко освітив він собі розумом ту жизнь, котору мусив малювати в своїх поемах і думах. Нехай би Шевченко мав усе те в голові, що мав

10. М. Рильський, сам непоганий поет, заперечує цю тезу, мовляв, "Марія", "Неофіти", "Сотник", "Юродивий", такі ліричні вірші, як "І Архимед, і Ґалілей", "Сонце заходить, гори чорніють", "Огні горять", триптих "Доля", "Муза", "Слава" — живе тому заперечення. Пор. М. Рильський. Слово про літературу. Київ, 1974, ст. 40. Рильський не зрозумів специфіки Шевченкової поезії, яка, широко користуючися фолкльористичними здобутками, створює ориґінальну, індивідуальну поезію. Якщо вже перелічувати, то правильніше було б послатися на справді фолкльористичні поезії: їх обмаль, і вони потрібні Шевченкові якраз для глибшого опанування можливостей, здобутків фолкльору.

Пушкін або Міцкевіч, — не такий би ще з його вийшов поет, дарма що довелось йому цілину орати". [11] Якщо відкинути тут вульґарний критерій "кількости" написаного (перед цим Куліш справедливо вказує на головну причину цього — лиху долю, яка мало часу й можливостей дала поетові для творчости) та цілковите нерозуміння суті поетичного генія, то за "вузькістю" освітлення життя ми побачимо докір саме за "тематичну вузькість" "Кобзаря".

Дійсно, тематично "Кобзар" може здатися обмеженим переважно "дитячими" враженнями поета. Темі "гріховного" кохання, покари за нього, трагедії матері, її сина, сироти присвячена настільки велика частина поезії Шевченка, що багато хто з дослідників повинні були звернутися до біографії поета, щоб пояснити настирність образів покритки й байстрюка в "Кобзарі" і в повістях Шевченка.

Але в дійсності посилання на історію Оксани Коваленко чи навіть на те, що тема покритки найяскравіше відбивала національне й соціяльне пригнічення на Україні і як специфічна трагедія людини була досить типовою на той час, недостатнє й сплощує ідейний зміст образу покритки, принципове значення його для філософсько-етичних пошуків поета. Тема гріха й покари за нього, тема ірраціональности страждань людини ширша за тему "покритки", хоча й виражена найгостріше в ній, обертається коло неї. Саме завдяки цьому філософському узагальненню образ "покритки" зміг стати центральним в поезії Шевченка, тісно пов'язаним з широтою й глибиною його відображення трагічности людського життя. Ми навмисне вибираємо "Причинну", написану до першої поеми про покритку, — "Катерини", щоб показати цей загальний, ширший сенс образу покритки і вийти за межі "біографізму" й "психологізму" інтерпретації цього образу. Тільки вирвавшися за ці межі, можна пояснити той парадокс, що не зважаючи на "тематичну вузькість" і клішованість, фолкльористичність поетики "Кобзаря", він став постійним джерелом української поезії й прози, їх стилістичної та ідейної різноманітности: від класицизму й романтизму до цілком сучасної сюрреалістичної, "абсурдистської" та інших напрямів поетичної думки й техніки. Те саме можна сказати про парадокс, якого навіть не помітив Куліш: широту світосприймання й світовідображення в маленькому об'ємом, одноманітному, тематично "вузькому" "Кобзарі".

В "Причинній" можна бачити, як Шевченко використовує готові кліше народних пісень і баляд, готові літературні кліше для створення нової, поетичної форми, для передачі найтонших, най-

11. П. Куліш. Казки і байки з сусідової хатки. — Вибрані твори. Київ, 1969, ст. 526.

глибших переживань, ідей і філософської інтерпретації драми життя. Традиційний сюжет фантастичної баляди (заворожена дівчина, що чекає милого, її смерть, заподіяна русалками, самогубство милого через смерть дівчини), традиційні жанрові елементи, готові кліше — лише засоби підвищення рівня змісту, узагальнення проблем. Як Достоєвський для втілення своїх поглядів використовував готову, традиційну форму авантюристичного роману для того, щоб вийти за рямці класичної аналізи етичних, психологічних, релігійних та інших проблем і створити нову методу вивчення людської душі і людських стосунків, вирвавшися поза обмежені класові, ієрархічні, кастові стосунки, вивчати загальнолюдське й індивідуальне в граничній ситуації, так і Шевченко використовує фантастичні, ірраціональні мотиви баляди та її структури, щоб у граничній формі поставити найважливіші проблеми своєї поетики.

Але він використовує не тільки кліше, сталу структуру, а й зміну їх, порушення норм жанру, деформацію усталених фолкльористичних і літературних кліше. Ці, навіть незначні, деформації розширюють його можливості в поглибленні проблем та їх розв'язанні, бо деформація усталеного, постійного кліше сама собою може стати джерелом естетичної інформації для читача й засобом заторкнути в читача найглибинніші шари психіки.

Форма романтичної баляди як уже вироблена форма дає широкі можливості поєднувати "об'єктивне" зображення людської драми (оповідання), суб'єктивне пережиття її героями й автором (лірика), усвідомлення з погляду різних суб'єктів (діялог). Але для того нового слова, яке ніс Шевченко, для розкриття українського національного духу, "культурна" баляда, як і суто фолкльорні форми, були завузькі. Тому Шевченко вже в першому творі створює свою форму, з'єднуючи баляду з ліричною народною піснею, порушуючи канони обох жанрів. Він відмовляється від строгої строфічної баляди, постійно змінює ритміку вірша. Це дає йому змогу створити своєрідну ліричну поліфонію, в якій його власний голос переплітається з голосами інших дійових осіб, і бере нарівні з ними участь у картині драми, в діялозі. Різнорідні клішовані елементи баляди й ліричної пісні потрібні поетові для втілення його світовідчуття, так само як і порушення жанрових норм.

Цілком нова поетична форма й поетичні засоби відірвали б слухача від ідейно-філософського змісту, проблематики поетики, а готова, цілком усталена жанрова форма нове в проблематиці нівелювала б. Спираючися на тематичні й стилістичні кліше, Шевченко викликає у підготованого читача найрізноманітніші асоціяції, ідейні й емоційні, а порушуючи ритміку, строфіку, змінюючи кліше, Шевченко вириває ся за межі сталої думки,

готових рішень.

Своєрідною синтезою фолкльористичного й літературного жанрів Шевченко розв'язує також завдання ввести мужицьку, народну (а для того часу тим самим — національну) тематику й мову в літературу "освічену", бо справді народна тематика не вміщувалася в форми російської, дворянської літератури. Тільки вирвавшися поза класову й національну обмеженість сучасної йому літератури, можна було поставити по-справжньому проблеми загально-людської драми і поставити їх у такій загостреній формі, як ставив, може, тільки Достоєвський.

Участь авторського "я" в діялозі драми виводить слухача поза площину сюжету і переводить драму на площину загально-людську. Разом з автором читач теж бере участь у драмі як співучасник діялогу з світом і Богом.

В подальшій своїй творчості Шевченко вводить у свої поезії читача безпосередньо. Так само національний і соціяльний аспекти драми, подані в "Причинній" лише тлом (природа України, село), та характеристики героїв драми у подальшому розгорнуто й загострено, що і дало Шевченкові змогу стати співцем національної й соціяльної драми, співцем боротьби з усіма видами пригнічення людини.

Різні ідейні й сюжетні рівні, аспекти, які звичайно передаються відповідними ритмічними і іншими поетичними засобами, поєднуються спільними образами, фразеологічними зворотами, ідеями. Багато з цих повторів, наскрізних елементів баляди потім стають інваріянтними для всієї поезії. Інваріянти, кліше дають Шевченкові змогу ввести вже в "Причинній" свою постійну, іманентно властиву всій його поезії, методу світовідображення й аналізи поставлених проблем — методу трансформації сюжету, ситуацій, образу, поняття, ідеї, мотиву, трансформації, що може стати навіть інверсією, формальним запереченням попередніх елементів твору чи інших творів. Трансформація дає можливість не тільки розглянути проблему всебічно, з різних поглядів і під різними кутами, показати суперечливість світу й наявних чи можливих розв'язок проблем, а й узагальнити, поглибити поетичні образи й проблеми, знайти інваріянтне, вічне в плинному й змінливому.

Найпростішим прикладом трансформацій може бути різка зміна сенсу слова, поняття, авторського ставлення до нього в поемі "Кавказ". Візьмімо, наприклад, поняття "слави". Саркастичний образ "слави" царів раптово, без будь-якої мотивації і стилістично переходових елементів, самою тільки зміною ритмічно-образного контексту переходить у патетичне прославлення героїзму кавказьких горців.

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті!
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.

"Слава" як іронічно-саркастична заміна "хули", "прокляття" трансформується в славу-хвалу лицарів, що борються з "славними" своїми катами. Замість того, щоб використати готове кліше переходу від іронії (чи пародії) до патетичного, кліше, яке тут просто автоматично напрошується: "Ні, вам слава, сині гори" Шевченко використовує те саме "і", яке об'єднувало всіх "славних" катів, щоб об'єднати хулу з хвалою і тим ще більше підкреслити контраст між славою зла й добра, брехні та правди. Це раптове "і" замість "ні" наче моделює зудар гірських племен і військ російського імперіялізму, їх правд, їх чести, їх слави. Але це не просто протиставлення двох розумінь "слави", а саме трансформація, яка створює єдиний, але амбівалентний образ "слави", хули й хвали, образ, який Шевченко потім розробив у вірші "Слава" і до якого звернувся в останньому своєму слові-прощанні.

Ще складніша трансформація і той образ, що виражається завдяки їй, в попередніх строфах "Кавказу":

А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане воля!

І тут ми можемо бачити, що раптова зміна емоційного ставлення автора до Бога може як підтримуватися зміною інтонаційно-структурною, так і відбутися без цієї зміни і тим ще більше зв'язати в єдине різні поняття, образи, зробити єдиний образ ще більш загострено-суперечливим. Коли поет докоряє правді, що вона спить, бажає, щоб вона прокинулася, то пов'язує це з побажанням, щоб заснув і дав жити людям "верхотворець" всього світу (а тим самим і світового зла). Якщо в цій частині правда й Бог —

протилежні, взаємозаперечні образи, то потім, залишаючись між собою пов'язаними поняттями, вони взаємно доповнюють одне одне, як єдине бажане автором: живий дух правди й волі. Ця трансформація опозиції взаємовиключних понять у єдиний емоційно позитивний образ була підготована раніш амбівалентним ставленням автора до правди, яка потрібна, бажана, але й неґативно оцінювана, бо п'яна спить.

Ці трансформації в "Кавказі" відображають найрізноманітніші відтінки діялогу автора з Богом: молитву-прохання, докір, заперечення, запит, віру й зневіру. Амбівалентність "правди", щільно пов'язана з амбівалентними релігійними почуваннями автора, дозволяє поетові в найгострішій та ускладненій формі поставити непросту проблему про правду людську і Божу, їх взаємозв'язок через правду-закон церкви, підкореної царям і панам, що заховали правду Христа від людей:

За кого ж Ти розіп'явся
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... Чи може,
Щоб ми з Тебе насміялись?

Ми, вони, "добрі люди", трансформують слово любови, братерства, правди в імперсько-церковну молитву до Христа:

Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!...

Диявольський водевіль, історична драма перетворень добра в зло, перерядження зла в добро, вкрадений і фальсифікований закон Христа — все це Шевченко передає парадоксами художньої трансформації, перерядженням понять, перетворенням слів у маски історії й зняттям цих масок — сутичкою рівних звучанням, формою й протилежних значенням слів.

У "Причинній" трансформація має дещо відмінну поетично-філософську функцію.

Головних героїв "Причинної" — козака й дівчину — поет характеризує в тих самих словах: вони чорноброві, карооки, сироти, у них така сама нещасна доля ("така його доля", "така її доля"); вони обоє чекають на зустріч і бояться зради в коханні; у них спільні "гріхи" та "кара" — вони "вбиті"; обоє поховані "по закону", як самогубці. Перехід оповідання про неї в розповідь про нього супроводжується переносом її характеристик на нього. Ця

трансформація узагальнює драму кожного в драму людини як такої.

Авторське звертання до Бога: "О Боже мій милий! За що ж Ти караєш її, молоду?" і "Прости сироту!" завдяки трансформації переноситься й на козака й дає змогу потім запит козака ("За що ж вони розлучили мене із тобою?" — в другому варіянті баляди: "За що вони тебе вбили?") трансформувати в узагальнене, авторське — а через автора й читацьке *загальнолюдське* питання до Бога й людей: "За що їх убито?" Ця трансформація і це узагальнення стає можливим тому, що автор присутній в драмі баляди і так само, як козак і дівчина, учасник драми життя (до нього можна застосувати ті ж епітети, трансформувати драму героїв в драму авторську).

Якщо впровадження образу по-своєму теж трагічних русалок виводить проблему за межі щоденної реальности, підкреслює вічність цих проблем і ірраціональність їх, то порівняння драми людей з драмою голубів виводить проблему за межі людських страждань, на всю природу (в інших творах Шевченко застосовує особливу форму трансформації — метаморфозу людей в рослини, тварини; фактично, фантастичні русалки також метаморфоза людей) і ставить проблему вини й кари ще гостріше:

Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?

Трансформація дає змогу взагальнити проблему, розглянути її в різних аспектах, на різних рівнях.

В "Осії, Глава XIV" Шевченко звертається до Бога з тим же питанням про долю України (і це підготовано рядом спільних характеристик долі матері, жінки, України):

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
. . . . . .
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Господь кара,
Карає тяжко?

В "Марії" Шевченко ставить це питання щодо Христа й Марії.

Свою власну долю Шевченко теж розглядає часто в тих самих поняттях вини, кари, покути, долі.

Таким чином трансформація образів, переніс константних "рис" з образу на образ стає засобом постави Шевченком центрального питання своєї філософії — проблеми теодицеї в

релігійному пляні й проблеми соціяльної, національної, етичної справедливости в позарелігійному: Чому й за що страждають люди, народи, людство? Хто винен у цих стражданнях? Які є шляхи виходу людей у світ "новий, вольний" добра і правди?

Це загальне питання вужче поставлене в "Причинній": що є причиною, хто причинив, хто й за що вбив героїв баляди? Шевченко на протязі баляди висуває різні гіпотези причини драми, хоче розглянути драму з усіх боків. Ці гіпотези, можливості він вводить у явній і неявній формі чи навіть імплікаційно. Козак обіцявся дівчині повернутися, але не повернувся вчасно. Це стало однією з причин її страждань та гріхів, тобто є його "виною", "гріхом". Страх дівчини, що козак другую кохає — гріх козака в її уяві — одна з причин її смерти. Але це й її гріх — не вірити, підозрювати коханого, гріх, який є безпосереднішою причиною її реальної смерти. Шевченко тільки починає тут ставити загальну проблему страждання через кохання, відповідальности за наслідки кохання, тобто проблему "гріховности" самого кохання:

Чи винна ж голубка, що голуба любить?

Гріх в уяві та уявний гріх дають можливість поставити проблему реального гріха в формально-церковних уявах про гріх.

Козак, повертаючися додому, теж грішить підозрою до коханої:

Коло серця козацького
Як гадина в'ється.

Цей образ гадки-гадини якраз і передає цей гріх в уяві, коли підозрюють другого або не вірять у свої сили і здаються перед гріховною мрією-гадкою.

В поемі "Петрусь" ця гадина-мрія приводить до реального гріха — вбивства генерала. Шевченко використовує частковий фонетичний збіг слів "гадка" і "гадина" і створює образ абстрактніший, вищого рівня й глибшого змісту, який передає сенс поняття "гріха у думці", гріха, який може привести до реального зла, тобто у *можливості*, потенційно, несе реальне зло, а тим самим поет і виправдовує, пояснює кару за гадку.

Коли козак бачить дівчину мертвою, то вбиває себе, тобто грішить проти Бога, не скоряється волі Божій ("не так серце любить,... Не так воно хоче, як Бог нам дає: Воно жить не хоче, не хоче журиться"). Гріх самогубства козака поетично вже підготований аналогічним гріхом, але тільки в уяві, дівчини. Вона не

тільки грішить підозрою про причини того, що милий не повернувся, але й готова задушити уявну "другу", а якщо він убитий, то лягти з неживим у могилу. Непокора волі Божій полягає вже в тому, що вона звернулася до ворожки по допомогу, яка, щоб вона не так страждала, робить її причинною. Натяк на бажання самогубства є в сцені, коли вона лізе на верхівку дерева. Шевченко не пояснює її мети, залишаючи русалкам здійснити її невисловлене тут бажання. Сцена з русалками може розглядатися лише як фантастичний образ самогубства психічного, смерти від бажання вмерти, замість самогубства, яке дівчина хотіла здійснити, кинувшися з дерева. Те, що обох поховали "по закону", край дороги, свідчить, що з погляду громади вони обоє померли грішною смертю.

Розглянувши ці можливості вини козака й дівчини, Шевченко знімає їх, або заперечуючи вину зовсім, або виправдовуючи, захищаючи їх перед Богом.

Шевченко підкреслює, що дівчина "сонна блудить". Спричинниця її гріха — ворожка. Гріх ворожки — це гріх втручання в чужу долю — волю Божу. Самогубство козака — наслідок смерти дівчини, через що він сам збожеволів і тому теж учинив гріх несвідомо. Втручання ворожки — причина і його божевілля, і його гріха. Але ворожка теж має виправдання — вона хоче допомогти дівчині, вона спричинилася до її смерти, бо жаліла її.[12]

Щодо гріха кохання, ввесь "Кобзар" є апологією кохання. Так само, як і гріхи в уяві, Шевченко виправдовує кохання серцем. Бо то ж воно "жить не хоче, не хоче журиться", то воно "Не так [...] хоче, як Бог нам дає". А серце ж дав сам Бог, як і думку, як і закон людей (в поемі "Петрусь" генеральша ввесь час молиться, благає Діву Марію, щоб та допомогла побороти нечисте кохання, гадину коло серця).

Люди, які роблять все "по закону", самі грішні й винні в драмі. "Люди чужії її засміють"...

Цей сміх і страх перед ним, перед злим сміхом і законом, постійно переслідують тих, хто страждає в Шевченка.

Словами "Нема кому запитати, За що їх убито" Шевченко не тільки повторює слова козака, але й вказує на один гріх людей, пов'язаний з попереднім. Люди цікавляться людиною лише, щоб засудити її "по закону", насміятися з неї, вони чужі одне одному, жорстокі. Але й з "людей", з громади знімається вина. Їх бездушне ставлення до грішної людини пояснюється законом. І в деяких творах Шевченко показує справедливість цих "формальних" законів, бо вони обороняють громаду від зла, що приносять

12. У "Тополі" ця тема розвинена й поглиблена.

гріхи, від зла зради, вбивства, беззаконія.

Всі вказані або неявно виражені можливості провини, гріха реальних людей філософськи заглиблюються за допомогою використання деяких кліше романтичної, фантастичної баляди, що спираються на різні елементи народної мітології, яка сама персоніфікувала в образах демонологічних ті чи ті злі риси людини та її вчинки.

Вже на початку баляди, коли поет тільки вводить образ героїні баляди, він зв'язує її з образом русалки, а тим самим з проблемою ірраціональности гріха. Русалки, як і картини природи, починають і завершають баляду, підкреслюючи тим самим вічне тло особистої, конкретної драми, — і тим самим, — особливо, якщо врахувати, що саме русалки є безпосередньою видимою причиною загибелі дівчини — роблять цю драму вічною, загальнолюдською.

Опозиція вини, зла й добра вводиться вже символікою кольору: природи, світу Божого і дійової особи:

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.

Світ Божий, в якому блукає "щось" ("щось" замість "дівчини" підкреслює як загальність поставленої проблеми, так і загальну невизначеність, ірраціональність драми), даний образом гаю — чорного, "щось", підмет драми, — біле. Світ Божий тут неявно — злий, людина — невинна. В деяких творах ця опозиція подається явно, в інших вона інвертується: світ Божий, гай-рай, перетворюється саме людьми на пекло. Цією опозицією Шевченко вже на початку баляди ставить питання страждань, покари невинно-грішних.

Найтаємничіша змістом містерія "Великий льох" теж починається з "білого" образу:

Як сніг, три пташечки летіли.

Їх не впускає Петро в рай за те, що одна дівчиною перейшла з повними відрами шлях, яким Богдан Хмельницький їхав присягати московському цареві, друга, зґвалтована москалями, напувала на наказ царя Петра І його коня, третя немовлям посміхнулася другому катові — цариці Катерині ІІ.

Назвавши дійову особу драми невизначеним "щось" Шевченко подає два варіянти цього "щось". Перша гіпотеза — гіпотеза про русалку:

Може вийшла русалонька
Матері шукати,
А може жде козаченька,
Щоб залоскотати.

Хоч потім ця гіпотеза відкидається, але русалки все ж знову з'являються в баляді, як реально дійові особи. Вони відіграють не тільки ролю романтично-фантастичної причини загибелі і тим самим "кари" для дівчини, а й внутрішньо зв'язані з проблемами гріха, вини й невинности дівчини й козака. Вони не тільки антагоністичний людям світ "нечистої", антибожеської сили, але й друга, піднесена як символ, іпостась невинно покараних і безгрішно-винних, тобто є в якійсь мірі трансформацією людей. Вже в цій гіпотезі про "щось" вводяться людські гріхи русалок: гріх їхньої матері, що втопила їх, і гріх русалок, який корениться в самій їхній русалчиній суті: залоскочувати, вбивати людей. В дальших рядках Шевченко протиставляє русалкам дівчину:

Не русалонька блукає —
То дівчина ходить.

Опозиція русалка-дівчина відповідає опозиції їх дії: "блукає-ходить". Блукати — це ходити без дороги, не знаючи дороги чи навіть мети. І тільки коли виринає проблема вини, гріха дівчини (її бажання вмерти через кохання), то Шевченко повертається до слова "блукати" в його "найгріховнішій" формі — "блудить", — але "сонна", тобто несвідома своїх дій. І цим він знову зближає дівчину з "несвідомими", невинними русалками.

Ірраціональність гріха найбільш підкреслена в "абсурдній", сюрреалістичній пісні русалок. Зупинімось на тих гріхах, які мають ці істоти і на які вказує поет. Пісню починає співати мати-русалка. Мати-русалка — це мати, яка, втопившись, стала русалкою,[13] або мати, що, втопивши свою дитину, була втоплена кимось (може своєю ж дитиною) вбо втопилася сама.[14] Вона карається або за гріх самогубства, або за гріх убивства, втоплення дитини. В обох випадках вона, крім усього, винна в тому, що покинула свою дитину напризволяще. Цей гріх перед дитиною, якій вона дала життя, але "не дала долі", поєднується з тим, що звичайно вона мати-покритка.

13. Нею може бути Катерина з однойменної поеми.
14. Нею може бути мати з "Русалки" або з "Утопленої".

Таким чином уже в першому своєму творі через образи русалок (що шукають свою матір) та образ матері-русалки Шевченко заторкує в неявній формі свою нав'язливу тему — тему покритки й байстрюка, проблему формально-церковного гріха незаконного, позашлюбного кохання. Цю проблему він потім розглядає з найрізніших позицій, то виправдовуючи "грішних" і звинувачуючи долю-волю Божу, громаду, людей і їх закон, то, навпаки, показуючи, як формальний гріх внутрішньо-пов'язаний з гріхом реальним — соціяльною чи національною зрадою, страждannями дитини, родичів, самої матері, самогубством та іншими гріхами.

Якщо мати-русалка так чи інакше реально винна перед дитиною, то образ русалок-дітей дає Шевченкові змогу поставити низку питань релігійного, містичного, теологічного порядку. В самій пісні русалок двічі підкреслено, що русалки — нехрищені, і тому вони невинно-винні, грішні до гріха, бо несуть на собі родовий гріх людства. Але в тому, що вони нехрищені, винна грішна мати, і, значить, караються вони й грішать через гріхи тієї, що вже покарала їх. Питання "за що їх убито", покарано, переноситься таким чином і на русалок.

У баляді русалки роблять реальне зло — залоскочують дівчину. Але це тільки тому, що вони нехрищені, вони апріорі містично зв'язані з світом нечистої, злої сили. Тому вони звертаються до місяця, щоб разом *з ним* повечеряти мертвим козаком, якого вони ж, мабуть, і залоскотали.

Некрофагія чи вурдалацтво часто (частіше в неявній формі) зустрічається в творах Шевченка як характеристика світового зла — соціяльного, національного, загальнолюдського. Ці риси можна помітити навіть у таких складних образах, як Ґонта й Ярема, яким поет співчуває, і є постійною ознакою таких носіїв зла, як царі й пани. Ми не випадково протиставили царів-катів і Ґонту саме в зв'язку із ставленням поета до злих русалок, ірраціонального, невинно-винного зла.

Невипадково абсурдність та ірраціональність сцени з русалками Шевченко ще посилює тим, що пісню русалок починає співати мати-русалка, (як можна думати, вона перед утопленням була охрищена на відміну від русалок-дітей і тому є типовим для пізнішого Шевченка амбівалентним образом, хрищеною-нехрищеною):

Мене мати породила,
Нехрищену положила.

Грішна мати співає про грішну матір і її грішних дітей. Не пояснюючи подвійно ірраціонального образу матері-русалки, Шевченко

ще більш загострює неявне питання про абсурд вічного кола "зла за зло", "кари за кару", "гріх породжує гріх", і таким чином підводить до центрального з релігійного погляду питання про першопричину, головного винуватця, причину "Причинної".

Русалки-діти, як і козак з дівчиною — сироти. Вони вже покарані. І покарані так, що чинять зло, бо нехрищені. Сирітство, попередній чийсь гріх, породжує кару сиротам, яка зумовлює їх гріх і їх самих як носіїв Божої кари, що знову ж приводить до чиїхось страждань і гріхів. І тлом для цього кола всередині драми-баляди є вічний світ природи і світ фантастичних істот, невинно-винних. Вічне тло підкреслює вічність цього кола зла й гріха.

Ірраціональність образу русалок, які є жертвою вічного "кола зла", ще може яскравіший в образі борця з "Титарівни". Титарівна насміялася з нерівні, байстрюка, і була покарана за це... ірраціональною любов'ю до нього.

Він, повернувшися, зводить її і робить покриткою, яка хоче (у думці) втопити дитину в криниці, але не наважується. І ця думка-гадка, гадина біля серця матері в цьому творі Шевченка реалізується в образі батька (бідного сироти, байстрюка), що мов гадина з калини виглядає; потім Титарівна кидає свого сина — свого сина-байстрюка — коло криниці, даючи змогу Микиті вбити його, за що людський закон карає титарівну-покритку, тим, що живую кладе в домовину (мрія-гадка дівчини з "Причинної"). Гріх "злого сміху" покараний. Покарана невинна дитина-байстрюк — за цей гріх матері, і сама мати страшною карою — гріхом громади. Господь покарав її тяжкою любов'ю до байстрюка і тим пустив у рух усю драму її (і громади). Ще страшніше й дивніше він покарав байстрюка-батька:

Покарав
Його Господь за гріх великий
Не смертію, — він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по́ світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

Тим самим покара грішникам стала вічною причиною нового зла, нових нещасних байстрюків, матерів і батьків.

Тема вічного кола зла проходить через більшість поезій Шевченка, набираючи то більш, то менш фантастичної форми.

У "Великому льосі" пояснення провини білих як сніг душпташок лише підкреслюють незрозумілість, ірраціональність причин зла й страждання на землі.

Коли в "Осії" Шевченко пише про загибель неповинної України, то він знову ж підкреслює ірраціональність кари й вини:

За що тебе Господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить...

Символ долі нещасної жінки-покритки стає символом України. Пани й царі, що катують Україну, стають і виною її, її гріхом (Бо терпить... Але й Бог в "Осії" довго терпить).

В "Гайдамаках" абсурд вічного кола зла показано на історичному тлі гайдамацького повстання проти польських панів... що повстали проти... царату:

Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить.
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!

Гайдамаки повстають проти повстанців-людожерів, розливають море крови ворогів і їх прислужників і ... невинно-винних. Вождь повстання Ґонта проклинає свою дружину-католичку і ріже "свяченим ножем" ("хрищені-нехрищені") своїх власних дітей за те, що вони — діти католички, і благає їх, забитих ним:

Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.

Трагедія Ґонти, коло гріхів батько-мати-діти включені в "Гайдамаках" в загальнолюдську трагедію братовбивства та національної ворожнечі.

. . . . . А за віщо,
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти...

Вину за геґелівську дурну безконечність "крови за кров", "муки за муки" в польсько-українських стосунках Шевченко кладе на політику католицької церкви:

Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти!

Але це тільки в контексті "Гайдамаків". В "Кобзарі" нема остаточного розв'язання дурно-безконечного кола страждань і зла людей. Є тільки пошук шляху до виходу з цього кола.

До трагедії розбрату поляків і українців Шевченко повертається і в 1847, і в 1858 рр.:

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крови,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли...

Він звертається до братів-ляхів:

Подай же руку козакові
І серце чистоє подай!
І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

Методу трансформації, якою Шевченко змальовує вічне коло страждань і зла, тут використано для розв'язання проблеми. Якщо кати розпинали сиріт (тобто Христа), прикриваючись "іменем Христа", то Шевченко пропонує іменем Христа по-братньому перетворити пекло на рай.

Шевченко прославляє героїчну боротьбу гайдамаків проти панів-катів, не тільки не приховуючи, а й підкреслюючи нелюдську жорстокість — взаємну — цієї боротьби і звертаючи увагу читача на безплідність принципу "кров за кров":

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.

Тим, хто чванився, що "ми — Польщу колись завалили", Шевченко вказує в поемі "І мертвим, і живим..."

Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Методу трансформації зла в добро, гріха в достоїнство як

методу розірвати вічне коло зла і здійснити мрію про новий світ правди й любови Шевченко застосовує й для розв'язання своєї заклятої проблеми грішної жінки, покритки. Діва Марія свій формально-церковний гріх очищає вихованням та спасінням плоду цього гріха — Ісусом. Покритку Катерину поет трансформує в Божу Матір, Покрову грішного, стражденного люду. Вона винесла свою долю, свої страждання, була покрита, врятована Йосипом і пастирями і сама спасла Спаса, який приніс людям спасіння, правду.

Як ми бачили з "Причинної", кожний гріх, кожну причину зла Шевченко розглядає як несвідомі, сонні, причинені кимось, чимось. За всіми гіпотезами другорядними, стоїть центральне питання до Бога, від якого залежить зупинити зло на початку:

За що ж Ти караєш...
. . . . . .
За що їх убито?

Він — верхотворець світу, людей, людського суспільства. Тому ввесь "Кобзар" є постійний діялог з Богом.

У "Причинній" Шевченко просить Бога простити дівчині, послати їй долю. Боронячи дівчину, її право на кохання, підтримуючи непокору серця перед думкою, долею, посланою Богом, поет скоряється, схиляється перед незрозумілістю волі Божої:

О Боже мій милий, така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля.

Але в цій покорі є й докір Богові:

За що ж Ти караєш її, молоду?

є й запит:

Хто їй розкаже?

Якщо долю посилає Бог, то ніхто не винний. Якщо сам Бог не допоможе, не скерує на путь добра, то як можна звинувачувати "сонних" людей? Дві гіпотези: "Світ Божий так, як він створений, породжує страждання і гріх, і тому Бог — верхотворець зла" і "люди сотворили із раю Божого пекло на землі" — постійно зіставляються, сперечаються між собою.

В "Молитві" Шевченко співвідносить констатацію того, чим є в

дійсності світ Божий, заклик до кари катам і до революційної зміни його і молитву до Бога, щоб він розірвав вічне коло кари, спинивши злоначинаючих. Заміна в третьому варіянті молитви про покару царям-катам як соціяльній першопричині зла супроводиться заміною молитви про трудящих. Якщо царі змінені на злоначинаючих, то трудящі руки — на доброзиждущі. Це не випадково, бо Шевченко не робить культу з "трудящих", він знає, що й вони можуть почати нове коло зла. Якщо в другій молитві він говорить про окрадену землю, то в третій він тільки просить Бога "показати" доброзиждущим рукам, як творити добро, і допомогти їм своєю святою силою втриматися від злоначинаній, від злотворення взагалі. Але на підставі останньої молитви ніяк не можна зробити висновок, що Шевченко остаточно став на позиції всепрощення, на позиції антиреволюційні тощо. До кінця днів своїх він благає, картає, засуджує Бога, скоряється його волі й бунтує разом з своїми героями, сміється з своєї віри й молитов, картає себе за зневіру. Якраз структура триптиху "Молитва" яскраво демонструє специфіку світогляду Шевченка.

Всі три суперечливі варіяції "Молитви" Шевченко свідомо залишив для вибраного ним та виправленого зшитка своїх творів. Це означає, що ці варіяції не є варіянтами однієї молитви, пошуками поетично кращого, а позиціями поета щодо проблем, поставлених ним. Це можна пояснити тільки тим, що його пошуки, його світогляд не вміщуються ні в яку закінчену систему поглядів, закриту чи відкриту. Це не тільки вічний похід до істини якимсь визначеним істинним шляхом, а й пошук самого шляху та критеріїв його істинности.[15]

Не випадковим тому нам здається, що в усіх головних його філософських творах (від "Катерини" до "Марії" і юдейського циклу біблійних "подражаній") образи-поняття шляху, розпуття, пошуку мають важливе символічне й сюжетне значення. При дорозі, на дорозі проходять головні події поезії Шевченка. Шукавши милого, батька Йвасевого, на дорогу виходить Катерина, на дорозі в Московщину вона його зустрічає, благає й проклинає; на дорозі Марія народжує Ісуса; при дорозі дівчина перетворюється на Тополю; в дорогу на Січ виряджають братів, синів, наречених... На вулиці, попідтинням відпочивають, страждають і вмирають пригноблені. Головний гріх Катерини — відмова йти шляхом життя (в релігійній площині "блукання без дороги", відмова від життя і слова Катерини до сина, щоб він сам шукав батька й спокутував її гріх, — все це відмова шукати путі до Бога;

15. З подорожі до Залізних стовпів Шевченка-хлопчика, які підпирають небо — факт біографії Шевченка загальновідомий — почалася подорож поета в пошуках правди неба й землі.

Марія стає Покровою тому, спокутує свій людський гріх тим, що йде за своєю долею, за своїм сином до його Голгофи і далі — до своєї смерти).

Але легко йти "битою дорогою", "битим шляхом". Дорога впирається в розпуття.

На розпутті стоїть кобзар — співець правди, минувшини, співець людського горя й радощів, співець майбутнього, той, хто несе людям Боже слово, бо сам розмовляє з Богом. На розпутті сам Шевченко, Шафарик, пророки.

На розпутті треба вибирати путь. Путь вибирає кожна людина, вибирають пророки, співаки закону правди, ті, хто веде діялог з Богом. Але Шевченко знає, що, навіть вибравши на цьому розпутті путь, ми дійдемо до нового розпуття і знову буде розпука незнання, невизначености, неготовости істини. Путь шукання істини — це путь шукання шляхів, якими треба йти, щоб зиждити добро. Це вічний пошук.

Невизначеність на розпуттях історії, вічна тайна Божої та людської правди характеризують як світосприймання так і структуру поезії Шевченка.

Революційна молитва (молитва помсти) й всепрощенська, ці дві варіяції Молитви, є двома шляхами, путями до правди: путь "правди-мсти", збройної, кривавої (Чернишевського "К топору зовите Русь" і Шевченківське "...добре вигострить сокиру") та путь правди-любови, всепрощення, путь Христа. Ці дві путі не просто заперечують одна одну, а й доповнюють, співіснують в Шевченковому світогляді. Триптих "Молитва" — не діялектика тріяди істини, а модель шевченківського діялогу з світом, людьми, Богом, модель, побудований на взаємно доповнюючих, хоча й частково взаємно заперечливих один одного моделях світу і шляху його оновлення. Цей модель можна порівняти з сучасним моделем світла. Сторічна дискусія між хвильовою й квантовою, протилежними гіпотезами про природу світла, в квантовій механіці закінчилася з'єднаним моделем, у якому світло розглядається і як кванти, частки, і як хвилі електромагнетного поля.

Якщо навіть фізичні явища не можна описати несуперечливою системою, моделем, то як сподіватися цього для моделювання всього безконечного світу? Суперечливість поезії Шевченка — це суперечливість самого життя. В самих проблемах Шевченкової поезії імпліцитно закладена невизначеність, "хаос"[16] моделів-розв'язань, яка й породжує діялогізм, структуру доповнення,

16. Ми використовуємо таке поняття філософії, спираючись на аналізу проф. Мялля різниці між традиціями европейської філософії та деякими східніми напрямами думки.

філософію-путь[17] замість філософії-системи, особливості стилю, поетичної структури "Кобзаря".

Висновки

1. Складність, непростота філософії Шевченка неминуче використовується для різноманітних ідеологічних інтерпретацій чи навіть спекуляцій, коли враховується тільки один напрям, одна грань поетичного світогляду Шевченка. Потрібне комплексне вивчення поетичної та ідейної структури "Кобзаря" з урахуванням еволюції поета і того постійного, що об'єднує "Кобзар" в єдине слово. Поетичну та ідейну структуру можна й треба вивчати на різних рівнях, в різних площинах, з різних поглядів, враховуючи біографічний, психологічний та історичний контексти поезії Шевченка.

2. Завданням цієї статті була лише постава питання про головну проблему філософсько-поетичних пошуків Шевченка, яку він поставив перед собою на початку своєї творчости: проблему страждань людини, проблему теодицеї і діялогу з Богом. Кожна з відзначених особливостей Шевченкового пошуку (діялогізм, специфічна релігійність, відсутність мономоделю, принципова суперечливість тощо) потребує спеціяльного дослідження, доповнення дослідженням інших проблем, уточнення тощо.

17. Це пояснює постійність в "Кобзарі" пісень п'яних, божевільних, русалчиних, абракадабр, абсурдних. Це не просто протест раціонального мислення проти соціяльного хаосу й абсурду, не тільки сюрреалістичне загострення цього реального абсурду, а й відображення принципової безконечности, неоднозначности, невизначености, ентропії, розпуки розпуттів.

МОЯ ОРАТОРІЯ

Гво Шкурупій

Людських досягнень
вище,
з оздоблених
свинарнями
хуторів,
з приміщень,
устаткованих м'якою меблею,
пре
каша гречана
з міщанських голів
з одвислими
салом ребрами...

З уквітчаних
бездарністю "Просвіт",
з культури,
що заплуталась
в рушниках,
вийшов Ваш,
Тарасе Григоровичу,
плаксивий портрет
у широкий світ
на сміх
і на жах!..

Аматори
вишиваних сорочок
і картопляного лушпиння
дуже просто
і дуже сумлінно
засоплили
Вашу постать.

Трохи
не з лямпадкою аж!
Хіба
Ви

геніяльний поет?
Ви — ікона
в накрохмалених рушниках!
Або
з власного твору
— персонаж...

Заслинений,
заплаканий
дідуган
у вишиваній краватці,
у шапці сивій,
з матнею в штанях,
в чоботях,
помащених дьогтем,
— пліснею
смердить
од Вас,
що можна здохнуть!..

А хіба
Ви
такий,
Тарасе Григоровичу?
Огидно
Вам,
мабуть, і в землі!..
І тепер
од хуторянської
трьохпільної корости
хочу
очистити
Вашу
постать.

Європеєць
з ніг до голови,
улюбленець
ґранд-дам
і панночок —
Ви
часто рвали
аристократичних
пристойностей
пута
і на Хрещатику

розмовляли
з проститутками.

Дотепний богемець,
передовик,
член
Товариства "Мочиморд" —
Ви тепер
були б опудалом,
як і ми,
для всіх
просвітянських орд!..

Осяяно
і схвильовано
схилилися
Ви
перед
першою машиною,
перед
надлюдським
напруженням
двигуна.
Вітер шумів
Вам
Україною,
в очах мерехтіли
майбутнього чудеса.

Вашої думки
вибуховий
матеріял
перетворявся
в гримучі слова,
що таврували
царських
льокаїв,
посіпак
і самого царя...

Халуйства
і яничарства
вусатого міщанина
не любить
Ваша
і Моя
Україна!..

Стою кирнатий
і мужній,
як Ви,
спиною спершись
на Вас
і на історію,
і проти
іконописців
і дурнів
глушно
скеровую
свою ораторію.

Нова ґенерація
1928, 5.

Новітня світова література, від Шевченка почата

Ю. Ш.

Так думає Вадим Скуратовський, донедавна критик київського "Всесвіту", і так він про це написав рівно рік тому на сторінках того журналу. Його стаття вмістилася в яких п'ять сторінок, але вона має оригінальні думки, має різко виразний стиль, цілком персональний, і виказує добре знання літератури — поза далеко загально устійненою комбікормовою жуйкою — і навдивовижу витончений літературний смак. Якби покласти на одну шальку терезів комплект офіційно-єлейно-лизоблюдних річних Шевченківських конференцій, а на другу — ці п'ять сторінок, — мірою оригінальности думки стаття ця, мабуть, потягне свою шальку додолу. Не конче в усьому силою доказовости.

Ось критерій, яким буде оцінюватися роля Шевченка:

> до Бернса західні літератури не знали жодного видатного письменника — селянина за походженням; до натуралізму ці літератури не знали жодної переконливої фабули з народного життя (різного роду фальсифікатів не беремо до уваги). [1]

Автор відзначає, що були письменники представники вищих кляс, що часом спускалися в життя низів — Байронові екскурси в животіння й боротьбу лудитів, Гюґо в описі нидіння міського дна й каторги, Меріме в відтворенні пекла неґровласницьких кораблів на маршрутах Африка — Америка. Але ці автори лишалися сторонніми до тих — скажім за нього — екзотичних середовищ і повертались до звичнішого свого. З другого боку, дещо з найбільших соціяльних струсів, як от промисловий переворот в Англії, не знайшло свого шляху до літератури.

> Народно-масове буття, демографічне, господарче і, зрештою, духовне підґрунтя буття загальнонаціонального, не було представлене в знаках мистецтва, не "озвучувалося" художньо. Навіть

1. Вадим Скуратовський. Шевченко в контексті світової літератури. "Всесвіт", 1978, 3, ст. 184. Далі цитати з статті будуть позначені тільки сторінкою.

його найтрагічніші і довготривалі зсуви і зміщення, які лихоманили весь суспільний організм, залишилися десь на околицях мистецької свідомости, в кращому випадку глухо відлунювалися в ній (184).

Звідси — перехід до запитання

Що є мірою вселюдської величі Шевченка, в чому значення його творчости як однієї із найбільших величин світової літератури? (185).

Скуратовський порушує питання впливів світової літератури на Шевченка і впливів Шевченка на світову літературу. В першому випадку він указує на "ледь помітне мерехтіння" кількох наслідувань "Санктпетербурзьких вечорів" Жозефа де Местра і "Росії в 1839 році" Астольфа (не Адольфа!) де Кюстіна в Шевченковому "Сні". З других впливів є глухі натяки на те, що єгипетсько-петербурзькі аналогії Андрея Бєлого можуть мати своє коріння в одній з малих пізніх поезій Шевченка, і ще глухіша згадка про можливість прослідків Шевченкових мотивів у Сологуба, Анненського, Мандельштама.

Усе це, доводиться сказати, речі дуже непевні. Ледве чи Шевченко читав французькомовні книжки де Местра й Кюстіна, ледве чи Бєлий часів "Петербурга" доглибно знав Шевченка. Скуратовський кидає свої припущення — зрештою побічні в статті, — але не доводить їх. Обмежуся тільки на можливості французьких впливів на Шевченка. На поверховий погляд справді є подібності між книжкою Маркіза де Кюстіна і "Сном". Але вони випливають радше з подібности тем, ніж з літературної спорідненості. В обох є мотив порожнечі й пласкости передпетербурзької природи, в обох є мотив парад солдатських, мотив царя й цариці й улесливих царедворців, мотив катованих у Сибірі мучеників волі, обидва згадують фальконетів пам'ятник Петрові І. Але в Кюстіна годі шукати Шевченкових тем покріпаченої України,[2] тіні

2. У Кюстіна в усіх восьми частинах його книги ("La Russie en 1839", par Le Marquis de Custine, Париж, 1844. Далі цитується том і сторінка) є тільки одна згадка про Україну, — в переліку провінцій Російської імперії, де кишать таргани (7, 67), — до речі не слушна, бо ці шляхетні створіння не типові для східньоукраїнських міст і сіл. В іншому місці Кюстін говорить про "південнорусів" (les Russes de Midi): "Завдяки зв'язкам з Константинополем, підтримуваним з глибокої давнини київськими князями, у найбільш варварські віки любов до мистецтва панувала в цій частині слов'янської імперії; водночас східні традиції підтримували відчуття величного, і це витворило певну майстерність мистців і ремісників; але ці осяги, плід довготривалих стосунків з передовими народами, носіями успадкованих традицій античности, втрачені від часу монгольської навали"

Полуботка, землячків з циновими ґудзиками, колоніяльної політики Петра й Катерини, тоді як тема загального примітивізму тогочасного російського життя, його справжньої чи автором уявленої азіятськости, описи світського побуту, що стоять у центрі Кюстінової уваги, лишають Шевченка байдужим. Нарешті, може, найголовніше — образ Миколи І цілком відмінний у двох авторів. У Шевченка він вертепно-неґативний:

. . . . . Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
. . . . . .
Дивлюсь: цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!...

У Кюстіна цар — сам жертва свого деспотизму, сам нещасливий, він унутрішньо шляхетний, але змушений бути жорстоким, нещадним, і в усіх зловживаннях винен не він, а система:

> Таку людину не можна судити мірою, стосованою до звичайних людей. Його глухий владний голос, його магнетичний пронизливий погляд, часто холодний і спрямований в одну точку радше через звичку стримувати свої пристрасті, аніж через намір приховати свої думки, — бо він відзначається щирістю, — його величне чоло, його риси обличчя — поєднання рис Аполлона й Зевса, його закам'янілий, імпозантний і панів вираз, уся його постать, більше шляхетна, ніж приступна, більше монументальна, ніж людська — випромінюють на всіх поблизу нього силу невідпорну. Він стає господарем волі інших, бо його бачать господарем своєї власної.[3]

(8, 84). І це — все. Кюстін не цікавився українською проблемою, не знав про неї і не був на Україні ані одного дня. Зрештою, не забуваймо, що це був час після скасування останніх українських вольностей — мало не шістдесят років перед тим — і один рік перед появою першого, ще малого "Кобзаря".

3. 3, ст. 9. Книга Кюстіна, писана як щоденник під час його подорожі до Санкт-Петербургу — Москви — Ярославля — Нижнього Новгороду і оформлена як листи до приятелів у Франції, свідомо включає розбіжні, часом протилежні оцінки явищ, осіб і подій. В одному з пізніших розділів Микола І характеризується критичніше, але навіть найнеґативніша характеристика і близько не підходить до Шевченкового суцільного заперечення царя, баченого не знизу вгору, а згори вниз, сатирично. Ось Кюстінова: "Я не вірю в міцність його влади, бо він не вміє прощати; імператор Микола спроможний тільки карати... Володар знижується до рівня своїх диких підданців; він робиться нечулим, як вони, він не боїться їхнього здичавіння, аби тільки прив'язати їх до себе; народ і проводир змагаються в ошукуванні, в забобонності, в лютості. Мерзотне поєднання

У всій своїй зневажливо-невблаганній критиці Російської імперії, — критиці, що надовго поставила його книжку під заборону в Росії, так що її перший і єдиний переклад зміг з'явитися тільки 90 років пізніше — 1930 року, і тільки для того, щоб мало не одразу знову підпасти під заборону, — тепер його книжка переслідувана не менше від самвидавних і тамвидавних документів, — у всьому Кюстін лишається аристократом, ніде не переходить на позиції революціонера і ніде не пробує ототожнити себе з росіянином, тим менше — з українцем (поняття, що для нього, очевидно, просто не існувало). Що спільного має з цим Шевченко, що виступає в масці мужика, учуднюючи цим усе бачене, що сатирично переосмислює котляревщину українську і що розгортає свої образи й вибирає свої теми з позицій ненависти до імперії, яку він хоче розвалити, і до царя, якого в поетовій уяві ось-ось "до ката поведуть"?

Порівняння-контраст Кюстін — Шевченко заслуговує на докладне опрацювання, але не для того, щоб показати залежність Шевченка, а щоб показати збіги і не менш красномовні розбіжності. Мабуть, ще менш переконливі інші впливологічні міркування Скуратовського. [4] Річ у тому, що автор явно не історик

варварства й слабкости, обмін жорстокостями, кругообіг брехні — так живиться ця потвора, цей труп, у жилах якого тече отрута. Ось суть і приречення деспотизму" (4, ст. 142). Найгірше в цареві, отже, випливає не з його природи, а з пристосування. І далі Кюстін раз-у-раз повертається до своєї провідної тези про глибинну шляхетність Миколи І як особи і згубний вплив на нього самої системи деспотизму.

4. Зовсім нічого спільного не знаходжу в Шевченка з Жозефом де Местром, письменником, що боронив кріпацтво, приймав Миколаївську монархію в усьому, крім терпимости до протестантизму й нетерпимости до католицизму, і писав статті про Росію, що читаються подекуди як доноси цареві на інакодумців. "Рабство існує в Росії, — писав він, — бо воно конечне і імператор не може правити без рабства"; дайте волю думки, — не кажучи вже про звільнення кріпаків, — і "в ту саму мить ми побачимо спалах пожежі, що знищить Росію" ("Quatre chapitres sur la Russie", 1811, у книзі Qeuvres complètes de J. de Maistre, 8. Ліон, 1893, ст. ст. 284, 289).

Відповідно насвітлено в його "Les soirées de Saint-Pétersbourg(1821) пам'ятник Петрові І: "Кінна статуя Петра І підноситься на узбережжі Неви, в одному кінці колосального Ісааківського майдану. Його сувора твар споглядає ріку і, здається, й далі тримає при житті судноплавство, покликане генієм засновувача. Усе, що чує вухо, усе, що спостерігає око в цьому величному видовищі, постало з задуму цієї потужної голови, що звела ці пишні будівлі з болота. На цих пустельних берегах, куди, здавалося, природа не допустила життя, Петро поставив свою столицю й зосередив своїх підвладних. Його страшна рука й далі простягнена над їхніми нащадками, що туляться навколо маєстатичної подоби. Бачиш її — і

літератури, і його завдання тут — не так бути ним або вдавати його, як вивести Шевченка поза трафарети офіційної критики з її роздериротазівотним і безглуздим мугиканням на теми Чорнолюбова й Доброшевського отих, мовляв, хрищених батьків Шевченкових. Автор хоче вказати на зв'язки Шевченка з західніми памфлетистами й філософами, з пізнішими символістами й акмеїстами. Це, звісно, напрями розвідки, що варті спроби, але, мабуть, не так впливологічно, як радше типологічно. За цю вказівку шевченкознавці повинні бути авторові вдячні, а невдаліть того чи того конкретного випадку, ба навіть усіх випадків, не має тут вирішального значення.

Зрештою все це для Скуратовського тільки побічне, тільки перші натяки на міжнародність місця й міри значення Шевченка. Як він сам визнає, —

> Словом, для визначення згаданої міри треба вийти на соціокультурний простір, значно ширший від елементарних історико-літературних уподібнень, аналогії, відгуків і т. п. (185).

Його провідна ідея — те, що Шевченко був перший представник соціяльних низів, який увійшов у літературу понадфолкльорного характеру, не забувши й не зрадивши своєї, — тепер уже програмової — соціяльної нижчости. Перед тим були тільки принагідні "репортажі з пекла". Або те пекло, без'язике, вило, — як він це втілює в образі рабів на Антільських островах:

> вікове горе мас, по суті, не мало **своїх** літературних уст, не розверзалося ними, не прорізалося **своїм** художнім голосом, "озвучувалося" в кращому випадку фолкльорно. За свідченням мемуарис-

---

не знаєш, чи ця бронзова рука захищає чи погрожує" ("Oeuvres complètes", 4, 1924, ст. ст. 4-5). Небагато спільного між цією апотеозою страхітливої величі, передусім величі, з глузливим розвінчанням Петра в Шевченковому "Сні"? —

> ... на коні сидить охляп,
> У свиті — не свиті,
> І без шапки. Якимсь листом
> Голова повита.
> Кінь басує, — от-от річку,
> От... от... перескочить.
> А він руку простягає,
> Мов світ увесь хоче
> Загарбати. ...

з подальшим окресленням Петра як ката й людоїда, що наївся й накрався. Якщо тут є зв'язок з де Местром, то хіба зв'язок полеміки й заперечення.

тів, антільські раби, потрапивши в тамтешній етнічний котел з усіх кутків Африки, не могли одразу знайти спільної мови і тому, збираючись, не співали пісень, а просто вили [...] Це вичерпна метафора "мистецької ситуації" в найдальших колах соціяльного пекла (186).

Коли ж поодинокі вихідці з соціяльних низів прокладали собі шлях до грамоти й до літератури, — вони починали імітувати панівну літературу вищих кляс. Тут Скуратовський бере приклад з російської літератури (він міг би, мабуть, узяти й Кольцова або Нікітіна, але вирішив обмежитися на менше відомих):

— типу Єгора Аліпанова або Федора Слєпушкіна. Їхні твори, далеко не бездарні, подібно до версифікації їхніх американських братів "по музе, по судьбам", насичені такою патокою, від якої нудило навіть цілком льояльних рецензентів.

Інерція панівної культури, тягар її формальних "конвенцій" (від метрики до словника) гнули додолу плебейську "мислячу тростину", одразу ж заглушали її і без того несміливе нарікання, робили з неї дудку для різних ідеологічних оркестр, що ними керували імперські та федеральні капельмайстери (186).

Місія Шевченка, як її бачить Скуратовський, була в тому, щоб крик (виття) упосліджених перетворити на повноцінне літературне *слово*, не зрадивши крику, щоб, народившися як поет, не розірвати пуповини зв'язку з тим середовищем, яке він біографічно і ідеологічно репрезентував, і таким чином стати творцем нового літературного стилю і зачинателем нової доби в усій світовій літературі. Словами самого автора:

Саме Шевченко вперше в історії (і не літератури, а людства) порушив цю тисячолітню німоту, саме через нього вперше прохопилася словом, а не лише криком, сама зазвучала, як казали середньовічні теологи, "субстанція пекла", його моторошна, наскрізь пропечена стражданням "речовина". Тут не Орфей спустився в пекло — тут раптово заспівало, затужило в повний голос усе його каміння, усі його стіни й склепіння. [...]

Сума таких уявлень і наблизить нас почасти до розуміння всієї ґрандіозности й загадковости явища Шевченка, до його планетарного значення. Вперше його словом заговорили світи, які залишалися таємницею за сімома замками для елітарної культури, чи не для всіх її літературних експедицій, туди споряджених. Не знак наблизився до явища і покрив його, знак, замислений і опрацьований у найкращих інтелектуальних та естетичних лабораторіях: саме явище, ні на крихту не змінюючи своєї сутности, не поступаючись своєю онтологічною природою, стало знаком, заговорило саме про себе. Таке буває лише у великих космогонічних мітах, у ґрандіозних світоглядних першосистемах. [...]

"Гнані і голодні" всіх країн, інтернаціонал знедолених і скривджених від рабів перших клясових формацій до рабів пізніших імперій і цивілізацій тут уперше знайшли свого речника, свій громоносний орган, що за своєю силою, за своєю здатністю віддавати всю гаму людського болю — від найлютішого і найголоснішого, вперше звіданого під ветхозавітним небом, до стишеного европейською дисципліною, — і знаходити її загадково адекватний словесний вираз, що залишає далеко позаду інші відповідні спроби.

"Кобзар" знаменував радикальну демократизацію світової культури. Йдеться не про її необхідне омасовлення з усіма його світлотінями, не про переміну її соціяльної адреси (донедавна індивідуально-елітарної, тепер націленої на великі колективи) — йдеться про її нову якість, про перетворення всієї її суспільно-художньої фактури (187).

Так підходить автор до своїх кінцевих висновків:

По суті, саме з Шевченка (зрозуміло, у світоглядному, а не вузько історико-генетичному пляні) розпочинається довгий і драматичний процес планетарної демократизації світової літератури, повсюдне оновлення її етосу, її героїчні намагання щонайбільш переконливо розповісти про всі "мертві доми", всі гекатомби нової і новітньої історії, про весь її трагічний "балянс" (189).

Подібні ідеї висловлював давніше Івакін, але спеціяльно про "Сон", і то був 1959 рік.[5]

Дати фактичну критику цих думок — не важко. Представники соціяльних низів коли-не-коли прокладали собі шлях до літератури, зберігаючи вірність своєму первісному середовищу до кінця днів своїх, і перед Шевченком, хоч може й не дуже часто. Щоб згадати кілька імен, без ладу й системи, — Бен Джонсон і Мілтон, Мольєр і Шекспір, Томас Мюнцер, Ґріммельсгавзен і Шіллер, а ще раніше й передусім — Франсуа Війон і анонімний автор "Тіля Ойленшпіґеля". Правда, вони походили з міських низького рівня верств, не з селян, але чейже не скажемо, що Шевченко започатковував еру селянства в літературі!

Важливіше одначе інше. Шевченко вийшов з селянства, Шевченко ніколи не зрадив селянства, коли хочете, — мужицтва, але було б неймовірним спрощенням зводити його тільки до цього. В тім власне річ, що він став своїм і серед панства, і то не тільки інтеліґенції й мистецької богеми, але й серед аристократії. Не випадковими були його стосунки хоч би з Рєпніними й Толстими, а список таких імен можна б далеко продовжити. Трактувати Шевченка тільки як селянського генія означає неймовірно спрощувати картину, і то спрощувати в народницько-марксистському річищі, означає заплющувати очі на те, що і творчо і біографічно Шевченко переріс і поламав клясові переділи

5. Ю. Івакін. Сатира Шевченка. Київ, 1959, ст. 47.

й став виразником нації як суми кляс, як суперечливої, але й нерозривної співгри соціяльних груп, ворожих і єдиних, живих і органічних у їхній єдності. Тут Скуратовський у своєму бунті проти пласкости офіційних концепцій не зміг чи не схотів розірвати з основою, з підставою всіх цих концепцій, він будував свої химерно-екзальтовані уявності на заплісняві-ло-спорохнілому фундаменті офіційної ідеології, хоч, здавалося б, його апеляції до де Местра й Кюстіна, до Бєлого й Анненського повинні були б його вести в зовсім іншому напрямі.

Дуже цікава й, мабуть, симптоматична спроба вивести Шевченка поза рамки наскрізь умовної, суперечної фактам російсько-імперської гагіографії і поставити його в світовий контекст мусіла зазнати невдачі, бо автор статті спер цю концепцію на шабльонах давнішої і давніше теж офіційної інтернаціонально-соціяльної ідеології. Як воскові крила Ікара, ця концепція розтоплюється в промінні фактів, і літ не здійснюється. Стаття не творить нового образу Шевченка й не становить поворотного пункту в шевченкознавстві. Але вона знаменна й симпатична своїм намаганням відійти від офіційщини, своїм дерзновенним шуканням нових фактів і нових узагальнень. У конкретній ділянці, здавалося б, суто академічного характеру, в шевченкознавстві, вона відбиває фермент, що шумує в мозках інтеліґенції Української РСР, інтеліґенції, яка не може не бачити явищ і процесів поза ґратами російсько-імперської в'язниці, в якій вона живе — чи животіє, хоч ще не спроможна зробити кінцевих висновків з навали цих досі уперто замовчуваних фактів.

Редактором "Всесвіту" аж до часу появи статті Скуратовського був Дмитро Павличко. Після того він подав заяву про звільнення. Кілька чисел журналу (9-10) вийшло без головного редактора. Потім на цю посаду призначено Віталія Коротича (від числа 11). Про Скуратовського самвидавний "Інформаційний бюлетень" ч. 2 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод пише: "Наприкінці квітня [його] звільнили з його посади [...] Спочатку його обвинувачено в тому, що [його] стаття — 'ідеологічно чужа'. Потім обвинуватили [його] в 'пляґіяті' ". Концепцію Скуратовського можна було б легко спростувати фактами. Але гонителям ішлося, очевидно, не про факти, а про неприпущенність самої спроби вийняти Шевченка з російського контексту, вставити його в контекст світовий, ба більше — зробити спробу показати його, мовляв, відкривчу, провідну ролю в цьому контексті. В маріонетковому театрі, що зветься СРСР, провідні ролі припадають тільки росіянам. Як не києм, так палицею, а так воно мусить бути. Не допомагає навіть ультра-соціологічний, цілковито радянський ракурс у баченні літературних явищ.

СТО РОКІВ ТОМУ І ТЕПЕР

УКРАЇНА 1878 І 1978

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В 1978 РОЦІ

Іван Коропецький

Зрозуміти становище якоїсь нації не можна, не знавши стану її економіки. У цій статті ставиться завдання, зважаючи на обмеження місця, схематично — схарактеризувати стан економіки України і таким чином допомогти краще зрозуміти становище української нації наших днів.

Економісти мають справу в своїх студіях — у противагу до спеціялістів деяких інших ділянок суспільного життя — не лише з ідеями та подіями, але також з величинами, які здебільшого можна міряти числово. Тому нехай читач цих рядків приготується на певну дозу статистичних даних. Через те, що вони ще часто не приступні для року, який є безпосередньою темою цього числа журналу, нам доведеться часто посилатися на дані, що стосуються до середини і навіть початку сімдесятих років. Але в економіці, як і в усьому суспільному житті, нема наглих скоків; тому великих кількісних різниць між роком 1978 і роками, про які буде мова, немає, або вони мінімальні. Треба також застерегтися, що характер приступних нам даних дозволяє говорити лише про економіку Української РСР, лишаючи поза обсягом нашої уваги українські етнічні землі, які тепер перебувають за її політичними кордонами.

Статистика, про яку тут говоримо, це, за малими винятками, офіційна статистика СРСР.[1] Зразу насувається питання, наскільки вона вірогідна. Західні дослідники після довгого вивчення прийшли до висновку, що публіковані дані призначені не лише для зовнішнього ефекту, але також вживані для плянування

1. Вона широко приступна, зокрема в таких збірниках ЦСУ, як "Народне господарство Української РСР" та "Народное хозяйство СССР" за різні роки. Тому в цій статті для офіційних радянських даних не будемо подавати докладних джерел. Коли б читач хотів мати ці джерела, автор радо послужить інформаціями.

радянської економіки.[2] Це найкращі інформації, що їх радянські керівники мають про свою економіку; подвійної бухгальтерії немає. Винятком становлять інформації про бюджетні видатки на оборону країни, продукцію дорогоцінних металів тощо, які мають важливе значення для держави. Нема також сумніву, що фальшування статистичних даних поширене на різних щаблях економічної адміністрації. Але тому, що таке підтасування фактів відбувається постійно з року на рік, важливого впливу на образ економічного розвитку воно не має. На Заході навіть запровадили назву для цього явища, "закон однакового фальшування". З технічного погляду радянська статистика часто незадовільна: часто не подається визначень окремих позицій, а також змін у визначеннях; дані, які можуть кидати незадовільне світло на радянський режим, не подаються; дані для республік менш приступні, ніж для всього Союзу; засекреченість з огляду на оборону країни доходить до абсурду; часові серії часто неповні тощо. В загальному, дані у фізичних одиницях достовірніші, ніж синтетичні індекси. Через важливість цих останніх (національний доход, продуктивність та інші), західні економісти, щоб робити міжнародні порівняння і щоб правильно розуміти розвиток та стан радянської економіки, змушені такі індекси конструювати самі.

Коротенька заввага буде тут доречна про економічну статистику взагалі. Її завдання — представити міріяди проявів економічної активности людей за допомогою малого числа серій; щойно ці серії стають основою для аналізи дослідника і покликані дати читачеві уявлення про дійсність. Розуміється, ступінь аґреґації економічних явищ в однорідні серії може бути різний; чим більша аґреґація, тим більше жертвою падають деталі. Зважаючи на розмір цієї статті, ми обмежилися на дуже сумарних серіях. Що це означає, хай покаже такий приклад: нижче наводимо кількість бібліотек на Україні. В цю суму включені як рівнорядні одиниці і багатомільйонова бібліотека Академії Наук у Києві і бібліотека в якомусь невеликому селі з небагатьма книжками. Читач повинен це мати на увазі.

Нарешті, ще одна вступна заввага. Вона повинна б бути самозрозумілою, але все таки не пошкодить її подати. Хоча в Радянському Союзі економіка, як зрештою всі інші аспекти людського життя, інтимно переплетена з політикою, економіст цю взаємодію між економікою і політикою коментує лише тоді, коли політика має видимий вплив на ефективність економіки. (Він почуває себе найкраще, коли він цей вплив може квантифікувати.) Коли такого впливу немає або він дуже віддалений, економіст поступається

2. Наприклад, Gregory Grossman. Soviet Statistics of Physical Output of Industrial Commodities. Прінстон, 1960.

місцем для політолога. Повертаючися до попереднього прикладу, в нашій статті ми обмежуємося до віднотування, скільки є бібліотек чи скільки публікують книжок на Україні, — це важливий аспект економічної діяльности, — але стримуємося від аналізи ідеологічної якости цих книжок.[3] Одначе, бездержавне становище України має надзвичайно сильний вплив на її економіку, і тому в нашому викладі ми намагатимемося це проаналізувати.

Наше обговорення почнім описом виробничих сил України: робочої сили, — яка, очевидно, залежить від розвитку та структури її населення, — та основних фондів. Населення України оцінювано на початку 1977 року на 49.3 мільйони, з чого 61 відсоток припадав на міське і 39 відсотків на сільське населення. Урбанізація на Україні, у контрасті до багатьох інших країн світу, не пішла в напрямі росту кількох чи навіть однієї меґаполії. До таких міських скупчень на Україні можна зарахувати хіба столичний Київ з населенням понад два мільйони та Харків і Одесу з одномільйоновим населенням кожне, до яких вневдовзі долучаться Дніпродзержинськ та Дніпропетровськ. Більшість міської людности живе по містах розміром коло 100 тисяч. Коли брати до уваги досвід краще розвинених країн, частка міського населення України устабілізується коло 70 відсотків, що станеться вже в найближчому десятиріччі.

У статевому розподілі Україна ще не зовсім видужала з воєнного лихоліття, бо пропорція жінок до чоловіків у 1977 році була 54,3 до 45,7. Розуміється, ця пропорція особливо висока в старших групах населення. Природний приріст населення України — один з найнижчих між народами СРСР: всього 0,5 відсотків на рік. Як правило родини не хочуть мати більше, ніж двоє дітей, а часто лише одну. Пересічна сім'я мала 3,5 членів (3,3 по містах і 3,6 по селах) у 1970 році. Можна сподіватися, що з дальшим ростом індустріялізації та урбанізації без значних змін у забезпеченні житлом та дитячими яслами пересічний розмір родини далі малітиме.

З усього населення України 27,9 мільйонів (57,1%) належали в 1975 році до працездатних вікових груп (від 16 до 59 років життя для чоловіків і від 16 до 54 років для жінок). З цієї групи майже 84 відсотки фактично працювали в соціялізованому народному господарстві. Решта ходила до школи або працювала в приватному господарстві, звичайно по селах. Згідно з переписом населення 1970 року діти до 14 років життя, ще не зараховувані до

3. Для читача, зацікавленого статистичною аналізою культурного життя на Україні рекомендуємо дуже цінну, на жаль ще не опубліковану, дисертацію Степана Рапавого "Linguistic Shift among Ukrainians in the Ukraine since Stalin". Вашінґтон, Джорджтавнський університет, 1977.

працездатних, становили одну четверту всього населення. У тому році людей пенсійного віку було 10,4% між усіми чоловіками і 23,7 між жінками. Подібно до краще розвинених країн світу, процес старіння структури людности України помітний; відповідні відсотки за 1959 рік були 8,2 і 17,7. Розподіл працівників по головних секторах економіки був такий (у відсотках): промисловість — 28,4, соціялізоване сільське господарство — 26,9, інші сектори матеріяльного виробництва (будівництво, транспорт, торгівля тощо) — 24,4 та нематеріяльне виробництво (адміністрація, послуги тощо) — 20,6.

Про добру кваліфікацію працівників можна судити з того, що майже одна п'ята їх мала закінчену вищу або середню спеціяльну освіту, а одна четверта працювала розумово. Беручи до уваги великий вплив науки до дослідництва на продуктивність і ріст економіки, на окреме відзначення заслуговують кадри в цих ділянках людської діяльности. В 1976 році було на Україні 178,7 тисяч наукових працівників, з чого 36% становили жінки. Ступінь доктора мали 4438 з них, а кандидата 50218 чоловіка. Ступінь академіка і члена-кореспондента мали 300, а професора 3020 учених. На різних аспірантурах навчалося того року 13016 студентів. Одначе щодо кількости наукових кадрів Україна була нижче від середнього за Радянський Союз у цілому; на Україні було всього 13,9% наукових працівників та 13,6% аспірантів в СРСР. Ще нижчою була частка наукових працівників української національности в усьому Союзі, всього 11,0% у 1970 році. Українські вчені працюють в різних науково-дослідних та навчальних інституціях, з яких найважливішою є Академія Наук в Києві з її 70 відділами та філіялами по різних містах України та 12250 працівників.

Про якість та кількість природних багатств України, здається, нема потреби говорити. Чорнозем та різноманітні мінеральні ресурси, розкинуті по всій її території, при наявності сприятливого клімату, становлять першорядну основу для майже кожної економічної діяльности, потрібної для сучасної національної економіки.

Коли природні ресурси були "дані Богом", то основні фонди були створені людською працею. Їх вартість 1975 року обчислювано на 173,7 мільярдів карбованців (в цінах 1955 року), і вони становили 17,3% усіх основних фондів СРСР. З цієї суми майже дві третини вживалися для дальшої продукції, а решта — у формі мешканевих будинків, адміністрації, закладів охорони здоров'я тощо — належала до невиробничого сектора. У виробничому секторі найкраще забезпечена виробничими фондами була промисловість — 49,2%, сільське господарство ма-

ло їх 28,1%, а інші сектори мали 22,7%.[4] Практично це означає, що на Україні є десятки тисяч промислових підприємств, будівельних трестів, підприємств та організацій залізничного, морського, річкового, летунського та автомобільного транспорту, підприємств зв'язку, торгівлі, заготівель та матеріально-технічного постачання. Крім того, є тисячі установ та підприємств невиробничої сфери, як от шкіл, шпиталів, закладів комунального господарства тощо. Всі ці економічні клітини мають у своєму розпорядженні різні будівлі, машини, прилади, інструменти та транспортне устаткування. У сільському господарстві налічується тепер на Україні 7154 колгоспів, 2087 радгоспів та 2645 міжгосподарських об'єднань. Вони також порядкують значним устаткованням. Наприклад, у 1976 році українське сільське господарство було озброєне (в тисячах): 382,9 тракторами, 81,7 зерновими комбайнами та 290,2 вантажними автомобілями. З свійських тварин вони мали (в мільйонах): 24 великої рогатої худоби, 18 свиней, 9 овець та кіз та 120 домашньої птиці та кролів.

Ці продуктивні сили продукували матеріяльні та нематеріяльні вартості. Найсинтетичнішим показником продукції народного господарства, що віддзеркалює ступінь економічного розвитку даної країни, є національний доход. У 1976 році він дорівнював на Україні за офіційними даними 69,3 мільярдів карбованців у поточних цінах, та становив 18,1% національного доходу СРСР. Радянська методологія обчислення національного доходу різниться від методології прийнятої на Заході: тому ці дані не надаються для міжнародних порівнянь. Щоб, одначе, такі порівняння можна було робити, я обчислив національний доход України за 1970 рік, вживаючи західньої методології.[5] Того року вартість усієї продукції України становила 96,5 мільярдів американських долярів у цінах того року. Між радянськими республіками, лише Російська Федерація перевищувала Україну — у три рази. З інших країн світу, рівною Україні з цього погляду була Італія, а перевищували її лише США, Японія, Західня Німеччина, Франція, Англія та Китай. Національний доход на душу населення того року був на Україні трохи більший, як 2000 американських долярів. Цей показник між радянськими республіками був вищий лише для Балтицьких республік та для Росії. Зате в світі багато країн перевищувало Україну з цього погляду; наприклад, національний доход на душу населення був

4. Оцінки (ще не опубліковані) за Д. Бондом з Станфордського дослідного інституту.

5. I. S. Koropeckyj. National Income of the Soviet Union Republics in 1970: Revision and some Applications. — "Economic Development in the

вищий у два з половиною рази в США, два рази в Канаді і Франції, та рівний у Новій Зеляндії та Італії. Коли брати до уваги інші соціялістичні країни, то, наприклад, у Польщі цей показник був три чверті супроти України, а в Румунії всього половина.

Національний доход на Заході є звичайно показником як економічного потенціялу даної країни, так і добробуту її населення. В наслідок довільної структури цін в СРСР, на підставі яких він конструюється, та накидання його розподілу радянськими керівниками між споживанням, з одного боку, та інвестиціями й видатками держави, з другого боку, національний доход Союзу, як і окремих республік, віддзеркалює якоюсь мірою економічний потенціял, але аж ніяк не інформує про добробут населення. Щоб дістати уявлення, як тепер живуть мешканці України, треба приглянутися до специфічніших показників.

Добробут населення великою мірою залежить від того, яка пропорція національного доходу призначена на споживання, а яка на інвестиції, видатки держави та на вивіз за кордон (якщо експорт перевищує імпорт). Таких обрахунків для України немає, але є для всього Союзу, і вони напевно згрубша стосуються також до України. Згідно з підрахунками західніх дослідників, відсоток національного доходу, призначений на споживання, був 62,4 в 1950 році, а опісля постійно знижувався, так що в 1974 році становив 56,5. Подібна частка національного доходу йшла на споживання, наприклад, у Японії, а в таких країнах як США, Англія чи Франція досягала 70%.[6] Тут треба зазначити, що в західніх країнах поділ національного доходу між споживанням та іншими його вживаннями роблять самі громадяни через ринкові процеси та через ними вибраних законодавців. У СРСР, як сказано вище, це рішають його керівники.

Споживання окремих груп населення в Радянському Союзі визначене переважно їх заробітними платнями. На Україні пересічна місячна зарплата робітників і службовців (без колгоспників) становила (1976) 140 карбованців. Найкраще оплачувано працівників промисловости, зокрема в її тяжких галузях, будівництві та транспорті, 162, 159 та 158 карбованців, відповідно. Найменші платні діставали працівники мистецтва, — 98 карбованців, та охорони здоров'я, фізкультури й соціяльного забезпечення, — всього 94 карбованці. Зарплати на Україні були

Soviet Union and Eastern Europe", ed. Zbigniew M. Fallenbuchl, т. 1. Нью-Йорк, 1975, зокрема таблиці 11.8 та 11.12.

6. Rush V. Greenslade. The Real Gross National Product of the USSR, 1950-1975; — "Soviet Economy in a New Perspective", Joint Economic Committee, Congress of the United States. Вашінґтон, 1976, ст. 277. United Nations. Statistical Yearbook 1975. Нью-Йорк, 1976, табл. 186.

пересічно на 8% нижчі, ніж у Союзі в цілому, передусім через структуру української економіки та брак бонусів за несприятливі кліматичні умови. Але тому, що пересічне число членів родини на Україні нижче ніж у Союзі в цілості, платні на душу населення на Україні дорівнювали пересічним у СРСР. За цим критерієм Україна поступалася лише Балтицьким республікам та Російській Федерації.

Затруднені в сільському господарстві працювали або в радгоспах або в колгоспах. Радгоспників було 1269 тисяч чоловіка (1976), і вони пересічно заробляли 124 карбованці на місяць. Ця платня була включена в обчислення вищенаведеної пересічної платні на Україні. Колгоспників того року було 4,8 мільйони, і пересічний з них відробляв 203 трудодні на рік. Річний доход колгоспника, що його оцінюють тепер як коло трьох чвертей пересічної платні в промисловості, складався з таких компонентів (у відсотках): 42 за працю в колгоспі, 36 з присадибної площі, 13 з колективного споживання (освіта, охорона здоров'я тощо) та 9 з інших джерел.

Крім особистого споживання, громадяни СРСР користуються послугами, які постачає держава безкоштовно. Коли додати ці видатки до пересічної зарплати на Україні, 140 карбованців, то повна платня становитиме 191 карбованець місячно. За показником колективного споживання Україна стоїть значно нижче середньої цифри для Союзу. Наприклад, у 1976 році на Україну припадало 14,7% усіх таких видатків СРСР, а видатків прямо з бюджету всього 11,2%, коли, для пригадки, населення України становило 19,1% усього населення Радянського Союзу того року.

Конкретно, того року припадало на мешканця України (в карбованцях): 81 на освіту та науку, 40 на охорону здоров'я та 63 на соціяльне забезпечення. У наслідок цих видатків, освіта на Україні розвинена добре. У 1975/76 навчальному році в 24916 школах усіх родів навчалося 17,3 мільйонів учнів, з чого в 143 вищих навчальних і середньо-спеціяльних закладах було 1649 тисяч студентів. Між студентами високих шкіл був такий розподіл за спеціяльностями (в відсотках): економіка — 12,9, право — 1,4, мистецтво — 0,8, охорона здоров'я і фізкультура — 7,4, спеціяльності університетів (переважно гуманітарні науки) — 8,4, педагогічні науки — 12,9 а решта — 56,5 — студіювали науки, безпосередньо зв'язані з виробництвом, як от технічні науки, аґрономію та ін. Майже половина всіх студентів були жінки. У відношенні студентів до всього населення Україна стоїть нижче середньої для Союзу. Наприклад, 1975/76 року на 10000 населення було на Україні 169 студентів, коли цей показник для

РРФСР становив 212, а для СРСР 190. У порівнянні з іншими країнами світу становище України з цього погляду було назагал задовільне; на початку сімдесятих років цей показник був, наприклад, для США — 258, Франції — 150, Західньої Німеччини — 67, Італії — 120 і Польщі — 136. Наслідком розвитку шкільництва на Україні була практично ліквідація неписьменности, а мало не половина населення має принайменше незакінчену середню освіту.

Різні культурні послуги на Україні були для населення безкоштовні або значно субсидійовані державою. У 1976 році працювало 26,7 тисяч бібліотек, з них 72% по селах, 27,7 тисяч кіноустановок, 78 постійних театрів та 157 музеїв. Того ж таки року опубліковано 9110 наголовків книжок в 159 мільйонах примірників, з чого 65% українською мовою. На Україні виходило 1840 газет; їх одноразовий наклад становив 24 мільйони примірників.

Уявлення про охорону здоров'я можна виробити собі на підставі таких показників. У 1975 році на 10000 населення на Україні припадало 120 шпитальних ліжок та 32 лікарі. У забезпеченні лікарями Україна була позаду РРФСР і, наприклад, Грузії, де це число було відповідно, 36 і 42. Зате Україна порівнювалася в цьому позитивно з деякими краще розвиненими країнами, де цей показник був, — наприклад, в Західній Німеччині — 22, Польщі — 22, США — 21, Італії — 18 та Франції — 18.

Певний образ життєвого стандарту на Україні можна собі виробити на підставі даних про споживання окремих продуктів. У 1976 році пересічний житель витрачав 397 карбованців на харчові і 385 карбованців на нехарчові продукти. (Це стосується лише до державної та кооперативної мережі торгівлі і не включає колгоспних ринків.) Витрати по містах були майже в три рази вищі, ніж по селах, де все ще населення споживає багато продуктів, продукованих ним самим. Витрати на побутові послуги на Україні були дуже низькі, всього 29 карбованців на душу по містах і 20 по селах. За офіційними оцінками, пересічний громадянин України споживав у 1976 році 55 кг м'ясних виробів та сала, 17,5 кг риби, 328 кг молока та молочних виробів, 143 кг картоплі, 152 кг хлібних виробів, 46 кг цукру та 190 штук яєць. Структура споживання на Україні ще далі нагадує структуру відсталих країн, з наголосом на вуглеводні та обмеженістю протеїнів. З нехарчових товарів на душу населення того року припадало, наприклад, 32 кв метрів різних тканин та 3,3 пар шкіряного взуття. Споживання харчових та нехарчових продуктів на душу населення України дорівнювало приблизно середній для всього Союзу. Одначе в випадку забезпечення населення предметами культурно-побутового призначення, Україна була позаду середньої для СРСР,

приблизно на 10 відсотків. Уявлення, як живе тепер пересічна українська родина, дають такі цифри: на 100 родин припадає 453 годинники, 65 радіоприймачів, 74 телевізори, 25 фотоапаратів, 51 швацька машина, 60 холодильників, 63 пральні машини, 20 електросмоків, 56 вельосипедів, 7 мотоциклів та якась частина пасажирського автомобіля.

Як сказано раніше, понад половина населення України живе по містах та селищах міського типу. Їх забезпечення житловою площею — скандальне, коли порівняти з країнами з подібно розвиненими продукційними силами. Теперішня житлова площа, 13 квадратових метрів на одного міського мешканця, значно нижча від офіційно визначеного мінімуму. Все таки, в цьому Україна стоїть краще від РРФСР та деяких інших республік. Оплати за мешкання номінальні, але, коли людині доведеться винаймати квартиру приватно, то платня тоді в кілька разів вища від офіційної. Зокрема, вона є висока за приватні квартири на курортах. Різні послуги по містах субсідійовані. Розвиток цих послуг ілюструють такі цифри: електрифікація є суцільна (вона також охоплює 99% сільських дворів), а газифікація діє в 21870 місцевостях, включно з деякими селами. 388 міст має внутрішню автобусну мережу, 452 — таксі, 65 — трамваї, 36 — тролейбуси, а Київ і Харків також метрополітени. З громадського харчування міста мають 36533 закладів, а села 17684.

Деякі з поданих тут інформацій були наведені в карбованцях. Офіційно один карбованець був вартий при кінці 1978 року 1,60 американського доляра. Одначе на чорному ринку в СРСР за один доляр треба заплатити коло чотирьох карбованців, що правильніше віддзеркалює купівельну вартість обох валют. Ще краще про реальну вартість карбованця і про споживання в СРСР взагалі можна виробити собі уяву на підставі обрахунків, як довго пересічний робітник потребує працювати в різних країнах, щоб купити певний продукт. Ці обрахунки включають також різниці в цінах між обслідуваними країнами. Нижче подаємо такі дані для Вашінґтону, Лондону та Москви за 1976 рік (ст. 51). Вони були приготовані Національною федерацією незалежних підприємств у Вашінґтоні. Ці дані для Москви стосуються до державних і кооперативних крамниць з офіційними цінами і не включають колгоспного ринку, де ціни часто далеко вищі. [7] Як бачимо, майже в усіх випадках треба багато довше працювати в Москві, ніж у Вашінґтоні чи Лондоні, щоб купити той самий продукт. Ці інформації можна вважати за репрезентативні для більших міст на Україні. Ситуація по менших містах і селах гірша.

7. National Federation of Independent Business. What's the Difference. Вашінґтон, 1976.

	Вашінґтон		*Лондон*		*Москва*	
Молоко (один літр)	7	хвилин	11	хвилин	21	хвилина
Мелене волове м'ясо (1 кг)	34	"	76	"	3,5	годин
Ковбаса свиняча (1 кг)	71	"	60	"	2,6	"
Картопля (1 кг)	8	"	23	"	7	хвилин
Яблука (1 кг)	16	"	24	"	5,4	годин
Цукор (1 кг)	9	"	15	"	65	хвилин
Білий хліб (1 кг)	21	"	10	"	20	"
Яйця (10 штук)	10	"	13	"	97	"
Горілка (0,7 літра)	67	"	3,4	годин	9,8	годин
Цигарки (20 штук)	10	"	27	хвилин	23	хвилин
Мило туалетне (150 гр)	5	"	10	"	72	"
Помада губна	31	"	54	"	7,8	годин
Панчохи жіночі	17	"	15	"	9	"
Черевики чоловічі (шкіряні)	6,7	годин	7,7	годин	36	"
Костюм чоловічий	25	"	40	"	106	"
Холодильник (150 літрів)	47	"	50	"	168	"
Телевізор великий, кольор.	3,9	тижнів	5,5	тижнів	19,5	тижнів
Автомобіль малий (Фіят або Жиґулі)	6,9	місяців	11,1	місяців	3,1	років

Наше обговорення споживання на Україні було б неповне, коли б ми не згадали про якість продуктів. Вона як правило дуже погана. Хоч попит радянського споживача на багато продуктів не задоволений, він усе таки часто не купує деяких товарів саме через їхню низьку якість. Як наслідок, інвентар непроданих товарів у СРСР розмірно високий. Навпаки, закордонні продукти на Україні як і в усьому Союзі ціняться дуже високо. Постачання продуктів відбувається з перебоями; часом вони є, а часом їх нема; одні місцевості і навіть дільниці тієї самої місцевости їх мають, а інші не мають. А вже найгіршим лихом для жителя Радянського Союзу, зокрема для перепрацьованих жінок, є чекання в чергах за продуктами. Коли б узяти до уваги час, витрачуваний на чекання, то в нашій таблиці оцінки часу праці, потрібного, щоб придбати якийсь продукт для СРСР значно збільшилися б. Обслуга в підприємствах є непривітна та повільна. Якість квартир зокрема низька, а на їх ремонт треба безконечно довго чекати. Ті, що жили на Україні або відвідували її, напевно могли б додати багато деталів до цієї невідрадної картини побуту жителів однієї з краще розвинених країн світу.

Цю ситуацію дещо злагіднює різна леґальна, напівлеґальна чи нелеґальна економічна активність, яку на Заході називають "другим сектором радянської економіки". Туди входять: приватна продукція сільського господарства; приватна продукція нехарчових продуктів; приватний продаж чи перепродаж різних продуктів; різні послуги населенню, роблені в післяслужбові чи

навіть службові години; крадіжки продуктів з державних складів і крамниць; хабарництво та багато подібного. Ця активність у деяких випадках значна. Наприклад, один західній дослідник оцінював, що 25-30 відсотків алькоголю, спожитого в СРСР на початку сімдесятих років, становив самогон.[8] Але в загальному, ця активність не збільшує істотно національного доходу. Вона радше спричиняється до його рівномірнішого розподілу і тим до поліпшення добробуту населення, чого не може осягнути збюрократизована та скостеніла офіційна система.

Підсумовуючи, варт порівняти на підставі синтетичних показників ситуацію споживачів на Україні і в інших країнах світу. Для України таких даних немає, тому даємо такі оцінки для СРСР в порівнянні з США, приготовані Центральним Розвідувальним Аґентством США за 1974 рік.[9] Ці дані добре стосуються до України, бо споживання її пересічного жителя дорівнювало середній Союзу. За цими даними пропорція споживання на душу населення в СРСР до США в випадку головних підрозділів була така (у відсотках):

Шкільництво	65
Охорона здоров'я	36
Послуги	32
Продукти тривалого вжитку	10
Нехарчові продукти	21
Харчі	63
Споживання загально	35

Як бачимо, житель України у споживанні стоїть ще далеко позаду в порівнянні з громадянами краще розвинених країн.

Метода нашої аналізи в цій статті статична, але тут варт зробити з цього виняток і додати коротке міркування про розвиток доходів і посередньо добробуту населення в минулому й перспективу на майбутнє. За обчисленнями американської спеціялістки, за роки 1960-70 доходи колгоспників України збільшилися на 182%, радгоспників на 85% і промислових робітників на 38%.[10] Подібних об'єктивних досліджень за

8. Vladimir G.Treml. Production and Consumption of Alcoholic Beverages in the USSR. — "Journal of Studies on Alcohol", березень 1975, ст. ст. 287, 306.

9. Joint Economic Committee, Congress of the United States. Allocation of Resources in the Soviet Union and China — 1976. Вашінґтон, 1976, ст.11.

10. Gertrude E. Schroeder. Consumption and Personal Incomes. — "The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet", ed. I. S. Koropeckyj. Нью-Йорк, 1977, ст. 93.

десятиріччя 1970-их років не маємо, але на підставі різних інформацій можна з певністю твердити, що добробут населення України, як і цілого СРСР, далі поліпшується. Один наслідок цього диференційного росту — це тенденція до зменшення різниць у доходах різних груп населення, зокрема між містом і селом. Інший наслідок покращання добробуту взагалі, — чи навіть не найважливіший. Правдоподібно, у населенні Радянського Союзу виробився спосіб думати, який на Заході називають "станом зростання сподівань". Це означає, що населення вважає на підставі недавнього досвіду, що йому обов'язково належить з року на рік не лише такий самий, але релятивно більший ріст добробуту. Ці сподівання можуть бути задоволені або зростанням продуктивности економіки або приділенням більшої кількости ресурсів на продукцію, призначену для споживання (а через те меншої для інвестицій чи видатків держави). Як радянські, так і західні економісти згідні в тому, що ріст продуктивности радянської економіки за останніх 15 років нижчий, ніж у попередній, повоєнний період. Також не реально було б сподіватися зміни пріоритетів радянських керівників. Навпаки, на Заході панує переконання, що СРСР постійно збільшує свої видатки на озброєння і міжнародні зобов'язання. І, власне, в цій неможливості задовольнити голод радянського споживача на різного роду продукти, зокрема продукти тривалого вжитку, як автомобілі та житло, можна вбачати один з найважливіших чинників політичної нестабільности Радянського Союзу.

Ми зупинилися трохи довше над проблемами, зв'язаними із споживанням на Україні, бо матеріяльні умови є звичайно першою турботою для пересічного громадянина, і вони його заторкують безпосередньо. Але часто цей громадянин не здає собі справи з того, що наявні продуктивні сили України могли б задовольнити його потреби багато краще при відмінній політично-економічній обстанові. Та про це нижче. Тепер пригляньмося ще до інших недотягнень сучасної української економіки.

Неґативною рисою теперішньої української економіки є її секторальна і галузева незбалянсованість. Найкраще розвинена промисловість, іншим секторам радянське керівництво присвячувало мало уваги. Зокрема незадовільно розвинене сільське господарство — чи то з політичних чи то ідеологічних мотивів. Збільшення капіталовкладів у цей сектор не лише поліпшило б добробут населення, але також уможливило б відпустити чималу частину працівників сільського господарства до інших економічних секторів. Як показує досвід передових країн, новочасне сільське господарство могло б функціонувати з 5% всіх працівників; тим часом, як ми бачили вище, їх на Україні є більше від однієї чверти. Незбалянсованість існує також всередині

окремих секторів. Наприклад, ті галузі індустрії, які продукують для безпосередніх політичних чи військових цілей держави, виряджені найновішими типами машин та інструментів і використовують найкраще вишколених працівників, а такі галузі промисловости, як харчова чи легка, продукція яких іде на задоволення потреб споживачів, мають набагато менше ресурсів і до того з перестарілою технологією.

Ще з передреволюційних часів можна завважити в українській промисловості непропорційне відношення між її видобувними і обробними галузями.

Наголос на розвиток видобувних галузей залишився і до сьогоднішнього дня. На негативні наслідки такого становища звертали не раз увагу різні радянські економісти.[11] З цих наслідків важливіші такі: через те, що обробна промисловість відносно слабше розвинена, добробут населення занижений. Це тому, що обробні галузі використовують більше робочої сили на карбованець готової продукції, ніж видобувні галузі, і є тому кращим джерелом заробітків населення. Далі, вивіз сировини до інших республік і довіз готових продуктів, вироблених з цієї сировини, на Україну спричинює непотрібні транспортні кошти і робить ці продукти дорожчими для споживачів. Нарешті, обробна промисловість, у більшості випадків, не зв'язана з певною місцевістю, як це очевидно є з видобувними галузями, і її підприємства можуть бути побудовані в тих областях України, які слабше розвинені або страждають на неповне використання своїх робітничих ресурсів.

У наслідок фаворизації розвитку видобувних галузей, як також галузей важкої промисловости, реґіони України тепер відносно нерівномірно розвинені. Там, де були запаси потрібної сировини для розвитку цих галузей, а саме в Донбасі та Долішньому Придніпров'ї, рóзвиток, міряний продукованим доходом на душу населення, найвищий. А області Правобережжя та, ще більше, Західньої України розвинені найслабше. За певними підрахунками, цей показник при кінці шістдесятих років був у Дніпропетровській області в два з половиною рази вищий, ніж у Закарпатській області.[12] Національний доход на душу населення в південних областях дорівнював приблизно середній цілої України. Найприкрішим наслідком такого незбалянсованого реґіонального розвитку є укрите, а то й явне безробіття в Західніх областях, на

11. Наприклад, П. Волобой та В. Поповкін. Проблеми територіяльної спеціялізації і комплексного розвитку народного господарства Української РСР. Київ, 1972, Рзділ IV.

12. Наведена вище праця, ст. 221.

що радянські економісти звертали увагу не раз.[13]

Ріст української економіки супроводжувався, ба навіть відбувався коштом поважного знищення довкілля. Українська література, леґальна чи самвидавна (наприклад, Олесь Гончар, Євген Сверстюк), переповнена фактами про злочинний підхід пляновиків до природних ресурсів країни. Ліси винищено, повітря занечищено, залито великі простори смердючою водою, а річки, як якщо не висохли зовсім, стали водоймищами отруйливої води. Води Донбасу та прибережжя Чорного та Озівського морів найбільш занечищені в усьому СРСР. Правда, треба визнати, що останніми роками більше уваги приділяється охороні довкілля, оскільки це звагалі можливе у панівній системі. Згідно з однією розвідкою, зокрема успішними в цьому напрямі є заходи харківських станцій очищення свіжої води.[14]

Як багато інших країн світу, Україна має поважні проблеми з паливом та джерелами енерґії. Коли за останніх 25 років промисловість росла на 9,7 відсотків на рік, то ріст паливної промисловости становив 6%. Продукція електроенерґії росла скоріше, 11,8 відсотків річно. Паливна ситуація на Україні загострена вивозом вугілля, природного газу та електроенерґії за її кордони, до інших республік та сусідніх соціялістичних держав. Правда, за це Україна забезпечується майже вповні довозом нафти з Росії. З огляду на те, що видобуток вугілля в Донбасі стає все дорожчий, а розвиток альтернативних джерел енерґії відбувається поволі (Україна має одну атомну електростанцію в Чорнобилі закінчену, а друга на півдні будується) постає загроза, що українська економіка незабаром не зможе задовільно розвиватися з браку палива. На це звертали увагу московським пляновикам такі керівники київського уряду, як П. Шелест і В. Щербицький, розуміється, без великого успіху. Москва тепер зацікавлена в розбудові економіки деяких азіятських реґіонів, і туди переважно спрямовані інвестиційні фонди.

Важливою причиною цих, як також інших не обговорюваних тут з браку місця труднощів економіки України є специфічна система власности на засоби виробництва та плянування і управління в СРСР. Державна чи суспільна власність у деяких економічних секторах, без сумніву, економічно виправдана. Одначе, наприклад, у сільському господарстві такий стан веде до

---

13. Наприклад, недавно, Л. М. Мушкетик. Комплексный территориальный план в условиях отраслевого управления. Київ, 1974, ст. 34.

14. Craig ZumBrunnen. VNDIVO and Ukrainian Water Quality Management. — "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States", 35-36, 1977.

неґативних наслідків. Не диво, що якраз сільське господарство виявляється найслабшою ланкою в радянській економіці. Як суспільна власність впливає на ефективність цього сектора можна бачити і з того, що коли приватний сектор має в своєму розпорядженні всього 2,7% всієї культивованої землі в СРСР, він продукує, за деякими оцінками, майже 30% усієї сільськогосподарської продукції.[15] Таке нераціональне усуспільнення має правдоподібно місце також у секторі послуг, роздрібній торгівлі, дрібній промисловості тощо. За догматичний підхід до проблеми власности Україна разом з іншими народами СРСР платить зниженим життєвим рівнем.

Іншою важливою причиною низької ефективности радянської, а в тому й української економіки є її надмірна централізація і бюрократизація. Може колись, у тридцяті роки, ця система була успішною, бо зуміла змобілізувати незаймані людські ресурси, правда, коштом безмежних людських жертв. Але тепер вона стала настільки незугарною і неповороткою, що такі світочі радянської економічної науки як Л. Канторович і покійний В. Новожилов твердили, що її раціональна реформа могла б значно — від 30 до 50 відсотків — збільшити продукцію промисловости. Сьогодні всі важливі і не такі важливі ухвали мусять бути зроблені в Москві. Мої досліди показали, що нібито суверенний уряд у Києві може зробити дійсно мало без дозволу московських бюрократів.[16] Наскільки це шкідливе для української економіки, можна бачити з того, що навіть незначні реформи Хрущова в кінці п'ятдесятих років, спрямовані на передачу деяких економічних прерогатив з Москви до республік, мали, за свідченнями Шелеста і покійного Хилюка,[17] великі наслідки для піднесення ефективности української економіки. Одначе московська традиція не може дозволити на послаблення впливів метрополії на її колонії, і тому за влади Брежнєва можна завважити не лише поворот до давньої централізації, але навіть її зміцнення.

Одначе, найважливішою причиною невідрадного загального становища української економіки — попри її часткові успіхи — є не так її система, як те, що Україна не самостійна держава — чи то з соціялістичними чи то капіталістичними інституціями, — але є частиною імперії. Це підпорядкування Москві не дозволяє Україні

---

15. Karl-Eugen Wädekin. The Private Sector in Soviet Agriculture. Берклі, 1973, ст. 61.

16. Economic Prerogatives, у вище цитованій збірці "The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet".

17. Промова П. Шелеста на Пленумі ЦК КПУ. Радянська Україна, 21 листопада 1964; Ф. Хилюк. Розвиток державного плянування в Українській РСР. — "Економіка Радянської України", 1966, ч. 8, ст. 18.

вести самостійної економічної політики; навпаки, інтереси України мусять бути постійно підпорядковувані інтересам імперії, очолюваної в минулому царем, а тепер Політбюром партії. Одним з аспектів такого політичного становища України є те, що Москва має можливість вивозити з України ресурси на різні потреби, важливі для імперії. У наслідок цього, багато проблем української економіки лишаються нерозв'язаними. Пригляньмося ближче до цього вивозу ресурсів, зокрема інвестиційних фондів, з України.

Фонди з однієї радянської республіки до інших можуть бути переливані за допомогою: структури цін (коли ціни на імпортовані продукти до даної республіки релятивно вищі, ніж ціни експортованих продуктів); привласнення союзними властями позитивного балянсу міжнародної торгівлі даної республіки; і через державний бюджет (коли держава збирає більше податків у даній республіці, ніж витрачає там грошей на різні цілі). Структуру цін важко емпірично дослідити; балянси міжнародної торгівлі не великі; тож, без сумніву, найповажнішим каналом переливу фондів з України до інших республік є державний бюджет.

За обрахунками таких західніх учених як В. Голубничий, В. Бандера, Г. Ваґенер та Мельник чи навіть Інституту Економіки Академії Наук у Києві, ці переливання фондів з України до інших республік через державний бюджет коливалися в повоєнні роки між 10 і 20 відсотками всього національного доходу (обчисленого за радянською методологією).[18] Такого постійного і такого значного розмірами економічного визиску однієї країни другою не занотувала ще ніде неславна історія економічного імперіялізму. Цей перелив фондів можна бачити ще на тому, що в випадку інвестицій у народне господарство на Україну в 1976 році центральні пляновики приділили лише 15% усіх інвестицій Союзу, а на культурно-соціяльні видатки, як ми бачили вище, всього 11%. Цінності, створені українськими трудівниками, не йдуть на задоволення їхніх потреб; півтора місяця на рік робітники, колгоспники і службовці України (з яких до речі коло однієї чверти не українці, здебільша росіяни) не працюють на себе й свою націю. Ці цінності вживають на проєкти, важливі для радянського керівництва, як от озброєння, простірні досліди, великодержавні зобов'язання супроти інших держав тощо. Коли ці фонди з політичних чи стратегічних міркувань ідуть на економічну розбудову інших реґіонів СРСР, то з огляду на звичайно нижчу там продуктивність ресурсів, ніж на Україні, як це часто наголошу-

18. Висновки цих учених подані в Z. L. Melnyk. Capital Formation and Financial Relations. — "The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet", ст. 288, табл. 10.7.

вав покійний Всеволод Голубничий, економічно тратить не тільки Україна, але й цілий Союз.

Такий перелив фондів з однієї частини якоїсь країни до її інших частин часто відбувається в світі. Перелив через приватні фінансові канали зобов'язує реґіони, які фонди одержують, платити відсотки і з часом повернути ці фонди реґіонам, які таку позику приділили. У випадку переливу фондів через державний бюджет, уряд демократичної країни мусить на це дістати згоду від своїх громадян або, більш імовірно, від вибраних парляментарних представників. Самозрозуміло, інтерреґіональний перелив фондів відбувається з меншими труднощами в етнічно-однорідних країнах, незалежно від їхнього політичного режиму. Наприклад, ніхто не чув про труднощі такого роду в Франції чи теперішній Польщі, зате вони широко відомі в Англії чи Юґославії. На Україні про дозвіл на вивіз фондів ніхто її громадян не питає, жадного відсотка за ці фонди вони не одержують, напевно не мають надії колинебудь їх дістати назад і сумнівно чи раді жертвувати безкорисно своїм добробутом як для керівників, так для інших народів СРСР.

Коли б Україна була незалежною державою, хай навіть з т. зв. народнодемократичним режимом, то московські керівники не мали б права на цю ренту. Що теперішня ситуація суперечить загальноприйнятим етичним і моральним нормам, здається, не треба наголошувати. Згідно з деякими радянськими вченими вона також суперечить засадам марксизму.[19] Це тому, що коли вивіз ренти, звичайно в формі інвестиційних фондів, з одного реґіону в інші реґіони спричиняє зріст продукції в цих інших реґіонах, то цей реґіон має право одержати свої фонди назад. Ці вчені твердять, що при соціялізмі не повинно бути різниці в економічно-правному аспекті між одиницею і всім населенням якогось реґіону; доход обох повинен визначатися вартістю їх продукції.

Як бачимо, політична залежність України від Москви має чи не більший неґативний вплив на знижений добробут населення та ефективність економіки, ніж радянська економічна система. Тут насувається питання, чи все таки українська економіка не має також і користей зі своєї приналежности до економіки Радянського Союзу? Такі чотири можливості спадають тут на думку:

І. Радянські економісти залюбки пишуть, що економіка СРСР

19. В. Данилов-Данильян, М. Завельский. Социально-экономический оптимум и территориальные проблемы народнохозяйственного планирования. — "Экономика и математические методы", 1975, вип. 3, ст. 555. Ці автори покликуються на обговорення розподілу Марксом у його "Критиці ґотської програми". Пор. Karl Marx, Friedrich Engels. Werke, 19. Берлін, 1969, ст. ст. 18-22.

становить собою один економічний комплекс; іншими словами, економіки поодиноких реґіонів одна одну взаємно доповнюють. Це навіть включено — вперше — до нової конституції СРСР. Але у випадку України це неправда. За обрахунками одного американського дослідника, наприклад, у 1966 році, лише 15 відсотків усієї абсорбції України (споживання та інвестиції) ввожувано з-поза її кордонів; 85 відсотків усіх своїх потреб Україна задовольняє власною продукцією.[20] Подібну пропорцію можна завважити в інших країнах подібних розміром до України, які є політично незалежні. Коли придивитися до структури імпорту на Україну, то можна ствердити, що лише в випадку нафти Україна залежить від Росії. Імпорт таких продуктів, як текстильні чи дерев'яні вироби, можна легко заступити імпортом з інших, як Росія, країн. Росія і собі може тепер легко обійтися без продуктів української металюрґії чи сільського господарства. Цю відсутність економічного взаємодоповнення між Україною і Росією наголошував сильно покійний В. Тимошенко ще під час Першої світової війни.[21]

2. Теоретично можна твердити, що приналежність України до Радянського Союзу уможливлює їй продукувати у великому маштабі — бо крім свого власного ринку вона постачає також союзному — і в наслідок цього Україна виграє від зниженого кошту продукції. Сумнівно, чи цей ефект великий, бо згідно з вищенаведеними обрахунками Україна вивозила, наприклад, у 1966 році всього 13,3% усієї продукції. Якась частина цього експорту, яку на підставі приступної статистики неможливо точно установити, ішла до країн поза СРСР. Поза тим, коли б Україна не була частиною СРСР, вона могла б і далі експортувати чи до інших країн чи до тих самих республік, що тепер, і відповідно мати користі з великомаштабної продукції. Проте, дотепер ще ніхто ні на Заході ні в СРСР не перевірив цієї ґіпотези емпірично.

3. Як багато інших европейських країн, Україна, — не з власної вини, — часто переживала перенаселення, звичайно по селах. Росія з її необмеженими просторами на Сході була, мовляв, першорядним місцем поселення для цієї "надвишки" населення. Коли б такої альтернативи не було, селяни з центральних і східніх земель України перед революцією, як їхні брати з західніх земель, були б змушені еміґрувати за Океан. — Дійсно, не найгірша перспектива, коли порівняти з умовами в Сибірі. Але на цьому не кінець. У той самий час, індустрія, що зростала в Донбасі та

20. James W. Gillula. Input-Output Analysis. — "The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet", ст. 213.

21. Див. його брошуру "Ukraine and Russia, A Survey of Their Economic Relations", видану Friends of Ukraine. Вашінґтон, без дати.

Долішньому Придніпров'ї, перед і по революції потребувала все більше робочої сили. Коли б Україна була незалежною державою, тоді ці робітники рекрутувалися б якраз з тих селян, для яких не було місця по їхніх селах. А так, до нових шахт і заводів наїздили люди з близьких російських етнічних земель. Наслідки цих еміґраційних потоків справді трагічні для демографії України. Найіндустріялізованіші області України мають щораз більше російського етнічного елементу (за переписом населення в 1970 році, Ворошиловградська і Донецька області мають понад 40 відсотків росіян). Паралельно, багато молодих людей у західніх областях, не маючи змоги знайти праці близько місця свого поселення, змушені еміґрувати за працею до азійських частин СРСР, де вони з часом денаціоналізуються.

4. Вкінці, як влучно завважив в одному своєму виступі М. Лабунька, ця економічна данина України Росії може могла б бути ще якоюсь мірою виправдана, коли б Росія боронила Україну мілітарно. Справді було інакше. Вже два рази в цьому сторіччі Україна була полем боїв і жертвою німецької окупації з безмежними людськими і матеріяльними втратами в наслідку. Росія не зуміла цьому запобігти. Щобільше, теперішня російська імперія в формі СРСР, ставши міжнародною потугою, змагається з США за гегемонію в світі. Це змагання вимагає колосальних коштів, з яких непропорційно велика частина припадає на Україну, яка аж ніяк не зацікавлена в цьому змаганні. Навпаки, через свою приналежність до СРСР Україна могла б стати ще раз місцем воєнних дій з наслідками, про які краще й не думати.

Наш огляд показав, що сучасна українська економіка корисно порівнюється з добре розвиненими країнами світу. Україна має добре кваліфіковані кадри та поважні новочасні основні фонди. З усіх поглядів Україна являє собою добре розвинений економічний комплекс, лише незначно залежний від довозу з інших країн. Одначе, структура та розвиток української економіки не оптимальні. Що важливіше, забезпечення населення України продуктами всіх родів сильно відстає від подібно розвинених країн. Частину вини за цей стан несе панівна економічна система з її пересадним усуспільненням засобів виробництва та надмірною централізацією. Але чи не важливішою причиною невідрадної ситуації української економіки є політична залежність України від Росії. Ця політична безсилість є причиною того, що Україна змушена підпорядкувати свої інтереси інтересам імперії і дозволяє московській метрополії вивозити ресурси з України для своїх потреб і завдань замість того, щоб їх ужити для цілей, важливих для себе. З економічного погляду не може бути сумніву, що альтернативи до політичної самостійности України немає.

ГЕРОЇЗМ МАЛИХ ДІЛ

СИТУАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НАВКОЛО 1878 РОКУ

Богдан Рубчак

— Ну, бач, виходить — вітер московський, чого доброго й сніг принесе... Гм... Гм... Нада позвать діда Остапа, щоб омшаник опорядив, а то бджола змерзне.

Михайло Старицький, "Зо мли минулого (Уривки зі спогадів)".

1

1878 року обиватель Петербурґу або Москви почував себе, мабуть, так, як року 1978 почував себе обиватель Риму чи Бонну. Десь там на вулицях, у льохах і на горищах змовлялися темні люди, говорили про темні справи, готували темні вчинки. А в блискучих сальонах і залях так само незнайомі, хоч значно відоміші особи плянували реакцію на ці заслонені змови. Обиватель щулився, питаючи себе, хто і звідки нанесе йому перший удар.

В Російській імперії, а особливо в самій Росії, вже слабшала хвиля людей доброї волі та великої наївности, які "ходили в народ" говорити селянам про свободу, вчити їх грамоти, а іноді доїти їхні корови. Поволі заступали їх цілком інші люди. 1876 року, наприклад, організувалась "Північна революційно-народницька група", яка 1878 року перетворилася на славнозвісну "Землю і волю"; рік пізніше ця організація розкололася на групи "Народна воля" та "Чорний переділ". Мирне доїння корів заступив закон тероризму, анонімного героїзму, що його пізніше так майстерно змалював Коцюбинський у шедеврі психологічної прози "Невідомий".

Хоч в Україні ці тривожні події мали відгомін, збройний резистанс не був тоді в центрі визвольного руху і не мав помітного впливу на тогочасну літературу. Адже інтереси українських та російських дисидентів (майже цілком так, як 1978 року) круто розбігалися, отож і тактичні засоби мусіли бути різні. Для українців, звичайна річ, суспільні реформи були важливі та далеко не найважливіші: в центрі їх діяльности стояли питання про національне самовизначення в точному розумінні дефініції українства та українськости, про місце українського народу в структурі імперії та про залежність українців від політичного й культурного центру. Шевченко бо поставив справу української окремішности на вістря безкомпромісового екзистенціяльного вибору: вже морально недозволене було те, на що собі

з усмішкою дозволяв хуторянський патріот Гоголь, і анахронізми Костомарова тепер уже здавалися непристойними. До того, російські дисиденти зовсім не цікавилися бажаннями українців. Як у цьому переконався на власному досвіді Драгоманов і як це пізніше підкреслював Єфремов, — більшість їх навіть одверто вороже ставилася до найменших спроб етнічного самовизначення, не кажучи вже про "сепаратизм". А щонайгірше, російський народ — російський обиватель — виявляв підозріння й антипатію до українських чи навіть "українофільських" претенсій. Отож, справжні радикальні засоби боротьби були в ситуації українців зовсім недоречні, хоча б з тієї ясної причини, що, мовляв, (парафразуючи слова відомої особи, сказані при іншій нагоді) росіян забагато і всіх їх не перестріляєш. Годиться додати, що будь-який радикальний спротив українцям давався б куди трудніше, ніж росіянам, бо українцям було дозволене далеко не все те, що було дозволене "нашему брату", хоч би і блудному: навіть найсмиренніші вияви "культурно-освітньої" роботи часто кінчалися тюрмою. Тому то не тільки єдино можливий, але й єдино розумний напрям українського руху означав продовження специфічно народницької ("громадівської") діяльности, що почалася в шістдесятих роках, в середовищі "Основи". Вона, до речі, з російським "ходінням в народ" мала таки дуже мало спільного, бо аж ніяк не обмежувалась, як це твердили противники, наївною "хлопоманією"; взагалі, вона була рухом політично куди зрілішим, куди загальнішим і толерантнішим, ніж окремі клітини російського вкрай розсвареного підпілля, бо включала в свої широкі межі національних інтересів світоглядові барви та відтінки від драгоманівців типу Павлика до поміркованого лібералізму Конисього чи Нечуя-Левицького та навіть до консерватизму старого Куліша.

Горезвісний "Емський указ", що його підписав цар у травні 1876 року, це найявніший приклад насильства над українськими спробами культурно-етнічного самовизначення. І саме в тіні цього безумовно протофашистського документа і народоненависницької атмосфери, яка його породила, доводилося працювати українському письменникові року Божого 1878-го. Ця тінь відбилася не тільки на умовах праці окремих літераторів, але і на специфічних рисах, включно з жанрами і формами, тодішньої літератури.

Організації інтеліґенції, що називалися громадами, мусіли тепер діяти потаємно, бож "Емський указ" був спрямований передусім проти них. Та проте, стиль їх роботи і надалі не змінився: дехто з діячів був навіть переконаний, що в минулому треба було ходити ще тихше, щоб при неможливості збройного спротиву не довести до "Емського указу". Михайло Старицький, що в його націоналізмі аж ніяк не можна сумніватися, формулює цю проблему блискуче-епіграмово в листі до Михайла Драгоманова 1876 року: "Жаль. Багато таки необачного і дитячого було в останні часи: самі роздратували собак, не маючи доброго батога". Діячі продовжували "орати рідну ниву", дефінюючи, утверджуючи, консервуючи та навчаючи. Хоч позитивістична віра в "світло науки" може нам, 1978 року, здаватись дещо наївною, вона в даних умовах була конечна: адже передусім треба було "піднести свідомість" народу і з такою самою терпеливістю "навертати" зденаціоналізовану інтеліґенцію та поміщиків. Царський уряд прекрасно знав, що в такій ступневій, але тим не менш небезпечній для нього боротьбі найсильнішою зброєю є спектаклі та

література. Хоч "Емський указ" дозволяв на видавання "деяких" літературних творів, цензорам суворо наказано паралізувати будь-які видавничі спроби українською мовою. Українська література пішла в підпілля, стала своєрідно "анонімною", "самвидавною", або точніше "тамвидавною".

Можна написати цікаве соціопсихологічне дослідження про літературу 1878 року як літературу *анонімну*. Мабуть, ніколи в історії літератури письменники не вживали стільки псевдонімів, як тоді: кожний мав їх кілька, для різних потреб. Ще цікавіше: письменники друкували свої твори закордоном, в Галичині та в Женеві, без ніякого підпису. Про таку анонімність згадував потім Нечуй-Левицький у своєму "Життєписі": "Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною в одній квартирі; не знав батько, хоч ще до його смерти були друковані в 'Правді' перші мої повісті". Нагороджений орденами, штатський радник Панас Якович Рудченко вірно служив у полтавській казенній палаті; в той же час полтавська поліція шукала якогось Рудчана чи Рудгана — "видатного діяча українського руху", який діє під псевдонімом "Мирний" чи "Мирный" і живе нелеґально десь у полтавській губернії. Я постараюся показати пізніше, що ця політично зумовлена анонімність сильно впливала на природу тодішньої творчости. Треба додати, що вона йшла разом з певною *провізоричністю:* статті, а часом і літературні твори писались на потребу сьогоднішнього дня, на коліні, — для альманаха, монтованого на швидку руку, щоб використати момент можливости його видання, що завтра пропаде.

Звичайно, 1878 року в підросійській Україні перспективи на будь-яку видавничу діяльність були щільно заслонені. Та навіть перед "Емським указом", а також і після певної, хоч дуже обмеженої пільги у вісімдесятих роках і аж до Першої світової війни, письменники друкували свої твори в Галичині, в Женеві, згодом у Відні, Ляйпціґу, за океаном. Дуже важливим щасливим моментом у загальному нещасті царського переслідування української культури було зміцнення дружніх контактів між галицькою та східньоукраїнською інтеліґенцією (знаємо, що Шевченко і навіть Костомаров мали тільки приблизне уявлення про український рух у Галичині, хоч галичани вже вивчали вірші Шевченка напам'ять; відновлення серйозних зв'язків із Галичиною після часів українського барокко треба завдячувати Кулішеві). 1878 року Галичина вже здавалася багатьом діячам новим обрієм української громадської та культурницької діяльности. А на початку нашого сторіччя галицькі слова і фрази стали навіть з'являтися в творах Коцюбинського, Лесі Українки, а особливо Гната Хоткевича; Галина Журба згадує, що в київській "модерністичній" групі "Українська хата" стало модно вживати галицькі "словечка" і вирази в щоденних розмовах. Щоправда, не всі культурники на схід від Збруча ставилися до зв'язків з Галичиною так приязно. Нечуй-Левицький публікував більшість своїх творів у галицьких виданнях, але робив це вкрай неохоче: він мав свої дуже ориґінальні погляди на українську мову (подібні де в чому до сучасної письменниці Галини Журби) і дуже сердився, що галицькі редактори "псують" йому мову "на галицький лад". У дев'ятдесятих роках Мирний писав Коцюбинському, що оповідання "Для загального добра" "гарне за задумом, але йому шкодить галицька манера". А вже цілком нетактовно

повелася газета "Громадська думка", коли проголосила 1906 року в редакційній статті "До наших галицьких товаришів", що більше не міститиме матеріялів з Галичини, бо, мовляв, галицька говірка незрозуміла наддніпрянським селянам та інтеліґенції.

Та 1878 року про таку "реакцію" ще не могло бути мови, бо без галичан наддніпрянська література обійтися не могла. Як відомо, цісарський уряд до "меншин" ставився куди гуманніше чи точніше, куди цивілізованіше, ніж варварськи-розгнуздана політика росіян. Слід додати, що цісар мало цікавився народовбивством, яке було завжди звиродніло-релігійною, звихнено-містичною "місією" російського імперіялізму — як 1878, так і 1978 року. Отож, у Галичині розвивалося досить складне суспільно-громадське життя, що складалось із трьох головних галузок — москвофілів, "рутенців" (або "галицької нації") та молодого покоління свідомих, соборних українців. Ці останні далі поділялися на два загальні напрями — напрям "народовців" (що успадкували деякі традиції "народовців" шістдесятих років, але виявляли куди поступовішу діяльність) і напрям "радикалів", який дійшов своєї повної сили трохи пізніше. Своєю чергою, і нове покоління народовців, і радикали мали свої праві та ліві крила. На крайньо правому полюсі всього руху молодої галицької інтеліґенції можна поставити постать письменника Володимира Барвінського, який покладав надію на свідомих священиків-патріотів; на крайньо лівому Михайла Павлика, Володимира Навроцького, Остапа Терлецького. Тут слід попередити, що радянські коментатори до неможливости роздмухують ці розгалуження серед свідомих українців, щоб компромітувати помірко-ваних лібералів, а радикалів нахилити до своєї власної ідеології. Хоч народовці старшого покоління виявляли нетолерантність до Франка, цього не можна сказати про їх наслідників. Вистачає переглянути деякі числа "Правди", щоб переконатися, що всі ці молоді люди працювали пліч-о-пліч "для одної ідеї". Правда, суперечки були гострі; але вони ніколи не мали вороже-"викривальних" замірів: вони були просто-напросто частиною щоденного, хоч діялектичного, але *єдиного* процесу національного самовизначення та визволення. В цьому процесі часто затиралися різниці поглядів, бож люди дружили, погоджувалися в одному, а сперечалися про інше та міняли думки, обмінявшися ними.

Все вище сказане не стосується, звичайно, до москвофілів. Проти них ішла гостра боротьба, що в ній брали участь усі угруповання українського галицького руху. Хоч мінімальна заслуга москвофілів була в тому, що вони допомагали контролювати польські впливи, вона марніла перед їх шкідливою роботою на всіх інших ділянках громадсько-культурницького життя. Москвофіли, наприклад, гаряче привітали появу в східній Україні не тільки "Валуєвського циркуляра", але й "Емського указу". До того вони гальмували розвиток літератури в Галичині своїми реакційними поглядами та неможливим "язичієм". Народовці та радикали зводили з ними завзяті словесні бої і так "кували" власне самовизначення та визначали власне ставлення до України.

Прикладом цього може послужити історія москвофільського молодіжного журналу "Друг". 1875 року до редакційного складу цього видання вступив молодий Франко, що його національний світогляд тоді ще не був виразно окреслений. Про це він пізніше писав у листі до Драгоманова:

"Прийшовши до Львова [...] я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже чужі й незрозумілі, то й очевидно, не міг у них найти ладу і хватався довго то на сей, то на той бік". 1875-1876 року Драгоманов вибрав "Друга" як арену атаки проти самих москвофілів, знаючи, що серед співробітників та читачів журналу є багато потенційно надійних молодих людей: він опублікував у журналі ряд листів до редакції, де довів анахронізм їх руху. 1876 року Франко, Павлик та інші студенти спрямували журнал на шлях українського радикалізму. Того і наступного року Франко опублікував у ньому такі свої ранні твори, як "На роботі", "Ріпник" і "Навернений грішник". Через і досі не цілком з'ясовану політичну справу, а особливо через зв'язки редакції з Драгомановим 1877 року "Друг" мусів припинити своє існування, а редактори були заарештовані. Наступного, 1878 року після дев'яти місяців у тюрмі Франко з Павликом пробували відновити журнал під назвою "Громадський друг", але два перші нумери були відразу сконфісковані урядом. 1878 року Франко видав ще два альманахи, "Дзвін" і "Молот", що були задумані як двомісячники, та вони, після перших випусків, теж перестали виходити. В "Громадському другові", "Молоті" та "Дзвоні" з'явилися окремі частини повісти "Боа конструктор", а в "Дзвоні" були надруковані сьогодні кожному українцеві відомі "Каменярі".

Найсильнішою пресою в Галичині була преса народовців. Хоч у цих виданнях вряди-годи теж з'являлися критичні щодо імперії статті та оповідання, "не маючи доброго батога", редактори уникали крайніх провокацій уряду, і тому видання не бували загрожені репресіями. Найважливішим для розвитку української літератури в роках 1867-1897 періодичним органом у Галичині була "Правда" ("Письмо для словесности, науки і политики"). Спершу "Правду" фінансово та ідеологічно підтримував Куліш. Та 1872 року "гарячий Куліш" посварився з редакторами, і журналом стали піклуватися молодші та поступовіші діячі. Почавши з 1876 року, під редакцією Володимира Барвінського й Олександра Конiського, "Правда" дійшла свого зеніту. Хоч редатори особисто були більш-менш консервативно-ліберальних поглядів, вони були абсолютно толерантні, відкриваючи сторінки "Правди" навіть для найкрайніших радикалів, якщо ті не загрожували дальшій долі самого журналу: вони стояли на позиції безкомпромісової соборности, цілком правильно твердячи, що присутність письменників з-за Збруча стане вирішальним фактором у піднесенні національної самосвідомости галичан і, між іншими добрими наслідками, раз назавжди зліквідує москвофільство. Так самого 1878 року "Правда" вмістила повість Нечуя-Левицького "Микола Джеря" (наступного року там з'явилась його повість "Кайдашева сім'я") і його важливу статтю "Сьогочасне літературне прямування". 1880 року почала виходити у Львові "Зоря", яка з 1884 року також систематично друкувала визначні твори письменників з-за Збруча.

Літературні твори, а особливо переклади, виходили в "серійних бібліотеках" невеличкими книжками, важливим виданням був календар "Просвіта", що з 1876 року виходив щороку та користався великою популярністю серед галичан, а також різні альманахи.

Згадаю ще дві галицькі культурницькі організації, які мали великий вплив на розвиток літератури навколо 1878 року. Десять років раніше

народовці заснували "культурно-освітне" товариство "Просвіта", яке проіснувало до початку Другої світової війни, а в другій половині вісімдесятих років поширилось і на східню Україну. Праця "Просвіти" де в чому збігалась із працею громад: вона була настільки типовою для тодішнього культурницького життя і настільки погоджувалась із завданнями, що їх для себе поставила сама література, що її гаряче підтримували навіть найсерйозніші письменники та критики того часу. "Просвітянство", "просвітянський" як іронічні "словечка" виникли значно пізніше. 1873 року почало свою діяльність "Літературне товариство імени Шевченка", з ініціативи Драгоманова, Конисього та галицьких поступовців. Ця організація розгорнула широку видавничу працю, зосереджуючися передусім на дослідах з історії літератури та етнографії.

Нетрудно, отже, зробити висновок, що "Емський указ" мав цілком несподівані для його ініціяторів наслідки: він не тільки не задушив українського життя, але розбудив українську інтеліґенцію з дрімоти пізніх шістдесятих та ранніх сімдесятих років. Зважаючи на жахливі обставини, українська культура не тільки в Галичині, але навіть у підросійській Україні з року в рік росла. Учені, наприклад, почали серйозно вивчати українську духовну спадщину, пишучи про неї російською мовою і так обминаючи цензуру *avant la lettre*. О. О. Потебня не тільки блискуче описував "психологію слова" в українській народній поезії, але теж обговорював твори Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського, Манжури. Колишній член "Основи" і пізніший "драгоманівець" Павло Житецький опублікував 1876 року "Очерк звуковой истории малорусского наречия", а пізніше ряд інших важливих праць про історію української мови, про думи та про "Енеїду" у зв'язку з літературою вісімнадцятого сторіччя. Та найважливішим етапом тогочасного літературознавства було вивчення спадщини та біографії Шевченка. В етнографії працювати було трудніше, хоч 1876 року Драгоманов видав свої "Малорусские народные предания и рассказы", а 1878 року закінчено видання капітальної семитомової праці "Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край" (1873 - 1878) — результат дев'ятирічної дослідної діяльности "Південно-західнього відділу географічного товариства" під керівництвом Павла Чубинського та з допомогою Драгоманова, Антоновича, Лисенка, Костомарова, Кістяківського і багатьох інших. В образотворчому мистецтві Мурашко, Трутовський, Мартинович, Васильківський та західньоукраїнські мистці Корнило Устиянович і Копистянський дали ряд жанрових картин з тематикою селянського побуту, фолкльору, сцен із творів Шевченка та навіть з життя українських робітників.

Гірше було з музикою та театром. Але суворі обмеження на цих ділянках теж не зупиняли ентузіястів, і з українських сцен лунали пісні з такими, наприклад, словами:

La pluie, la pluie,
Qui tombe doucement...
Je pensais, je pensais —
C'est un Zaporogue, maman!

В той час працювали композитори і драматурги, працювали насліпо, без виглядів на майбутнє: коли в вісімдесятих роках перспективи трішечки відкрилися, вони готові були дати музикам-виконавцям і театральним

гурткам широкий новий репертуар. Особливо вперто працював Микола Лисенко. Музику писали в той час ще Заремба, Ніщинський, Аркас: їх твори знаходяться в репертуарі кожного українського соліста чи хору 1978 року. Подібне можна сказати і про театр, — готувалися "в підпіллі" чи закордоном Кропивницький, Карпенко-Карий, Саксаганський, Заньковецька, Садовський, щоб оформити — на краще чи на гірше — майбутнє української драматургії та театру. Між іншим цікаво завважити, що хоч побутові п'єси, написані в той час і в наступне десятиріччя можуть нам сьогодні здаватись дещо "простодушними", вони залишаються абсолютно сценічними: їх писали найчастіше актори або, як Старицький, люди тісно зв'язані з театром, писали, вповні усвідомлюючи, що куди успішніше, ніж книга, доносить до громади національну освіту саме спектакль. Цим можна пояснити теж факт, що в тодішньому репертуарі не заторкнена тема інтеліґенції і що в ньому немає складних, трудних творів, коли в прозі бачимо і те і друге. В цьому ентузіязмі до *безпосереднього* спектаклю помітні паралелі до функцій театру у визвольних змаганнях Ірляндії, чи до функцій "двовимірного" театру і кабаре в ранніх етапах боротьби німецької інтеліґенції проти нацизму.

Щодо самої літературної продукції навколо 1878 року, то що́ ми сьогодні не говорили б про неї, вона напевно дала нам куди важливіші, а щонайголовніше *живіші* твори — з кожного погляду *революційніші* твори, — ніж усі ті численні назви, що їх знаходимо в каталозі "Нові книги України, 1978 рік". Найцікавіші твори в цьому каталозі писалися саме тоді, і тепер їх передруковують: навряд чи року 2078 передруковуватимуть щось із творів, написаних року 1978, хоч твори з 1878 року далі будуть перевидаватись. В той час ще жили такі письменники старшого покоління та групи "Основи", як Вовчок, Щоголів, Куліш, Костомаров, Глібов, Ганна Барвінок, Мордовець, навіть сімдесятрічний Боровиковський, а в Західній Україні Юрій Федькович. Свій творчий шлях починали чи доходили свого зеніту Нечуй-Левицький, Мирний, Франко, Старицький, Мова-Лиманський, Конiський, перекладач Гомера Ніщинський, а на Буковині Сидір Воробкевич. Готувалися до літературної роботи трохи молодші Самійленко, Грінченко, Грабовський. Можна вбачати "історичну символічність" у факті, що 1878 року народилися майбутні модерністи Карманський, Олесь і Пачовський, а рік пізніше Чупринка. 1878 року з'явилася повість Нечуя-Левицького "Микола Джеря", що її Олександер Білецький назвав одним з найбільших досягнень української клясичної прози, і важлива Нечуєва стаття "Сьогочасне літературне прямування", а рік пізніше повість "Кайдашева сім'я". Роком 1878 позначені твори Франка "Боа констриктор", "Моя стріча з Олексою", поезії "Каменярі", "Вічний революціонер", "Думка в тюрмі", "Невольники", "Товаришам з тюрми", перші два вірші циклу "Картка любови", сонет "Наука", сатири "Патріотичні пориви", "Дума про Маледикта Плосколоба", "Дума про Наума Безумовича", теоретична стаття "Література, єї завданє і найважнійші ціхи" (полеміка з статтею Нечуя-Левицького, що згадана вище) та чотирнадцять інших статтей, рецензій і заміток. Рік раніше з'явилися його оповідання з бориславського життя "Ріпник", "На роботі", "Навернений грішник", а 1879 року одне з найсильніших оповідань української літератури (особливо коли повикидати всі "пояснення" та "поучення" читачеві) — "Оловець". 1878 ро-

ку вийшло оповідання Павлика "Ребенщукова Тетяна", яке скандалізувало галицьку публіку своєю темою оправдання позашлюбного кохання і засудження інституції шлюбу та своєю незвичайною структурою (постійне переміщення хронологічного пляну). Того ж року з'явилися його "Пропащий чоловік" та "Юрко Куликів". 1878 року Драгоманов виголосив свою знамениту доповідь "Література українська, проскрибована урядом російським" на конґресі літераторів у Парижі під головуванням Віктора Гюґо (текст цієї доповіді нещодавно перевидало видавництво "Сучасність"). Того року побачила світ його стаття "Україна і центри", а рік пізніше важлива праця "Шевченко, українофіли і соціялізм".

2

На літературі 1878 року та років навколо лежала (благодійна де в чому, а дуже шкідлива в іншому) рука людини, яка в житті не опублікувала ні одного рядка поезії чи мистецької прози. Я маю на увазі, звичайно, "харизматичного" Михайла Драгоманова. На початку своєї публіцистичної кар'єри, в листах до редакції "Друга", він показав Франкові, Павликові та багатьом іншим молодим письменникам і критикам шлях до українства. При кінці життя він уважно скеровував світогляд Лесі Українки. Численні українські письменники та діячі вважали його за "апостола правди і науки", що про його прихід мріяв Шевченко. Йому писали панегірики: Мирний в тридцятріччя його громадської праці ("І тут над всі, мій брате незабутній, здіймавсь Твій стяг, лунав Твій глас могутній"); Старицький на його від'їзд з України ("І час настав: ми обнялися: 'Прощай, апостоле, прощай!'"); Франко в алегоричному оповіданні "Рубач" (надприродна постать дроворуба-провідника це алегоричне перевтілення Драгоманова).

Драгоманов власноручно зробив літературу того часу такою, якою він хотів її бачити, надавши їй той профіль, який нам найпомітніший сьогодні. Коли ми погодимось, що кожний письменник мусить уявити читача, для якого він пише даний твір, то я певен, що багато письменників, судячи за своїми рукописами 1878 року, уявляло модель ідеального читача, побудований саме на особі Драгоманова. В довгих і терпеливих листах до окремих письменників та в таких ранніх статтях, як "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873-1874), "Галицько-руське письменство" (1876), згадувані вже листи до редакції "Друга" (1875-1876), "По вопросу о малорусской литературе" (1876), згадувана вже доповідь у Парижі (1878), — Драгоманов накреслив загальні обриси теорії українського реалізму. Тут, особливо поряд із ранніми теоретичними роздумами Франка, можна "в зародку" простежити всі плюси та мінуси цього напряму в його специфічно національному контексті між роками 1878-1978.

Я тут мушу задовольнитися тільки кількома загальними спостереженнями про "драгоманівську" концепцію літератури.

Драгоманов ґрунтував свої думки про літературу на формулі, що українська культура, а з нею й література, повинна бути вселюдська змістом та національна формою. Під терміном "вселюдська" Драгоманов розумів мистецьке втілення прагнення суспільних реформ (які врешті створили б безклясову та бездержавну всесвітню федерацію) у формах, що основані на глибоких традиціях української народної словесности. Якщо література впорається з цим завданням, вона сама собою показуватиме українському народові шлях до самовизначення та визволення в контексті визволення всіх людей з-під ярма сучасних економічних та державних структур. З цього випливає два висновки: література мусить стояти на службі ідей поза нею самою; специфічно українська література мусить піднестися до найвищих прагнень людського духу, не втративши своєї народности, а навпаки, залишаючись міцно закоріненою в ній. Драгоманов пише:

> Коли б нам пощастило . . . виробити літературу строго мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людськости нашого народу, тепер соціяльно найнижчої, а в той же час літературу, одушевлену найвищими ідеалами европейської цивілізації — тоді б ми появили щось дійсно ориґінального серед культурного світа, — такого, що про нього і той світ заговорив би.

Почну з другого висновку. У Російській імперії кружляли тоді про українську мову та літературу всякі "теорії" та "гіпотези", що багато їх поширювали самі українці. Українська мова й література, твердили такі "теоретики", повинна бути обмежена до "домашнього вжитку", до місцевих потреб селян: вона, отже, не загрожує царському урядові. Коли цивілізація проникне в села, український селянин перестане потребувати української мови та літератури, бо знайде найвищий розквіт у літературі російській, і українська мова та література самі собою зів'януть, як непотрібна дереву гілка.

Одним із ініціяторів "теорії" мови й літератури "для домашнього вжитку" був Костомаров. Він був незадоволений, що письменники беруться за теми з життя інтеліґенції. Він навіть сердився, що молодші українські діячі свідомо і штучно намагаються відірвати українську мову та літературу від російської: "кують" самовільно нові слова і, щонайголовніше, пробують перекладати шедеври світової літератури (такі переклади, до речі, або "одягання Гамлета в сірячок", ображали і багатьох росіян). 1882 року Костомаров писав: "Краще лишити всіх Байронів, Міцкєвичів etc. в спокої і не вдаватись до насильного

кування слів і виразів, які народу незрозумілі, та й самі твори, заради яких вони куються, простолюдину незрозумілі й докищо непотрібні". До речі, підозріння щодо "чужих тем" в українській літературі часто опановували і несподіваних осіб. Про програмовий виступ проти такої тематики збоку Нечуя-Левицького я поговорю згодом. А 1900 року Мирний писав до Жарка про оповідання "В путах шайтана" Коцюбинського: "Автору не варт було затрачувати і часу, бо там змальовано татаро-монгольське життя. . . Невже у нас свого болю мало, що нам годиться братися за чуже". Ми знаємо, скільки гірких слів доводилося слухати Лесі Українці за її "европейську тематику". Повертаючись до теми, з перекладами і з "куванням" слів іноді виходили чисті "кумедії". По Києву, наприклад, тривалий час ходила чутка, що Старицький відомий монолог Гамлета переклав словами: "Бути чи не бути, ось де заковика". Сам Костомаров, забувши творчість свого покійного друга Шевченка, обвинувачував Старицького в вигаданні слова "тремтіти", а теж слів "пронизати", "скалити" тощо, а якийсь одесит у серйозному тоні доводив, що слово "обітниця" Старицький склав на взір слова "спідниця".

Сам Драгоманов ще 1874 року вірив, що існують у царській імперії три літератури — "великоруська", російська та українська. Покищо "великоруська" (звертаю увагу на слово "руська", а не "російська"!) література задовольняє найвищі духові потреби всіх громадян імперії; російська література задовольняє місцеві потреби росіян, а українська — місцеві потреби українців. Але всі його писання змагали до того, щоб так не було: щоб українська література, писана рідною мовою, заступила українцям "великоруську", або щоб стала "руською" у властивому, первинному значенні цього слова. У пізніших статтях він до гіпотези трьох літератур уже більше не повертався.

Навіть у ранніх статтях Драгоманов трактував стосунки української літератури до російської і до Заходу з безцеремонною логічною простотою. Українська та російська літератури розвиваються паралельно, бож ця остання також втілена в народних формах і також болiє болями народу. Хоч у минулих віках українська література вирощувала російську, в нові часи російська безумовно випередила українську, бо досягнула вершин людського духу. Отже, українським літераторам буде цілком корисно приглянутися, як російська література росте з народних джерел до найвищих сфер світової думки. Але таке спостерігання метод аж ніяк не зобов'язує українську літературу позичати в російської якінебудь зразки: адже українці мають куди багатший фольклор, ніж росіяни (цей факт Драгоманов неодноразово підкреслював у своїх етнографічних працях), а вершини думки Заходу вони можуть вивчити безпосередньо.

В обговоренні цієї проблеми 1878 рік дав особливо плідні результати. Важливим був уже тут згадуваний анонімний виступ Нечуя-Левицького "Сьогочасне літературне прямування" (продовження цієї статті вийшло аж 1884 року). Якщо порівнювати з формулою Драгоманова, то Нечуй зосереджується тільки на джерелах, а не на вершинах літератури, і будь-яка подібність до "Европи" його обурює: письменник не повинен "перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужої, неукраїнської жизні". Українська література мусить бути національна і формою і змістом; в мові "сільської баби" мають бути втілені глибокі, "осередкові" духовні вартості народу. До речі, ця стаття не тільки обороняє незалежність української літератури, але також визначає, на початку авторового творчого шляху, особливу галузку українського реалізму, що його ми називаємо побутовим реалізмом.

Нечуй-Левицький виходить із теоретичних думок Костомарова про "український національний тип", висловлених 1861 року в статті "Две русские народности" і базованих на теоріях про національність німецьких романтиків та ідеалістів. Українська література, пише Нечуй-Левицький, розвивалася на основі унікального національного "я", що втілене в народній словесності та в побуті українського села і родини: "Людська особа на Україні не любить щезати в іншій чужій особі, ні за що в світі не одкажеться од свого я і, хоч буває часом придушена, але вона не буває здушена". Нечуй-Левицький твердить, що українська народна творчість та селянський побут живуть цілком окремим життям від російського: своєрідна ліричність, висока моральність та ідеалізм української народної культури протиставляться темряві, суворості і вкінці "меркантильності" російського слова і побуту. Щодо нової російської літератури, то хоч у ній помітні моменти бажання соціяльної справедливости, вона не змогла визволитись із темряви власного національного моделю. Її брутальний "ультрареалізм", пояснений у теоріях Пісарева, безпосередньо заперечує високий поетичний, ідеалістичний реалізм української літератури. Письменники, отже, мусять пильнувати, щоб українська словесність була "очищена і гарна в естетичному погляді" та "обсипана перлами" народної мудрости; вони не повинні наслідувати зразків російської літератури, яка українській тільки шкодить.

Статтю Нечуя-Левицького можна вважати за більш чи менш посередню полеміку з Драгомановим, особливо щодо "паралелізму" російської та української літератур. Прямий виклик з більш-менш драгоманівських позицій кинув Нечуєві-Левицькому молодий Франко. Того ж 1878 року, в статті "Література, її завданє і найважнійші ціхи", Франко полемізує з Нечуєвим

визначенням реалізму і пропонує модифіковане драгоманівське визначення цього напряму. Виходячи з позитивістичних теорій, особливо із спрощених думок молодого Золя про "наукові функції" літератури, Франко твердить, що замість шукати якогось "повищеного" чи ідеалізованого реалізму, література мусить бути надхнена реалізмом "науковим", себто бути "докладним і живим відбитком сучасного життя народного". Починаючи з конкретних суспільних фактів, твір мусить майже непомітно підноситися до їх синтези чи ідеї, розкриваючи "їх причини та їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок". Особливо гостро Франко виступив проти ідеалізації українського я (проти чого, в інших контекстах, виступав Драгоманов), проти опоетизовування села та проти "етнографізму". Щодо самої проблеми незалежности української літератури від панівної російської, Франко просто повторяє думки Драгоманова, що їх він так само формулює в пізніших статтях: ми не можемо не мати пошани до великої російської літератури, але ми мусимо шанувати її так, як шануємо інші великі літератури — англійську, німецьку, французьку, а не якимсь особливим способом. Цікаво, що в повістях "Микола Джеря" та "Боа констриктор", які вийшли того ж 1878 року, ми маємо живі приклади двох майже протилежних полюсів українського реалізму, теоретично пояснених у тут обговорених статтях обох авторів.

Дивно, що 1878 року думки про незалежність української літератури від російської треба було, неначе наново, обговорювати в українській пресі. Адже ще в ранніх сорокових роках Шевченко дякував за "теплий кожух", а 1860 року Куліш настоював на потребі розпрощатись із "сусідньою" літературою і почати "по-своєму думати і до свого народного смаку в книжках вертатись". Мало того, писання Драгоманова та дискусія 1878 року аж ніяк не змінили ситуації: про залежність української літератури від російської професори-літературознавці, обороняючи свої посади цілком так, як 1978 року, продовжували говорити у вісімдесятих та дев'ятдесятих роках. Петров у своїх "Очерках истории украинской литературы XIX века" (1884) та Дашкевич у широкій, книжкового формату, рецензії на цю книгу, "Отзыв о сочинении г. Петрова..." (1888) сперечались тільки про сам факт існування української літератури. Петров її уважав за галузку російської, твердячи, що Квітка, Котляревський та інші класики просто наслідували російські зразки. Хоч Дашкевич заперечував "гіпотезу" про прямі наслідування, залежність української літератури від російської він не тільки що не відкинув, але ентузіястично підтримав; повторюючи думку таких російських шовіністів як Бєлінський, він твердив, що українська література зникне із зближенням обох народів і підвищенням освіти українців. Рік пізніше Франко, у

статті про Шевченкового "Перебендю", гостро виступив проти Пипіна, Петрова, а особливо проти земляка Дашкевича, повторюючи свою думку, посередньо висловлену вже 1878 року, що українцям російською літературою треба цікавитися такою мірою, як і "европейськими" літературами.

В центрі драгоманівської концепції реалізму і теж дискусії 1878 року, стояло питання етнографізму, що в формулі Драгоманова зв'язане з "ручаями" народности літератури. Ми вже бачили, що Франко атакував Нечуя-Левицького за надмірний притиск на етнографізм, насміхаючися, наприклад, з його думки, що Шевченко був великий поет тому, що "зумів зібрати і скупити народний епос". Хоч сам Драгоманов був талановитим етнографом і хоч учив, що література має починатися в культурі народу, — він особливо гостро картав письменників за спрощений, вузький етнографізм та за поверхову побутовщину, прекрасно розуміючи, що справжня народна творчість багато глибша, ніж сентиментально-сахаринні її сурогати. Він спостережливо підкреслював, що така "народність" літератури не конче відображає страждання народу, а навпаки, може лицемірно маскувати корінну "панськість". Ще 1873 р., у вище цитованій статті "Література російська, великоруська, українська і галицька" він пише, що обскурантизм "може виражатись і на власній народній мові, а інтеліґенція може стати аристократичною і не одриваючись од народности . . . а тільки одірвавшись од народу". Цю думку пізніше повторив Остап Терлецький: в декого з прозаїків "Основи", писав він, — "чувся всюди панський смак, панські теми або, коли хлопські теми, то на панський лад зведені". Ця полеміка проти етнографізму, особливо важлива для нашого розуміння переходу прози від романтизму до реалізму.

Народна мова піонерів української прози, на мою думку, це мова великою мірою *штучна,* майже така штучна, як мова літератури українського барокко, лише подана не за "книжну", а за "живу". Доводиться дуже сильно сумніватися, чи такою мовою якийнебудь селянин колинебудь говорив. Ця мова, безумовно, зв'язана з "панським" трактуванням мужика як пасторально-буколічного "благородного дикуна", дитини-філософа, який на своїй спині переносить зло, але в серці його не має. Цікаво з цього погляду прочитати записи в щоденнику шістнадцятирічного Панаса Рудченка, що потім став Мирним: коли він записує російською мовою, він нормально викладає юні переживання, хвилювання від прочитаних книг, турботи, спричинені трудною дружбою. З моментом, коли вдається до мови "батька Тараса", зразу ж переходить в позу якогось з початку до кінця *збудованого* Рудого Панька, що його сценічні мовні жести з тисячами "нукань" та "егекань" нічого спільного з живим пульсуванням його

російських записів не мають. Мовою звичайно він паралізує власну особистість і свій безпосередній контакт з оточенням. Так, на мою думку, паралізував власну особистість романтик-прозаїк, і тому він міг писати тільки про певні речі і тільки під певним, неприродним, кутом бачення. Щоб створити повість "Лихі люди" чи роман "Повія", Мирний мусів передусім звільнити свою українську мову від її етнографізму. Це тією ж мірою стосується таких творів неоромантичної традиції, як "Микола Джеря", а особливо нового трактування селян у "Кайдашевій сім'ї". Експеримент Гулака-Артемовського мусів повторитися на куди вищому рівні.

З цим зв'язана атака Драгоманова та інших теоретиків нового реалізму проти історичних творів, що в них бракувало точки погляду сучасности. Ішлося, мабуть, про ранні твори Мордовця і такі галицькі появи як поеми "Вадим", "Іскоростень" та поетичні драми "Святослав Хоробрий", "Олег Святославович Овруцький" Корнила Устияновича. Часом перепадало й "аристократичній" "Чорній раді" Куліша. Я певен, що "Захар Беркут" це передусім твір програмовий, задуманий як відповідь на неправильно ситуовані історичні твори та як приклад можливости влити сучасний зміст ("Громада — се великий чоловік") в сюжетну раму з давніх віків і так використати досвід минулого для сучасности.

Тепер я зупинюся на першому висновку з формули Драгоманова — на проблемі літератури як служби. Драгоманов тут не мав на увазі моралізаторства, проповідництва чи надмірних "пояснень" — навпаки, і він, і Франко вважали такі "авторські відступи" за антиреалістичну і тому крайньо неґативну рису. Але, як це було легко говорити в теорії, а як трудно довести на практиці, бачимо в ранніх творах самого Франка: література як служба сама собою вимагала таких "поучувань", і вони сильно надщерблюють його ранню прозу.

В теорії Драгоманова література як служба проникала в усі фібри твору — і тематичні, і формальні. Драгоманов не має сумніву, що велика література всіх народів і всіх часів була "реалістична" тому, що вона відображала життя народних мас, узагальнювала свої спостереження і так прямувала до поліпшення життя людства. Не треба довго зупинятись на цілком ясному висновку: вихідний пункт Драгоманова тут був безумовно соціологічний, і, хоч його поради були потрібні письменникам 1878 року для "кування" нової української духовости, вони в літературному сенсі були вкрай шкідливі. Для прикладу наведу визначення функцій мови в літературному творі: "Мова [...] не пан людини, а слуга її. Література мусить нести в маси народа просвіту якнайлегшим способом. Для того мова літературна мусить бути якнайближча до народної". Зарисовується, отже, дефініція літератури як служби: література це насамперед інструмент

освіти, і то освіти політичної.

Подібні думки пропаґували російські критики "шестидесятники", хоч вони це робили, звичайно, на куди "вульґарнішому" рівні, ніж витончений ерудит Драгоманов. Але щастя російської літератури було в тому, що їх ніхто не слухав: велетні російської прози і драматургії могли собі дозволити або їх іґнорувати, або з них дотепно покепкувати. Нещастя української літератури в тому, що історична ситуація змушувала всіх талановитих письменників слухати своїх критиків-позитивістів. Дуже доказове є те, що коли в російській літературі "мистецькі виконавці" позитивістичних директив сьогодні нам невідомі (роман Чернишевського "Что делать" читають тільки на те, щоб краще зрозуміти "Человека из подполья" Достоєвського!) — в українській літературі невідомі ті численні письменники, особливо з Галичини, які виступали проти української позитивістичної критики. Завдячуємо тільки талантам письменників головного річища і талантам тих критиків, що їх вели, те, що друга половина сімдесятих років дала нам так багато добрих, хоч і надщерблених "службою", зразків реалістичної прози.

"Найвищі осяги людського духа" в розумінні Драгоманова основувались на суспільній філософії вісімнадцятого та дев'ятнадцятого сторіч. Література мала ці осяги "по-науковому" опанувати і відобразити. Отож, Драгоманов і його численні послідовники глибоко вірили в те, що "наукові" (чи радше в цьому випадку освітні) методи потрібні не тільки в писаннях про літературу, але і в творенні самої літератури, щоб вона виросла на вершини людського духу. Тут бачимо, як незґрабно французький літературний позитивізм і теорії Золя були засвоєні в Україні: уявіть, наприклад, щоб Сен-Бев чи Тен вчили Бодлера, як "по-науковому" писати вірші! А в своїй відомій статті "Шевченко, українофіли і соціялізм" Драгоманов заявив саме такі претенсії до спадщини поета. Хоч вужча мета статті — полеміка з Сірком (Федором Вовком) про соціялізм Шевченка, Драгоманов гостро атакує основи Шевченкової творчости. В "розбронзовуванні" Шевченка як національного пророка, Драгоманов не каже, що ніякому поетові така роля не відповідає, а твердить, що Шевченко не був до неї достатньо ідеологічно підготований: проголосивши, що в народного провідника треба шукати не рис пристрасної особистости, яка є дочасна, а "вічних ідей", Драгоманов заходиться громити такі "ідеї" в Шевченковій творчості. Наприклад, "Шевченко власне тим так і любив пророків жидівських [...], що він сам думав їхнім способом про громадські справи": тому, що Шевченко думав категоріями Старого Заповіту та що "ним володіли спомини гайдамацтва", він не міг правильно інтерпретувати українську історію і майбутнє України. Далі,

Шевченко писав тільки про мужиків та основувався на сліпому наслідуванні фолкльору. Як приклади цього Драгоманов називає "Причинну" та "Тополю", в полемічному запалі не зважаючи на те, що саме ці твори були аж надто "літературні", основані на західніх і польських традиціях сентименталізму. І далі Драгоманов підсумовує свої закиди: "Нізвідки не видно, щоб Шевченко знав хоч щонебудь про С.-Сімона, Фур'є, Люї Блана, Прудона, ні навіть про соціяльні романи Жорж Санда". Або: "Шевченко тільки й знав, що хліборобство та свою Україну". І далі: "Щождо слів Шевченка про 'науку', то вже через те не можна рівняти їх до якого-небудь С.-Сімона, що Шевченко говорив тільки про одну науку, — історію України, та ще найбільше 'по могилам'". І вкінці: "В Шевченка не було міцної й ясної думки про поступ в історії, бо її не могло бути в чоловіка, який думкою стояв на церковному ґрунті, не мав европейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи І". Далекому від внутрішніх процесів літературної творчости Драгоманову навіть не приходило в голову, що великий поет може інтуїтивно відчути найглибші істини індивіда, народу, людства. Навпаки, Шевченкова небуденна індивідуальність та вогненний "темперамент" здавалися Драгоманову небезпечними облудними вогниками, що можуть звести читачів із правильного шляху суспільного поступу.

Франко неначе власним життям хотів довести правдивість думок Драгоманова і власним же життям їх остаточно заперечив. Він бо не уявляв себе поетом без високого ступеня вчености, — а щó це роздвоєння коштувало йому самому і як неґативно воно позначилося на його власній творчості ясно кожному. Нетрудно також збагнути, що коштувало йому роздвоєння між літературою як мистецтвом та літературою як службою.

Ми вже бачили, що молодий Франко цілком піддержував драгоманівські гасла літератури як служби, інструментом якої була б "наука" чи, скоріше, "просвіта". Проте, в його поглядах і на літературну службу, і на літературну "науку" помітні на перший погляд незначні, але в дійсності важливі відхилення від моделю Драгоманова. Вже в своїй першій статті "Поезія, єї становисько в наших временах" (1876), Франко підкреслює, що літературний "розум" та літературна служба — це вивчення життя: "Тільки житє [...] може розбудити в нас живий інтерес [...] житє — то поезія, а поезія — то житє". Хай поезія "научить нас любити людей таких, як они суть, — най не спроваджує з небесних сфер ідеали на землю, но най заглядає вглиб душі живим людям". Хоч це в основному атака на естетику ідеалізму, проте її можна пристосувати і до "вічних ідей", що їх Драгоманов ставить вище від пристрасної особистости поета. Франко, одначе, не має сумніву, що поезія мусить стати "на пожиток цілих мас народу, стане їм

помічницею і порадницею". Не треба зупинятися на ясному висновку, що такі вимоги несамовито обмежують поезію, відбираючи від неї майже всю оперативність поетичної уяви: єдиний "дивний сон", що його поет сміє "бачити" — це алегоричні символи суспільного поступу; єдина порада читачеві, на яку поет собі може дозволити, це "лупайте сю скалу". Та все таки Франкове пристрасне бажання збагнути життя звичайної людини — зворушливе і переконливе.

Другим цікавим відхиленням від моделю Драгоманова є Франкове переконання, здобуте, мабуть, під впливом Маркса, що служба і просвіта літератури мусить бути політично *engagée* (за терміном самого Франка, література мусить бути "тенденційна і парціяльна"). "Література стояча понад партіями, — се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи". Тут, звичайно, треба нагадати, що в Марксовій теорії література вежі з слонової кістки — це література заанґажована неґативно, застрягла у своїй міщанській мертвечині. Що таке гасло було потрібне 1878 року — ясна річ. Але й не менш явні його наслідки в українській літературі за останніх сто років!

Про свою ранню літературну діяльність Франко пізніше писав: "У нас був тільки один знаряд — живе рідне слово. І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, але чесно і совісно вжили на велике діло" (1910). Такий жест жертви живого рідного слова, зроблений у розпачі політичної безвихідности, це далеко не те саме, що холодні закиди поетові, що він не читав Сен-Сімона. Тільки поет, що зробив особисте рішення, а не "зовнішній" ідеолог, має на такі заяви чесне і совісне право. Це один бік справи. А другий — чи мають на такі заяви право "писалники" (за Нечуєвим терміном), які в "квартирах з балконом" на Хрещатику штучно спотворюють гасла Франка, гасла літератури як "парціяльної" служби, виголошені в конкретних і цілком відмінних історичних обставинах, перевернувши ідею літератури як служби народові на ідею літератури як служби ворогові цього народу?

Не треба мати особливих історіографічних здібностей, щоб збагнути, в якій ситуації була б 1878 року така література, яка до суспільства ставилась би невтрально, або його іґноруючи, як це робив сучасник Маллярме, або описуючи його посередньо, через складні призми власної особистости та з недосяжних висот вежі з слонової кістки, як це робив сучасник Фльобер. Десять років перед часом, що його я тут розглядаю, і сім років після смерти Шевченка Євген Згарський висловлював у "Правді" такі думки про поезію: "Не вражда, а самий Божий мир — високе приділення поезії [...] Декуди перейшла поезія зовсім в службу політики, не

чувати нічого, як тільки про ворогів, недолю, сльози, месть і подібні речі [...] Не медом, а жовчею напуваються многії віршописи й находять великий одгомін в умах та серцях роз'яреного люду". Характеристично, що хоч передові критики 1878 року воювали проти "незааняґажованої" літератури, — отже, вона тоді мусіла мати якесь значення, — вона залишила по собі такий непомітний слід, що про неї нам сьогодні дуже мало відомо. Поперше, така література була досить і досить нецікава. Сили раннього Тютчева, не кажучи вже про Верлена чи Рембо, серед цих письменників і поетів не було, а було підхмарне мимрення "літературствующих дам" жіночої та чоловічої статі, часто насичене псевдорелігійним кічем, яке такому темпераментові як молодий Франко не могло не діяти на нерви (див., наприклад, його рецензію на "Тріолети" Лобарта Снівомира). Щобільше, галицькі москвофіли замінювали мистецтво літератури описами буржуазних вигід, ще до того пиçаними "язичиєм". А подруге, будувати вежу з слонової кістки побіч шляху, на якому так захопливо проходила боротьба за національне самовизначення, вимагало майже божевільного фанатизму до справ літератури як мистецтва і такої особистої відваги, що на неї не міг спромогтися навіть герой-революціонер, бож це мусіла бути відвага передусім супроти власних сумнівів. Ми бо знаємо, яке гостре внутрішнє страждання переживав, скажімо, Джойс, відмовившись анґажувати своє мистецтво в боротьбу свого народу за самостійність. Щобільше, ми знаємо, який суспільний тиск, навіть шантаж, напевне переживав патріот і активіст Єйтс, що його поезії та п'єси на думку революційного проводу його народу були замало патріотичні та занадто "модерні". І вкінці, треба ж було спершу виховати народ, щоб з ним виховати хоч би малу групу "елітарних" читачів, які таку літературу читали б рідною, а не російською, мовою. А це й собі значило передусім — перебороти "панські" упередження до цієї "мужицької" мови.

Та вже таки цілком недобре було з порадами щодо рівня літературної продукції (будь вона політичною чи аполітичною). Тільки вряди-годи окремі письменники та критики цікавилися проблемами літературної техніки. В листі 1881 року, наприклад, Старицький радить молодому Грінченкові:

> Вірш Ваш [...] хибить іноді отими глагольними ритмами: Бога ради, уживайте їх якнайменше! Пора нам дбаліше повертатись з тими віршами, а то подивіться, як він вироблений уже у руських [...] . Блаженної пам'яті Тарас Григорович теж не звертав великої уваги на вірш: і міри часто, і ритми не держав — може, за великими замахами своїх думок не мав і часу, — так же він був велетень, йому пробачить можна! А нам, грішним, треба уже пильнувати і випускати віршик чистеньким, як перемитий вугірочок.

Багато різкіше за неохайність техніки накинувся на "блаженної пам'яті Тараса Григоровича" і Щоголів. Значно пізніше Франко почав більш-менш випадково відкривати "секрети поетичної творчости". Але 1878 року термінологія теорії літератури на "перемитих вугірочках" так і кінчалася. Після всього, викрик Грабовського в листі з Сибіру до Франка посередньо з'ясовує, що на такі "дрібниці" просто не було часу: "Нам доводиться гадати не тільки про зміст та напрямок письменства, але й про саме існування його".

3

Тепер коротко про краєвид самих літературних творів навколо 1878 року. Спершу — про тематичні нововведення реалістичної прози. Сильно цікавила письменників проблема зудару села з новими урбаністично-індустріяльними обставинами: "село, мов писанка", українських романтиків переживало тепер життєвий іспит. В оповіданні "Ріпник" Іван, Фрузя і навіть антагоніст Ганка зламані, знівечені, *заражені* оточенням засмальцьованого, смердючого містечка — символа насильства людської захланности над лоном землі. В оповіданні "Навернений грішник" ця захланність просякає в саме село, засліплює очі доброму, але дурному Півторакові і зв'язує руки його свідомому синові Іванові. А в повісті "Боа констриктор" Герман Ґольдкремер, який із іншими персонажами падає жертвою удава — алегоричної фігури капіталу й індустрії (пор. із образом подібної потвори в романі Золя "Жерміналь"), переживає єдино щасливі моменти свого життя з Іциком, в оточенні підгірської природи. Подібний тематичний модель бачимо в оповіданні Павлика "Юрко Куликів" (1878): рекрут, відірваний від сільського середовища, заломлюється в відчуженому середовищі цісарської армії, а інші молоді селяни калічать себе, щоб не покидати рідного села. В повісті "Микола Джеря", що її опублікував Нечуй-Левицький 1878 року, сільська ідилія з початку і в кінці повісти сильно контрастує з відчуженим оточенням індустріяльного "поступу" в сахарнях на Черкащині, в якому героєві доводиться поневірятися.

Як видно з цих прикладів, рідне, позитивне середовище змінюється відчуженим, неґативним: наслідок цієї зміни — заламання і цілковитий занепад даного персонажа, за вийнятком Миколи Джері. Особливо у Франка ці середовища змінюються в драстично контрастованих описах. Наприклад, в оповіданні "Ріпник": (1) "Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота"; (2) "Музика грає, блищить щось, мов довгий, соняшний шлях, посеред зеленого жита". Або в повісті "Боа констриктор":

(1) Діти "бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів"; (2) "Мила [...] якась домашня, близька серцю розмаїтість барв [...] риси все круглі, гармонійні, — ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове".

Те, що оточення не тільки впливає на персонажа, але цілком змінює його, взято прямо з позитивістичної теорії літератури, особливо з міркувань Іпполіта Тена. В українській прозі 1878 року бачимо цікаву боротьбу між культом вольового індивіда (що описаний у вище згаданій Нечуєвій статті) і персонажами, яких руйнує оточення: ці останні, переможені, чисельно перемагають переможців. Навіть Микола Джеря — справді єдиний приклад такого вольового героя — скрито мститься за свою Нимидору, а потім утікає по світах. Щодо Франкових персонажів, то тут маємо парадоксальний контраст між умовними героями віршів та неумовними прози: у віршах вони борються, а в прозі неодмінно падають під обухом оточення. Оточення ламає теж героїв Панаса Мирного — Петра Телепня ("Лихі люди"), а вже особливо Чіпку ("Хіба ревуть воли..."), який розчаровується безвихідними обставинами свого життя та стає розбійником. У цьому останньому прикладі, до речі, бачимо руїну *потенційно* вольового героя. Цей парадокс між волюнтаризмом і детермінізмом можна пояснити політичними обставинами того часу: з одного боку хочеться виправдати невдачі українців ворожим оточенням, а з другого, хочеться виховати героїв-бійців. Те, що оточення стає в літературі 1878 року переможцем, показує, що той час не був часом великих героїчних жестів.

У ранній прозі Франка село, цілком як у романтиків, зберігає свою чистоту, бо воно близько природи. Так і в "Миколі Джері" Нечуя-Левицького. Але цього вже не можна сказати про його повість "Кайдашева сім'я". Тут тільки сама природа "моральна", а селяни звіріють не так через зовнішні впливи відчуженої індустріялізації, як через власну, "осередкову" захланність. Показ малости духу, злісности, злобности, жорстокости бідних селян, що була б немислима в таких письменників, як Квітка чи Вовчок, щораз більш поширюється в прозі вісімдесятих років, щоб дійти свого зеніту в творах Коцюбинського, Яцкова, Мартовича, Стефаника, Кобилянської.

За ще одну панівну тему прози другої половини сімдесятих років слід уважати так зване жіноче питання, яке в літературі того часу трактоване з незвичайною сміливістю. Звичайно, ця тема стає новою тільки в сполученні з темою конфронтації села з містом: адже і Шевченко, і Марко Вовчок, і Ганна Барвінок присвятили їй, як такій, велику увагу в своїй творчості. Проте, немає сумніву, що впливи французьких письменників-поступовців, включно з ран-

німи романами Золя, та англійських утилітаріянців, особливо відомої праці про свободу жінки Джона Стюарта Мілла, грали в оновленні цього тематичного напряму та в його новому насвітленні величезну ролю.

1878 року Павлик опублікував оповідання "Ребенщукова Тетяна" про жінку, силою віддану заміж за жорстокого і нікудишнього чоловіка; вона відновлює приятелювання з другом своєї молодости і вони починають спільне життя, щоб загинути під ударом лицемірного оточення. 1880 року опубліковано "Бурлачку" Нечуя-Левицького. Селянка Василина — жіночий варіянт Миколи Джері — покидає ідилію села, де "хата ховається в густому старому садку", та піддається нечестивим намовам пана. Набавившись нею, пан покидає її з своєю власною дитиною. Василина топить дитину в Росі, а сама йде на бурякові плянтації, потім до міста, де вдень працює по фабриках, а вночі волочиться по корчмах з "бурлаками". Зустрівши свідомого робітника, який рятує її добрими порадами, Василина повертається в село і намагається збудувати для себе нове життя.

Особливо цікавився темою жіночої кривди та проституції Панас Мирний: ще юнаком він у своєму щоденнику уболіває над нещасливим подружжям своєї старшої сестри та сумнівається в доцільності інституції шлюбу. Він робить замітки про прочитану літературу на тему проституції. Його перше оповідання "Лихий попутав" (1872) та відомий роман "Повія" (розпочатий десь при кінці сімдесятих років, цей твір був друкований у "Раді" 1883-1884 р. і в "Літературно-науковому віснику" 1919 р.; повне видання з'явилося щойно 1928 року) — трактують тему проституції далеко різкіше та безнадійніше, ніж "Бурлачка". Героїня "Повії" Христя (цікаво, що цим, можливо символічним, іменем Мирний назвав кількох своїх покривджених героїнь) стає спершу наймичкою в селі, потім служницею в панів, а згодом проституткою в місті; знищена сифілісом, вона повертається в рідне село, щоб не, як Василина, починати нове життя, а щоб замерзнути під тином корчми, яка колись була хатою її батьків. У структуральному співвідношенні розвитку персонажів, Нечуя та Мирного до речі, можемо порівняти стосунок Василини до Христі з стосунком Миколи Джері до Чіпки в романі "Хіба ревуть воли..."

Та реалісти другої половини сімдесятих років, будучи саме реалістами, найцікавіше писали про життя, що його вони найкраще знали: про своє власне оточення, себто про нову інтеліґенцію, із специфічним шуканням у ній "нового чоловіка". І в цьому їх найголовніше тематичне нововведення. Тим, до речі, вони зазнали критики старших діячів. Пишучи про Нечуєві "Хмари", Костомаров проронив думку, що українська література повинна обмежуватись до тем селянства, замість братися до інтеліґенції, якої в Україні

немає. Типова тема для того часу, як теж пізніше (наприклад, у Коцюбинського), це конфронтація "нового чоловіка" з селом, задля якого він бореться, страждає, сидить у тюрмі. На такій ситуації побудоване, наприклад, оповідання Франка "Моя стріча з Олексою". Коли "порядні" і "чесні" люди "проскрибують" героя Мирона (значення цього імени в творчості Франка загально відоме) за його революційну діяльність, він їде в рідне село. Селянин Олекса Сторож, близький родич героя, що по-своєму "проскрибований" сільськими "порядними" багатіями, спершу не розуміє ідеалів Мирона та ганить його. Але коли Мирон селянською говіркою пояснює Олексі свої мрії про перебудову суспільства, Олекса врешті захоплюється його словами: сільський бунтівник знаходить спільну мову з бунтівником-інтеліґентом.

Проблема слабости і сили української інтеліґенції — основа повісти Мирного "Лихі люди". Автор виводить чотирьох типів українського інтеліґента: пасивного письменника, вольового бунтівника, зденаціоналізованого опортуніста, який стає слідчим і мучить героя, та підлого циніка, тюремного священика. В тюрмі серією спогадів письменник Петро Телепень відводить і себе, і своїх трьох "товаришів" (варіянт назви повісти — "Товариші") назад у дитинство, щоб симультанно показати себе й їх то дітьми, то дозрілими чоловіками та посередньо провести чотири окремі лінії свого і їхнього морального розвитку. Дуже цікавими та характеристичними для того часу є довгі розмови бунтівника Жука з Телепнем у різні часи їх довгої дружби. Ось, наприклад, репліка Жука Телепневі:

> Дай Боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так благо думати, як ти думаєш! ... Візьми великих учителів, глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу ... сьогодні живу... Що ж мені з того, що через вік буде, коли я з голоду здихаю... Не можна усього, бери частину!... Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого. Не можна просьбою, бери силою! Бийся! Борися — бери, здобувай!

У структурі творчости самого Мирного помічаємо паралелю між Жуком та Чіпкою: головна різниця, проте, в тому, що Жук як інтеліґент, отже "просвічений наукою", вміє запрягти свою енерґію до політичної діяльности, коли селянин Чіпка, розгублюється у пошуках "правди" ("он яка вона, ця правда!").

В оповіданні "П'яниця" (1874) Мирний порушує популярну в російській літературі тему інтеліґенції як "зайвих людей". Герой, талановитий музика, що його мучить і низька "служба" дрібного писаря і вкрай зматеріялізований брат, поринає з головою в пляшку, та, символічно, стає "придворним" кльовном на забаву братові й його друзякам.

Про "нового чоловіка" багато писав Олександер Кониський,

діяч поміркованого лібералізму, в'язень царських концентраційних таборів, що в другій половині сімдесятих років жив у Галичині та в Німеччині. Його велику повість "Семен Жук і його родичі" (1873, 1876, 1884) Франко, не завжди до нього прихильний, оцінив як "найзнаменитішу спробу представити інтеліґента-українофіла як тип нового чоловіка". Жук Кониського — найкращий у тодішній літературі приклад "ходіння в народ". Він променяв блискучу кар'єру адвоката (сам Кониський був за фахом юрист) на жертвенну громадську працю; він вірить у ступневу, мирну еволюцію, в повний успіх "малих діл"; він вірить, що найуспішнішим політичним засобом є освіта народу. Персонаж Жука можна вважати за інструмент полеміки з персонажем Радюка в романі "Хмари" Нечуя-Левицького. В рецензії на розділ "Хмар", що був опублікований в "Правді" під назвою "Новий чоловік", Кониський цілком правильно пише, що хоч Нечуй-Левицький уявляє Радюка "новим чоловіком" — Радюк це анахронізм ранніх шістдесятих років, доби "Основи". Взагалі, в "полеміці" навколо "нового чоловіка", втіленій у мистецькій прозі, можна накреслити схему: Радюк — Жук ч. 1 — Жук ч. 2. Бож немає сумніву, що так, як Жук Кониського має бути запереченням Радюка, Жук Мирного вступає в посередню полеміку з Жуком Кониського. Час у другій половині сімдесятих років ішов швидко, приносячи щороку нові варіянти "нових людей"!

Безумовно, найбільше про інтеліґенцію написав сам Нечуй-Левицький. Його роман "Хмари" (1874) це перший і досі, мабуть, найпопулярніший (включно із "службою" як "лектура" в суботніх школах українознавства) твір про тип інтеліґента-діяча, що вже саме звучання його прізвища нагадує громадську роботу. Мотто Радюка — просвіта і наука: "Нам треба просвіти та науки! Знання і просвітність — це одні і єдині золоті ключі, котрими ми одчиняємо світлий рай для нашого краю!" Одягнувшися в народний костюм, він каже матері: "Ми носимо народну одежу, бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам рот затулений, коли нам зв'язали руки й ноги?" Та проте, разом із Джерею й Василиною, Радюк своїми вчинками проголошує силу життя над усіма перепонами, включно з ідеологічними: він не йде в пряму боротьбу з лихом, а закладає фолкльорно-кольоритну українську сім'ю та починає жити вже цілком мирним життям.

Найцікавіші в "Хмарах" неґативні персонажі та ситуації: інститут "благородних дівиць" Мадам Турман де Пурвенсе, де українські дівчата-красуні змушені читати французькі романи, на втрату українській справі, життя університетських людей, а особливо старших професорів Воздвиженського і Дашковича. Про персонаж Воздвиженського Олександер Білецький сміливо пише:

Дуже добрий образ туляка Воздвиженського, який добре почуває себе на Україні, вигідно одружується з дочкою багатого міщанина, спритно влаштовує свою кар'єру.... Воздвиженський — прямий попередник тих чорносотенних київських професорів, які особливо розплодилися на кінець XIX і початок XX століття.

Ще цікавіший професор Дашкович (Дашкевич?). Українського роду, Дашкович щиро намагається зрозуміти свій народ. Але він починає ці труди "кабінетною", а не "практичною" наукою, роблячи порівняльні студії "української душі" з "слов'янською", потім із "культурними типами" Китаю й Японії. Кінчає він якоюсь "панслов'янською" інтелектуальною жуйкою і сам переконується, що, просидівши в бібліотеці все життя, він не тільки не допоміг народові, але навіть не зрозумів його.

1878 року і навколо нього в Галичині були поширені твори із специфічним типом інтеліґента — свідомого греко-католицького священика. Самого 1878 року "Правда" опублікувала коротку повість Павлика "Пропащий чоловік", яка була скерована проти галицьких священиків. Рік пізніше, Володимир Барвінський, з протилежного "табору", вмістив у "Правді" повість "Сонні мари молодого питомця" із портретом богослова, який виростає на свідомого священика-патріота. Батько молодого Уляна, теж священик, намовляє його влаштуватися на вигідній "плєбанії" та забути про суспільні ідеали. В семінарії йому заявляють, що "треба виречись життя, виречись світа, і людей, треба мати силу і охоту стати мучеником і переносити наругу світа. А се не кождому дано. Не кождий зможе пірвати ті зв'язі, що його лучать з людьми і з світом". Але Улян не піддається ні намовам до міщанських вигід, ні намовам до аскези. Він вирішує слухати в університеті лекції з філософії, щоб навчитися боротись з ворогами українства, себто "з соціялізмом, матеріялізмом і нігілізмом". Нагадую, що Барвінський рік перед тим віддав сторінки ним редаґованого журналу для "ярого" соціяліста Павлика і його неґативних поглядів на українське священство. Такої духовної свободи бажалось би не тільки в радянських, але і в еміґраційних виданнях 1978 року!

"Анонімний характер" літератури того часу, що його я згадав на початку статті, позначився не тільки на обставинах творчости, але й на її внутрішніх рисах. І в прозі, і в поезії ми рідко зустрічаємо свідоме намагання виплекати унікальний стиль, "внутрішній підпис". Ми вже бачили практику одвертого взаємопозичання тем, що їх вимагала хвилина (наприклад, обговорюваний вгорі модель Шевченкової Катерини в урбаністичному оточенні); часом теж помітне одверте запозичування стилістичних засобів. Безумовно, в цілості дорібку даного автора цілком виразно зарисовуються стилістичні відмінності, але, з другого

боку, безконечно можна б цитувати окремі "анонімні" пасажі — особливо описи природи чи міського оточення, — що їх досвідчений, але з матеріялом неознайомлений читач мав би велику трудність розрізнити. Само собою розуміється, що можна з такою ж метою цитувати цілі вірші "під Шевченка".

Проте, проза навколо 1878 року зробила великий поступ і стала основою сьогоднішнього українського реалізму. Про оновлення мови та реалістичний підхід до персонажів-селян я вже говорив. Тепер зупинюся на будуванні персонажів узагалі. Більшість тодішніх прозаїків, за вийнятком хіба Нечуя-Левицького, будувала персонажі на основі популярного тоді у Франції психологізму, що йшов разом з позитивістично-натуралістичними напрямами "наукового" спостерігання життя. Цікаве тут насамперед те, що психологізм не дозволяв на недвозначно "позитивного героя", що його мала б вимагати література як служба. Про мотиви Чіпки сперечаються критики і досі, а Герман Ґольдкремер — один із найзагадковіших персонажів в українській літературі. Петро Телепень також комплексно мотивована особистість. Далі, психологізм дозволяв на широкі описи "підсвідомих" чи навіть патологічних станів. Це давало змогу письменникові підвищувати чи навіть змінювати реальність, замість тільки віддзеркалювати її. Так, божевілля Ганки ("Ріпник") чи навіть Телепня ("Лихі люди") давало нагоду не по-романтичному, а під плащем міметичного зображування хоч і ненормальної, але все таки дійсности, створювати мовою свою власну, часто жахливо-ґротескову "дійсність".

У менш екстремних випадках, психологізм дає змогу письменникові гратися з часовістю твору, перемішуючи хронологічне тривання. Це, очевидно, сильно впливає на саму структуру твору. Аж п'ять мені відомих творів навколо 1878 року збудовано з допомогою флешбека. Найконсервативнішим з цього погляду є "Микола Джеря", де герой просто згадує, в розповіді дітям, свої переживання. Куди незвичайнішу структуру бачимо в оповіданні Павлика "Ребенщукова Тетяна", де дорослий оповідач згадує жахливі картини свого дитинства: історія кохання Тетяни неначе сплітається з його власним життям у хвилину розповіді. Подібну, але лагіднішу побудову бачимо в Франковому оповіданні "Оловець": оповідач, із своєї "дозрілої" точки погляду, уважно спостерігає себе в дитинстві, ніколи в часі розповіді цієї точки погляду не втрачаючи. Та вже суцільна техніка флешбека керує побудовою повістей "Боа констриктор" і "Лихі люди". Франко дає нам симультанний плян кількох часових площин реальности, щоб у хронологічному переміщуванні показати поступову роботу алегоричного удава, який у різних оточеннях усе тісніше й тісніше обіймає Германа Ґольдкремера та причетних до нього людей. Цю

цікаву структуру твору псує, на жаль, непевність точки погляду, яка скаче від героя, що спостерігає свій занепад, до "всеобізнаного" автора, який втручається з своїми публіцистичними коментарями. Таких помилок уже немає в повісті "Лихі люди": в постійному утримуванні перцепційних умов твору, Мирний у дуже складних переміщеннях показує аж чотирьох персонажів — їх моральний ріст чи падіння — синхронічно сплощуючи та зіставляючи різні моменти їх життя.

Як я вже згадував угорі, окрім спогаду, який мотивує техніку флешбека, в психологічному реалізмі кількапляновість реальности може бути мотивована ще сном або галюцинацією. Особливо цікаво це робить Франко в оповіданні "На роботі", де герой, отруївшися випарами недобре прочищеного повітря в копальні, переживає уявну подорож в алеґоричне Дантейське королівство Задухи. Та найголовніша "користь" з "описів" сну й галюцинації — це місцеві стилістичні ефекти, які дають можливість письменникові трохи поекспериментувати чи навіть погратися з мовою та образністю, часом випробовуючи різні можливості і власного стилю, і української мови взагалі. Зайво нагадувати, якими важливими були в той час такі експерименти для розвитку нашої літературної мови. Ось сильний приклад галюцинації з повісти "Лихі люди":

> Темнота порідшала, серед неї виразно виставилась жовта пляма: то світило віконечко з коридору. Він уп'ялив у його свої очі. Щось темнувате і легке, як тінь, заходило по йому, забігало; то гострим рогом урізувалося в жовте поле, то кривульками переписувало його. Покрутиться хвилину-другу, похитається — похитається — і пропаде. І знову одна жовта пляма видніється; і знову збоку висувається ріг, бігають кривульки... Разом випливло вже три-чотири плями: крутяться кругом жовтої. Він попустив вії — одна жовта зосталася.

Жовта пляма стає в повісті ляйтмотивом — символом Телепневого повільного збожеволення. Такі докладні описи цілком абстрактних форм і їх руху трапляються в прозі нечасто. Якби зняти міметичну умовність сну-галюцинації та продовжити опис, ми одержали б щось навіть новіше за прозу символістів, щось на зразок сучасних "шуазистів", віршів у прозі Франсіс Понжа, або ранньої прози Бекетта (наприклад, оповідання "Yellow"). У Франковому оповіданні "Оловець" звичайний олівець переходить усякі метаморфози, залежно від психологічної настанови до нього маленького героя. В наступному описі він переміняється в якусь кошмарну енерґію, розклавшися на частини, які сплітаються з образами з інших сфер: "Як я кричав, утікав ніби, ховався, за мною бігали та літали ящірки з гострою мордою і великим написом 'Mittel' на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями". Подібні

образи маємо у Гофмана чи Гоголя, і саме тому називаємо їх піонерами новітньої літератури.

В контекстах творів такі несподівані знахідки часто тонуть у широкому морі невтральної прози або марніють на тлі неґативних рис даного твору. А таких неґативних рис можна познаходити багато. Своєю "незворушеністю", предовгими описами Нечуй-Левицький стає часто-густо просто нудним. У Франка нервує вже згадуване "аритметичне розв'язування" кожної імплікації, хоч це не суперечить загадковості його персонажів. В Мирного дратує нестійкість розповідної мови. Коли в Нечуя-Левицького "етнографічність" мови цілком програмова, в Мирного така солодкаво-"народна" мова втручається в невтральніші контексти і тому стирчить з поверхні стилю. Турбує у всіх авторів певна неприродність діялогів: не так романтична, що про неї я згадував, а "ідеологічна": коли діялоги порушують "важливі справи", персонажі не розмовляють, а виголошують довгі промови; автори дослівно "вкладають в уста" персонажів готові, заокруглено викінчені ідеологічні твердження. В самій структурі творів не завжди витриманий ритм чергування епізодів: це бачимо і в "Хіба ревуть воли..." (предовгі журналістичні відходи в "передісторію" повісти), і в "Боа констриктор" (журналістичні спостереження над характером Ґольдкремера), і в "Повії" (соціологічні аналізи звироднілих міщан), а особливо в безконечних ідеологічних розмовах та "поетичних" описах природи в Нечуя-Левицького. На мою думку, найвдаліша щодо структури (а вона там незвичайно складна) повість "Лихі люди".

Не може бути, проте, сумніву, що ці твори і досі не втратили свого інтересу, і деякі з них витримують повторні перечитування. Щобільше, вплив цих творів на дальший розвиток української прози вирішальний. В оповіданнях Коцюбинського, наприклад, цілком явно схрещуються впливи Франка і Мирного. Наочний також вплив раннього Франка на пізнішу "галицьку школу" прозаїків. Поезії в прозі Кобринської, (яка захоплювалась описами природи в "Миколі Джері") Черемшини, Кобилянської часом перегукуються з окремими місцями описів природи Нечуя-Левицького чи "психологічних" описів Мирного. Винниченка корисно читати поруч із Мирним, а Головка — з Нечуєм-Левицьким. Одне слово, проза 1878 року і років навколо — це важливий етап української літератури.

Цього аж ніяк не можна сказати про тогочасну поезію. Дозрілі вірші Щоголева, хоч формально майстерні, відштовхують холодом чи навіть якоюсь духовною мертвечиною, що її Зеров намагався оправдати майже тотальною ізоляцією поета від життя (хоч ми бачимо в нього "сучасну" тематику, наприклад вірші про робітників та ремісників). Але як би воно не було, трудно звору-

шитись такою, наприклад, строфою:

От і роблю я. Застукала ляда;
Бігає човник відтіль і відсіль...
Човник і ляда — ткачеві порада;
Берди і цівки — ви хліб мій і сіль! (1877)

Куди цікавішими були ранні вірші Старицького, що як відомо, мали сильний вплив на Лесю Українку. Ось приклад точно спостереженого (хоч не міметичного) порівняння, в строфічній структурі, що нагадує Зерова. Зеров, до речі, писав окремі розвідки і про Щоголева і про Старицького, так, мрожливо, натякаючи на "спадковість".

Як пишно тут! Покинув я весло,
Нехай пливе наш човен за водою...
Мов зайнялось вогненною стягою
На Заході розтопленеє скло.

І далі:

Не ворушись! Твій образ у воді,
Мов намальований, хороший, як те небо,
Гойдається і знаджує до себе
У глибінь ту, в безкраїни бліді! (1869)

Таким строфам міг би позаздрити не один еміґраційний "неоклясик"! А ось приклад "декадансу", що трохи нагадує сучасника Бодлера:

Невже таки юрбі, холодній і зрадливій,
Я звірив би нудьгу і жаль мій голосний,
Невже на регіт їх, на регіт їх кривдивий,
Я показав би враз моїх отрутих гній?! (1868)

Якщо йдеться про безпосередню "спадковість", тут бачимо джерело "нечестивих" віршів Кримського, а в дальшому — "Зів'ялого листя". У році 1878 Старицький, на жаль, цілком закинув таке віршування, перейшовши на громадську патетику "служби": цей творчий шлях, як показує нам лист до Грінченка з наступного року, а також і признання в таких віршах як "В грудях вогонь" (1878), був цілком свідомо вибраний.

Франкові антологічні "Каменярі" та "Вічний революціонер" — це цілком програмові вірші — література як служба в повному, і в повно неґативному, розумінні. Але навіть у таких його творах відчувається момент великого емоційного напруження, ґрунтованого передусім на метонімічних образах дії та на своєрідній монументальності візії, що дійде свого зеніту в таких шедеврах, як "Мойсей". Вже цікавішу поезію знайдемо в перших двох віршах з циклу "Картка любови", що написані теж 1878 року.

Та найчисленніші "поезії" того року були немічні наслідування Шевченка — традиція шістдесятих років. В них вправлявся навіть Старицький. У подальшій його строфі варто звернути увагу на майже ґротескову "девальвацію" Шевченкових образів та дикції:

Не то — штемпований і голий
Блукай, поки зійде зоря.
Так отакої, батьку, волі
Ми дочекали од царя.

Перші критичні виступи Франка були спрямовані саме проти цієї повені Шевченкових імітаторів у Галичині та в підросійській Україні: Кохнівченка, Подушки, Данилевського, Франкового друга з шкільної лавки Ізидора Пасічинського, що його поеми "Тарасова ніч" та "Іван Підкова" Франко назвав "фактом патології поетичної", та десятків інших. Варт процитувати вдумливий пасаж із 1905 року, де Франко блискуче аналізує епігонську гарячку того часу:

> Тою дорогою, яку перший положив і до кінця пройшов Шевченко, іти далі було нікуди; той окремий стиль, який вніс він у нашу поезію, був властивий йому, був його індивідуальний стиль; хоч і як легко вдавалось наслідувати його, то проте під руками інших він виходив паперовою квіткою, а часто подобав на карикатуру. Та проте враження Шевченкової поезії було таке сильне, чар його слова такий тривкий, що в розумінню многих українців українська поезія могла виявляти себе тільки в тій Шевченком усвяченій формі; тільки його стиль видавався справді поетичним, тільки його мельодії "відповідали духові української національности".

Справді, в сімдесятих роках поезії писалось багато. Були поеми та віршовані історичні "трагедії" Корнила Устияновича, за які його прихильники називали його "галицьким Шекспіром", а про які Франко сказав, що "вони скорше походять на довідки з мітології"; була лірика Івана Верхратського, колишнього гімназійного вчителя Франка, який підписувався "поетичним" псевдонімом 'Лобарт Снівомир'; а були навіть такі поетичні збірки "легкого репертуару", як "Небилиці-баналюки для забави і науки" вже згадуваного Пасічинського. Але в скарбницю літератури вони, на наше щастя, не ввійшли. Взагалі, немає найменшого сумніву, що в творчості самого Франка, не кажучи вже про Мирного з його незугарними віршами "під Шевченка", і взагалі в літературі 1878 року куди більше було поезії в прозових творах, ніж у поетичних. Я думаю, що оправивши свої експерименти в реалістичну раму, письменники мали більшу відвагу дозволити собі на певну свободу, виправдовуючи такі 'вилазки' 'службовим' контекстом твору. Але на суцільний твір-нововведення, хай би навіть на короткий вірш, письменники 1878 року ще готові не були.

Ми можемо малювати карикатури з наших сімдесятників та їхніх нащадків, навіть такі влучні, як учитель малювання і каліграфії Ступай Ступаненко чи дядько Тарас. Можемо питати, чи доцільно було зупинятись тільки на культурницькому секторі в громадській роботі (вже в "Над Чорним морем" Нечуй-Левицький ставить таке питання про доцільність "політики артизму"), а особливо на літературі, що її не тільки народ, але й інтеліґенція підросійської України — хоча б через цензурні заборони — все одно не читали. Можемо говорити, що "просвіта", особливо в своєму культурницькому профілі, була зайва, бож народ "свій розум мав", і комісія Чубинського назбирала сім томів скарбів культури не в Японії: замість у сплощених та звужених віршиках нести в народ або по-цивілізованому примітивізований фолкльор, абож спотвореного, кастрованого Шевченка, треба було цьому безгранному "розумові народу" дати тільки безкомпромісово політичний напрям. Все це, до речі, прийшло пізніше, так як після 'літературних' дисидентів прийшли політичні філософи в підпільній Україні наших часів. Але без 1878 року не було б ні тих, ні тих.

Так, 1878 рік нас багато навчив. Хоч сімдесятники на схилі віку зненавиділи нові напрями в літературі, я вже згадував про їхні впливи на пізнішу прозу. Щобільше, таке модерністичне угруповання, як "Українська хата", виростає на безпосередніх традиціях "громад", а "Молода Муза" на традиціях галицьких поступовців. З другого боку, той час зформував "антимодерністичний" рух, велику течію українського реалістичного стилю, з усіма його плюсами та мінусами. Навіть їхні недоліки ми успадкували — анонімність, провізоричність, службовість літератури. Творити українську культуру 1878 року було нелегко: всюди грозила тюрма, а Франко, Грабовський, Кониський знали її змолоду. Навіть у постаті Радюка, в його 'революційному' акті з народним костюмом чи в його безперестанних, але врешті марних намаганнях "навернути" гарненьку Олю Дашкович на шлях українства, була своєрідна трагічна героїчність. І так 1878 рік залишив нам найціннішу спадщину: переживши його, Україна навчилася пережити куди трудніший, бо не наївно жорстокий, а підступний і підлий рік 1978.

Сторіччя першої української політичної програми

Іван Лисяк-Рудницький

І. МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ЙОГО МІСІЯ

У 1878 році в Женеві з'явилося "Переднє слово" як перший випуск неперіодичного журналу "Громада". Редактором "Громади" й автором її програмового "Переднього слова" був Михайло Драгоманов (1841-1895). Ця публікація становить переломову подію в розвитку новітньої української політичної думки. В певному сенсі, — який постараємося уточнити нижче, — її можна взагалі вважати першою українською політичною програмою. Через це "Переднє слово" Драгоманова заслуговує на те, щоб його сьогодні розглянути з перспективи одного сторіччя. Коротка передісторія "Громади" така.[1] Драгоманов працював від 1864 року в Київському університеті Св. Володимира, спочатку як приват-доцент, а згодом як штатний доцент, читаючи курси головне з античної історії. Він опублікував теж кілька важливих праць про український фолкльор і усну словесність. Поряд з науковою діяльністю, Драгоманов був чинний у таємній українській організації, київській т. зв. Старій громаді та надбав собі голосне ім'я сміливими статтями в російській і галицько-українській пресі. На Драгоманова як на українського "сепаратиста" та небезпечного радикала посипалися доноси до університетського начальства; його атакували в реакційних російських газетах. Справа дійшла нарешті до самого царя. Під час свого перебування в Києві в вересні 1875 р. Олександер II дав розпорядження: заборонити Драгоманову викладати в Київському та інших південних (Харківському й Одеському) університетах, але дозволити йому перейти до котрогось з північних університетів. Однак Драгоманов відмовився просити про "добровільну" відставку з Київського університету. Тоді його звільнено "по третьему пункту", себто адміністративним порядком, що закривало йому назавжди дорогу до дальшої академічної кар'єри в Росії.

Вигнання Драгоманова з Київського університету було немов першим сиґналом до цілої серії протиукраїнських заходів царського уряду. 1870-ті роки були періодом пожвавлення українського національного руху на Наддніпрянщині. В очах режиму це становило загрозу, що вимагала рішучих запобіжних дій. Цей курс знайшов свій вислів у відомому Емському указі від

1. Інформації взято з таких джерел: М П. Драгоманов. Автобиографическая заметка. — "Літературно-публіцистичні праці", 1. Київ, 1970; М. Грушевський. З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922; Д. Заславский. М. П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. Київ, 1924; Михайло Грушевський. Місія Драгоманова. — "Україна" (Київ), 1926, ч. 2-3; Ігнат Жетецький. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. "Україна", 1926, ч. 2-3.

18 травня 1876 р., що мав на меті викоренити всі прояви української національно-культурної самобутности.

В таких обставинах Стара громада, провідним членом якої був Драгоманов, запропонувала йому виїхати за кордон, щоб він там став немов амбасадором української справи та зокрема заснував орган вільної української думки. Пляни майбутньої закордонної акції розробив "Комітет дванадцятьох", що збирався на Подолі (дільниця Києва), у помешканні Костя Михальчука. Домовлено, що Драгоманов видаватиме, найрадше в Відні, періодичні збірники типу товстого журналу, під назвою "Громада", що міститимуть фундаментальні статті теоретично-програмового характеру, твори красного письменства та простору хроніку поточного українського життя; окремо мали виходити брошури на актуальні теми російською та західньоевропейськими мовами. Фінансові передумови забезпечив своєю щедрою пожертвою Яків Шульгин. Отримавши тоді значний спадок, він його більшу частину, на суму 12000 карбованців, віддав Громаді. А Громада зобов'язалася з цього щорічно виплачувати Драгоманову 1500 карб. на видання й 1200 карб. на прожиток.

Діставши без великих труднощів пашпорт, Драгоманов виїхав за кордон у середині лютого 1876 р. По дорозі він затримався у Львові, де вперше зустрівся з Іваном Франком. На початку березня він уже був у Відні. Дружина й десятирічна доня покищо залишилися в Києві. Їх привіз до Відня в червні приятель сім'ї Драгоманових і член Старої громади, Вільям Бернштам.

В австрійській столиці Драгоманов натрапив на непередбачені обставини, які примусили його змінити первісний плян. Справа в тому, що в попередньому 1875 році в Відні з'явилася анонімна брошура "Парова машина", що її автором був молодий наддніпрянський революціонер і соціяліст, Сергій Подолинський. Помічником Подолинського на віденському ґрунті був його галицький однодумець, Остап Терлецький. "Парова машина" була першою соціялістичною публікацією українською мовою. Слідом за нею заходами Подолинського й Терлецького вийшли ще три дальші книжечки подібного характеру. Драгоманов не мав нічого спільного з цією діяльністю. Він особисто знав і цінив Подолинського й Терлецького, але до віденських соціялістичних брошур ставився з великим застереженням. Він не схвалював їх бунтарської тенденції та белетристично-утопійної форми. Драгоманов побоювався, що, не зважаючи на його фактичну непричетність, його робитимуть співвідповідальним за ці видання. Так воно й дійсно сталося.

У квітні 1876 віденська прокуратура сконфіскувала останню книжечку з серії чотирьох, виданих заходами Подолинського й Терлецького, "Правдиве слово хлібороба до своїх земляків"; її непідписаним автором був революціонер-народник з Одеси Фелікс Волховський. До судової відповідальности притягнено Терлецького як видавця та власника друкарні. Це був перший протисоціялістичний процес в історії Австрії. Присяжні виправдали Терлецького, але конфіската "Правдивого слова" не була знята. Зважаючи на цей прецедент, Драгоманов прийшов до висновку, що австрійська влада не дасть йому можливости зробити Відень базою своєї діяльности. Доводилося шукати іншого місця. Драгоманов вагався між Лондоном і Женевою, нарешті зупинився на останній. Восени 1876 р.

Драгоманов з родиною переїхав до Швайцарії, де провів дальших тринадцять років життя.

Це переселення було своєчасним, бо в 1877 р. в Галичині прокотилася хвиля обшуків і арештів, що закінчилася двома процесами проти Михайла Павлика, Остапа Терлецького, Івана Франка та ін. [2] Обвинувальний акт закидував підсудним приналежність до таємної міжнародної революційної організації, якої ватажком названо Драгоманова. Отже, перенесення бази до Женеви було конечним, але воно подекуди позначилося негативно на акції Драгоманова. Воно ізолювало його від українського життя, обмежило й утруднило контакти зі співзвучними українськими середовищами в Росії й Австро-Угорщині, а зате втягнуло його у світ російської революційної еміґрації в Швайцарії, з притаманною для неї нездоровою атмосферою постійних групових і особистих сварок і інтриґ.

Драгоманов покинув Україну на весну 1876 р., а перший випуск "Громади" з'явився щойно два роки пізніше. На це запізнення склалися різні причини. Насамперед великі практичні клопоти, зв'язані з подвійним переселенням та влаштуванням власної друкарні в Женеві. Помічником Драгоманова в цій справі був Антін Ляхоцький, знаний в еміґрації під псевдонімом "Кузьма", що став складачем усіх драгоманівських видань. Але були й інші причини. Це був критичний час російсько-турецької війни 1877 року. Драгоманов гаряче співчував визволенню балканських слов'ян з-під турецького ярма. Рівночасно посилювався революційний рух у Росії. Драгоманов вірив у можливість перевороту й видав кілька брошур російською мовою, що в них закликав перетворити війну проти "зовнішніх турків" на атаку проти "турків внутрішніх", себто проти царського самодержавства. [3] Врешті були труднощі з матеріялами для "Громади", що сповільнювало підготовну роботу. Київські "громадяни" зобов'язалися були постачати майбутньому журналові статті та поточні інформації, але цього не виконали. Отже, Драгоманову довелося самому написати програмове "Передне слово", яке розрослося в обширну працю, яку він закінчив 30 квітня 1878 р.; ця дата поставлена при кінці тексту. Трохи згодом у тому ж році "Передне слово" вийшло друком як перший випуск "Української збірки 'Громада' ".

Драгоманову пощастило видати п'ять томів "Громади", що з'являлися з великими перебоями: три томи в 1878, один у 1879 і ще один, останній у 1882 році. Крім цього, була спроба перетворити "Громаду" на постійний двомісячний журнал під спільною редакцією Драгоманова, Павлика й Подолинського. Але цієї "періодичної Громади" вийшло тільки два числа в 1881 році.

Збірники були первісно задумані як закордонний орган київської Старої громади. Але через недостатній контакт між Женевою й Україною вони фактично стали силою обставин драгоманівським органом. Увесь

---

2. Див. В. Калинович. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів, 1967.

3. "Турки внутренние и внешние" (1876); "Внутреннее рабство и война за освобождение" (1877); "До чего довоевались" (1878). Брошури передруковані в: "Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова", т. 2. Париж, 1906.

тягар заповнити збірники впав на самого Драгоманова, якому якоюсь мірою допомагав невеликий гурт співробітників з еміґрації й Галичини: Подолинський, Павлик, Федір Вовк, Володимир Навроцький. Таким чином "Громада" віддзеркалювала сильну індивідуальність її редактора та його світогляд. Але останній далеко не в усьому збігався з поглядами більшости членів Старої громади, що в ній Драгоманов ще до свого виходу на еміґрацію стояв на лівому крилі. З бігом часу духова дистанція між женевським еміґрантом і його колишніми товаришами в Україні збільшувалася, що накінець довело між ними до повного відчуження.

Дана стаття не ставить собі за завдання докладно насвітлити життя і працю Драгоманова женевського періоду, але про це слід зробити кілька узагальнюючих зауважень. Складність позиції Драгоманова полягала в тому, що він був рівночасно і українським і всеросійським діячем. Він зразу зайняв був помітне місце серед російської еміґраційної колонії. Вершинним пунктом його російської діяльности були роки 1881-83, коли він був головним співробітником, пізніше редактором газети "Вольное слово", що вважалася органом т. зв. Земського Союзу. На сторінках "Вільного слова" Драгоманов м. ін. друкував свій капітальний політичний трактат "Историческая Польша и великорусская демократия", що з'явився теж у книжковому виданні (Женева, 1882). Але відносини між Драгомановим і більшістю російської еміґрації скоро попсувалися. Драгоманов гостро виступив проти терористичних і аморальних метод політичної боротьби, що їх схвалювали російські революціонери; він критикував їх великодержавний шовінізм та централістсько-диктаторські нахили. Російські революціонери не могли йому простити його "лібералізму й конституціоналізму" та "українського націоналізму". Драгоманов зробився одіозною постаттю у світі російської еміґрації й особистих зв'язків не порвали з ним тільки окремі одиниці, такі як Сергій Степняк-Кравчинський та Володимир Дебагорій-Мокрієвич, обидва, до речі, походженням українці. Рівночасно, як уже згадано, поглиблювалося відчуження між Драгомановим і київською Старою громадою. Під тиском суворої реакції річище українського національного руху в Російській імперії звузилося в 1880-их рр. й він майже перестав проявляти себе назверх. "Громадяни" вважали, що треба перечекати лиху годину, а покищо обмежитися до кабінетної наукової праці. З цього погляду, закордонна політична акція Драгоманова, що про неї в Україну доходив тільки далекий відгомін, здавалася в кращому випадку зайвою розкішшю, а в гіршому — грою з вогнем, бо вона могла провокувати царський уряд на нові протиукраїнські репресії. Драгоманов не міг помиритися з такою поставою, що в ній він добачував, — не зовсім справедливо, — тільки капітулянтство і боягузтво. Врешті в 1886 р. Стара громада відмовила Драгоманову в дальшій фінансовій підтримці й між ними стався повний розрив.[4]

Моральне й матеріяльне становище Драгоманова у Швайцарії було

4. Історія взаємовідносин між Драгомановим і Старою громадою задокументована у книзі: Архів Михайла Драгоманова, 1. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). Праці Українського Наукового Інституту, т. 37. Варшава, 1937.

ввесь час дуже тяжким, а в другій половині 1880-их років, коли він опинився в майже повній ізоляції, воно стало прямо трагічним. Не можна сумніватися, що постійні турботи, хвилювання, розчарування, удари, непевність завтрішнього дня, незабезпеченість родини (дружини і трьох дітей), гіркі злидні — підірвали здоров'я Драгоманова та спричинили сердечну недугу, що загнала його передчасно в могилу. Проте слід згадати, що останній період життя Драгоманова був відрадніший. У 1889 р. він переїхав до Софії в Болгарії, куди його запрошено на професора історії у Вищій школі (університеті). Великим джерелом задоволення були для нього успіхи радикального руху в Галичині, який саме тоді починав набирати широкого розмаху. Драгоманов був духовим батьком галицького радикального табору, що в його пресі він брав найактивнішу участь до своїх останніх днів. Михайло Драгоманов помер у Софії 20 липня 1895 року.

Якщо оцінювати діяльність Драгоманова женевського періоду з морального погляду, не можна назвати її інакше як геройським подвигом. Вона не може не захоплювати і самим своїм обсягом. Ми не маємо змоги зупинятися на цьому місці на науковій праці Драгоманова за ці роки (якої він не переривав, не зважаючи на несприятливі обставини), ані на його "амбасадорській" ролі інформатора західньоевропейської громадськости про українську справу. Те, що нас цікавить тут, це публіцистика Драгоманова, що нею він зробив тривалий внесок у скарбницю української політичної думки. Один його твір, програмове "Переднє слово" до збірників "Громада", розглянемо докладніше.

На закінчення цього розділу варто зацитувати міркування Михайла Грушевського, що характеризують "місію Драгоманова" як першого українського політичного еміґранта в XIX столітті:

> Чим став Драгоманов в історії українського відродження, він став завдяки сій громадській місії за кордоном, що засудила його на гірке еміґрантське життя — але заразом поставила його в спеціяльно корисні з деяких поглядів і заразом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини. Визволила його з-під тиску царського режиму, з місцевої буденщини і кружківщини, з-під цензурної езоповщини, призначивши на позицію відповідального представника всього поступового українського життя перед культурним світом. Винесла на становище, що змушувало його протягом цілого ряду літ напружувати всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмре, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції. Засудила його приймати на себе удари, інсинуації й знущання, звернені проти сеї "проскрибованої України", відбивати їх і відповідати доказами і виявами позитивних, поступових, загально-вартісних прикмет українського руху. Над українським же життям, в сю тяжку, задушливу, деморалізаційну його пору, настановила громадську контролю отсеї всеукраїнської заграничної експозитури, — Драгоманова і його гуртка, — що витягала українство з манівців провінціялізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і

соціяльного визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних сих трьох його осередків: київського, львівського і *женевського*. Місія Драгоманова зробила з сього погляду епоху в українськім житті.[5]

II. ПОГЛЯД НА "ПЕРЕДНЄ СЛОВО" ДО "ГРОМАДИ"

В заголовку цієї статті названо "Переднє слово" Драгоманова з 1878 року "першою українською політичною програмою". Цю першість треба сприймати як відносну. Від світанку українського національного відродження в ранньому XIX ст. почала теж прозябати новітня українська політична думка. Її паростi бачимо і в "Історії Русів", що постала десь на переломі XVIII-XIX сторіч, і в програмових документах Кирило-Методіївського Братства 1846-47 рр., і в поезії Шевченка, і в наукових та публіцистичних писаннях Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша та "хлопоманів" 1860-их рр. тощо. Це була та інтелектуальна традиція, з якої виріс Драгоманов, чого, зрештою, він сам був добре свідомий. Недовго до своєї смерти він заявив, що в своїй праці, мовляв, тільки намагався застосувати "ті провідні думки, до котрих дійшли в сорокові роки славні братчики кирило-методієвські, ... звісно, з відмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіщі часи".[6]

Проте доводиться ствердити, що до Драгоманова українська політична думка перебувала, так би мовити, в ембріональній стадії розвитку. Вона мала тоді фраґментарний характер: писання наших ранніх публіцистів стосувалися до поодиноких аспектів української справи, — напр., питання про шляхи становлення української літератури, селянського питання, питання українсько-російських і українсько-польських взаємин і т. ін., — але не охоплювали її в цілому. Подруге, тогочасна українська політична думка часто виступала не прямо, але завуальовано. Її елементів треба дошукуватися у творах красного письменства, у літературній критиці, історіографії, етнографічних і мовознавчих дослідженнях. Не можна цього пояснювати тільки цензурними умовинами, які примушували вдаватися до "Езопової мови". Поряд з цим діяв ще інший чинник: при тодішньому стані українського суспільства різні ділянки духового життя, — література, наука й політична думка, — ще не були належно диференційовані. Через це політична думка проявлялася не раз не в притаманній для неї формі раціонального викладу, але була забарвлена чужим первнем поетичного слова. Прикладом цього може служити квазі-біблійний стиль "Книг Битія українського народу" Костомарова. Потретє, твори ранніх українських політичних мислителів і публіцистів далеко не завжди потрапляли до друку; здебільша вони поширювалися тільки як рукописи, й це обмежувало їх вплив. Напр., рукописні програмові документи Кирило-Методіївського Братства, — найвизначніше досягнення української політичної думки перед Драгомановим, — були захоплені царською

5. Михайло Грушевський. Місія Драгоманова. — "Україна", 1926, ч. 2-3, ст. 3.

6. "Відповідь М. Драгоманова на ювілейні привітання 16. XII. 1894". М. П. Драгоманов. Вибрані твори, т. 1 (єдиний, що з'явився). Прага, 1937, ст. 89.

поліцією під час розгрому Братства в 1847 р. і вийшли на денне світло щойно після революції. Наступні українські покоління мали тільки певне загальне уявлення про ідеї братчиків. Ці ідеї запліднили рух Громад другої половини сторіччя, але оригінальні твори не були тоді відомі. До речі є підстави здогадуватися, що в Радянському Союзі ще й досі заховано по архівах чимало важливих непублікованих матеріялів до історії української політичної думки XIX сторіччя.

В порівнянні зі своїми попередниками "Переднє слово" Драгоманова становило новий, вищий щабель. Щодо змісту, воно свідомо намагалося охопити цілість української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціяльному й культурному. Щодо форми, воно було систематичним і раціональним викладом, вільним від літературних нашарувань. Бувши надрукованим, воно відразу ввійшло в інтелектуальний обіг. З уваги на ці моменти, можна його вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні слова.

Але в наші дні, на жаль, певне не багато таких, що мали нагоду читати "Переднє слово" з 1878 року. Тому не зайве буде дати на цьому місці стисле резюме цього визначного твору.

На початку свого трактату Драгоманов накреслює межі української етнічної території — від Підляшшя до Кубанщини та від гирла Дунаю до Слобожанщини. На цій землі живе "наших людей" понад сімнадцять мільйонів.[7] Далі за цим іде синтетичний огляд української історії, що його завдання — підвести фундамент під актуальну політичну програму. У зв'язку з козацькою добою Драгоманов стверджує: "В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілку проміж себе" (ст. 98). Іншими словами, досвід історії підтверджує тезу про єдність соціяльних і національних прямувань у боротьбі українського народу за свободу. Але "коли сила держав польської й московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво, [...] мужицтво наше скрізь дісталося в тяжку неволю, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами й начальствами" (ст. 98). Висновок такий, що тепер українцям приходиться "ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашій історії в XVIII ст." (ст. 108).

Розглядаючи становище України в поточному, XIX сторіччі, Драгоманов зупиняється, з одного боку, на проявах стихійного протесту селянських мас проти соціяльного поневолення (подвиги народних месників Гаркуші й Кармелюка, та т. зв. Київська козаччина 1855 р.) та, з другого боку, на проґресивних починах, що виходили від вищих, освічених верств: українське культурне відродження першої половини сторіччя, Кирило-Методіївське Братство, хлопоманський рух кінця 1850-их — початку 1860-их рр. Не забуває згадати теж про польське повстання на Правобережжі 1863 р. та про 1848 рік у Галичині. Нічого не сказано про найновіший рух Громад у 1870-их рр., але це промовчання пояснюється, очевидно, мотивом конспірації.

Перегляд старшої й новішої української історії приводить Драгоманова до висновку, який важить ідеологічно та має основне значення для усієї

---

7. "Переднє слово" до "Громади" цитуємо за виданням: М. П. Драгоманов. Вибрані твори, т. 1, ст. ст. 93-147.

системи його мислення. Драгоманов глибоко переконаний у тому, що тенденція історичного розвитку українського народу, українського визвольного руху засадничо збігається з тенденцією вселюдського прогресу. А головного носія поступових прямувань у сучасному світі добачує він у модерному соціялізмі. "В Західній Европі й Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких [справедливих] порядків. То партія соціяльна, громадська, соціялісти-громадівці" (ст. 116). Драгоманов пропонує українській інтеліґенції ("письменним людям") та народним масам ("мужицтву") "просто пристати до думок европейських і американських громадівців і по-своїому прикласти їх на своїй землі" (ст. 118).

Тут природно виринає питання про розуміння соціялізму в Драгоманова. Він прямо не ототожнює свого "громадівства" з жадним з тогочасних соціялістичних напрямів. Принагідно згадує Люї Бляна, Прудона, Ляссаля, Маркса, Дюрінґа, Бакуніна й Чернишевського та інших речників соціялізму, але трактує їх усіх на одній площині та не зупиняється на ідейних розходженнях, що існували між ними. Проте ясно, що драгоманівська концепція соціялізму в основі анархістська. Драгоманов вірить, що всі фракції соціялізму, не зважаючи на непорозуміння щодо деталів, прямують до спільної мети. "Ця ціль зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств" (ст. 115). В іншому місці Драгоманов заявляє: "В цьому товаристві, — в рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, — і єсть корінь волі..." (ст. 114). Ще в іншому місці: "Повне ж безначальство, повна воля кожної особи, завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка зменшити до 'О' перешкоду од тріння в машинах" (ст. 118). Отже, в драгоманівському світогляді найвищий суспільний ідеал та кінцева мета еволюції людства — повна ліквідація або принаймні максимальне обмеження авторитарних, ієрархічних і примусових первнів у суспільному житті, що їх втілення являє собою державна організація; тому державу має накінець замінити добровільна асоціяція вільних і рівних осіб.

У застосуванні до української дійсности це витлумачується так: "Жити по своїй волі на своїй землі". Тут же Драгоманов негайно додає: "Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як, наприклад, зробили це на наших очах італійці?" (ст. 111). На це питання, зформульоване ним самим, Драгоманов дає відповідь, що надзвичайно характеристична та дуже важлива для розуміння його концепції:

> Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина пород людських в Европі закладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі.... Безперечно, що коли б українці перш усього вибились з-під чужих держав і заложили свою, вони стали б також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою

державну спільність італійці за поміччю Франції, — для нас річ не можлива.... Далеко можливіше для українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам (ст. 111-112).

Драгоманов думає, що українцям не варто боротися за власну державу теж і тому, що існування національної держави само по собі не забезпечує ні громадянської свободи, ні суспільної справедливости. Чейже в таких могутніх і багатих країнах, як Франція, Англія, США "більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські" (ст. 112). Про це свідчить, мовляв, і досвід української історії. Україна найбільше наблизилася до політичної самостійности в часи Богдана Хмельницького. Але в козацькій державі скоро виникли стани з суперечними інтересами й сильні та заможні, себто козацька старшина, почали гнобити слабких і бідних, себто рядових козаків і посполитих селян.

Драгоманов конкретизує свою концепцію так:

> Ми думаємо за себе, що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу або якінебудь дуалізми, напр., як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород... Самим же українським громадам далеко корисніше тепер же почати добиватись якнайбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше чи менше централізовані осібні державні порядки. Добиватись такої своєї волі громадської й краєвої (напр., навіть повітової й губернської) для України, напр., в Росії, ми думаємо, що буде й розумно й корисно, — бо по такій дорозі українці підуть не самі, а вкупі з федералістами й з других пород і до них пристане чимало людей і самої державної породи московської (ст. 141).

Драгоманов упевнений у тому, що передумовою свободи є децентралізація влади й що свобода можлива тільки при федеративному устрою: "...справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств..." (ст. 115). Отже, треба українцям боротися за федералізацію наявних держав, Росії й Австро-Угорщини. Це буде перший крок на шляху, що веде до занику держав як таких, до "порядків безначальних: безпанських і бездержавних" (ст. 120).

Стосовно політичної стратегії Драгоманов заявляє себе прихильником еволюційних і ступневих метод. Він полемізує проти екстремістів, які дотримуються погляду, що "чим гірше, тим ліпше" та "або все, або ніщо", — виразно натякаючи на російські революційні угруповання. Він не відкидає принципово революції, насильного перевороту, але приділяє цьому тільки обмежене значення. "Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами..., а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може" (ст. 132). Усе нове з'являється на

світ не в готовому, закінченому вигляді, але ступнево. В такій відсталій державі, як Росія, де населення позбавлене елементарних громадянських вольностей, треба насамперед "добиватись скасування царської й чиновницької самоволі"; в російських відносинах навіть "панська рада з виборних людей", себто цензовий парлямент, була б кроком вперед і відкрила б шлях до конче потрібних соціяльних реформ, зокрема аґрарної. Зате в Галичині українці повинні використовувати можливості, що їх для леґальної культурної й суспільно-політичної праці та самоорганізації дає, не зважаючи на всі її недоліки, австрійська конституційна система. Драгоманов висловлює свій скептицизм щодо реальних шанс і доцільности стихійних народних бунтів, що про них мріяли російські революціонери.

Згідно з переконанням Драгоманова, велике лихо й аномалія сучасного стану України — відчуження освічених шарів суспільства від простолюддя. Це наслідок того, що вищі кляси в Україні складаються з чужинців, — росіян, поляків, німців, євреїв, угорців, румунів, — або менш чи більш денаціоналізованих українців. Через це українські маси позбавлені конечних культурних послуг, що ними користуються інші народи. В Україні навіть соціялісти цураються мови та нехтують національні прикмети народу, серед котрого вони живуть і чий хліб вони їдять. "Письменний українець по більшій части працює для кого вгодно, тілько не для своєї України й її мужицтва" (ст. 125).

Цій невтішній дійсності Драгоманов протиставляє такий морально-політичний імператив:

> Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — українство. Звісно, те "українство" не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана [теоретична] наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею... (ст. 122).
>
> От через це ті люди між письменними українцями, котрі не хотять, щоб дедалі Україна й її мужицтво тратили свої сили, — мусять заректися не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки (ст. 125).

Ідея служби рідному народові включає вимогу осілости: "... пора вже скінчить кочування письменного чоловіка думкою й працею 'от финських хладных скал до пламенной Колхиды' і 'od morza do morza' !" (ст. 147). Соціялісти з-поміж інтеліґенції повинні зв'язатися з громадами українського простолюддя, щоб бути їм корисними. Тут потрібна не тільки сама пропаґанда соціялістичних ідей, але поряд з нею теж різноманітна культурно-освітня, суспільна та господарська праця. Для цього треба людей, що володіють солідним науковим знанням і практичними професіями. Оскільки релігія є тією силою, що освячує сучасний несправедливий суспільний лад і тримає народ у темноті, — українським соціялістам слід "почати широку проповідь проти корня віри й попівства за поміччю

науки природньої й громадської" (ст. 136).

Драгоманов прагне, "щоб Україна як скорше покрилась сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрих якнайбільше людей були б і товаришами в мужицьких громадах" (ст. 138). У цьому контексті він кидає афоризм: "Український соціялізм не партія, а громада" (ст. 138). Не треба боятися закидів, що праця для власного народу суперечить універсальним інтересам, яким, мовляв, повинні служити соціялісти. Ці інтереси тільки виграють на тому, коли "в світі буде одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше" (ст. 139).

Останнє питання, що його розглядає Драгоманов, стосується до потенціяльних союзників українського визвольного руху. Централістичні навички такі закорінені в російському й польському суспільствах, що ними, на жаль, заражені навіть їхні соціялістичні кола. Соціялісти великих західньоевропейських націй також не мають зрозуміння для життєвих вимог менших, бездержавних народів; німецькі соціял-демократи іноді висловлювали про слов'ян просто шовіністичні погляди. Тому українці повинні шукати спільників передусім між недержавними народами Росії: фінами, естонцями, лотишами, молдаванами, кавказцями і ін. Щодо росіян, то серед них на прихильність можна найрадше розраховувати збоку представників окраїнних груп, що мають обласницькі традиції, як донці, уральці, сибіряки. Надійною є співпраця з західніми й південними слов'янами. Згодом наладнаються дружні стосунки теж з тими народами Західньої Европи, що їх становище подібне до України, як, напр., ірляндці, катальонці, флямандці, провансальці, бретонці. "Ми думаємо, що коли українське громадівство вкориниться на своїй землі й зчепиться з сусідніми демократичними й федеральними гуртами, то воно потроху втягнеться в широку спілку всеевропейських демократичних гуртів..." (ст. 142).

Ось так виглядала в основних рисах політична програма, що її сто років тому Михайло Драгоманов пропонував українському суспільству у своєму "Передньому слові" до "Громади".

III. ДО КРИТИКИ ДРАГОМАНІВСЬКОЇ ПРОГРАМИ

В "Автобіографічній замітці", писаній 1883 року, Драгоманов жаліється, що "у своїй довголітній полеміці з різними таборами, я ні разу не зустрівся з противником цілком сумлінним, себто таким, який правильно виклав би мої погляди, а потім збив би їх своїми арґументами, особливо фактичними".[8] Цей докір адресовано до сучасників, але можна його віднести теж до багатьох посмертних критиків Драгоманова. Виступаючи сьогодні з аналізою драгоманівської програми, я не хотів би стягнути на себе закид у несумлінності. Я об'єктивно передав основні ідеї "Переднього слова" й буду намагатися зберегти об'єктивність по змозі теж у подальших критичних зауваженнях. Справа, очевидно, не в тому,

8. М. П. Драгоманов. Автобиографическая заметка. — "Літературно-публіцистичні праці", т. 1, ст. 68.

що автор цих рядків уважає себе "мудрішим" від Драгоманова. Але дистанція одного сторіччя дає нам змогу ясніше, ніж це було можливо сучасникам, бачити міцні і слабкі сторони драгоманівської програми та відрізняти в ній те, що витримало пробу часу, від того, що себе не виправдало. Велика пошана, що її почуваємо до Драгоманова як людини й мислителя, не звільнює від обов'язку ставитися критично до його думок. А втім сам Драгоманов закликав і привчав українське громадянство до критичного мислення. Це дає нам право бути критичними також супроти нього. Обставина, що багато пунктів програми Драгоманова стали загальноприйнятими й майже самозрозумілими, якоюсь мірою утруднює належну оцінку його заслуг як піонера й новатора.

Тут передусім слід підкреслити всеукраїнський характер драгоманівської програми. Драгоманов був першим нашим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілість українських земель від Кубанщини до Закарпаття. Доля закарпатського "зараженого брата" особливо лежала йому на серці, і їй він присвятив окремий абзац у "Передньому слові" до "Громади". До болючої проблеми Закарпаття (за тодішньою термінологією, Угорської Руси) Драгоманов повертався не раз і в інших своїх творах.

З цим пов'язується інша, споріднена справа. Драгоманов послідовно обстоював т. зв. етнічний (або, як давніше казали, "етнографічний") принцип. Україна для нього — це територія, на якій українці становлять більшість населення. Виходячи з цього принципу, Драгоманов давав відсіч претенсіям наших сусідів до панування над українською землею й народом. Зокрема, він гостро критикував польський історико-правний леґітимізм, в ім'я якого польські патріоти прагнули реставрувати стару Річ Посполиту в межах з-перед 1772 року, включаючи в неї Правобережну Україну і Східню Галичину. Драгоманов доводив, що Польща має право існувати тільки там, де живе польський народ, та що зазіхання на етнічно непольські землі дуже шкідливі з погляду не тільки українських, але в дальшому теж і польських національних інтересів. Досвід наступних поколінь блискуче потвердив правильність цієї діягнози.[9]

Драгоманов слушно передбачив, що українство стане міцним тільки тоді, коли вся Україна покриється "сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств". Іншими словами, він пропаґував витворення української суспільної "інфраструктури". Відсутність

9. Стосовно ставлення Драгоманова до поляків і проблеми польсько-українських взаємовідносин, див. нова монографія Горнової: Elżbieta Hornowa. Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanowa. Вроцлав, 1978.

цієї інфраструктури, — себто аморфність і незорганізованість народних мас і відрив освічених шарів суспільства від простолюду, — був і основною причиною слабкости українства в XIX ст. Український національний рух дійсно пішов тим шляхом, що на нього спрямував його Драгоманов. У цьому великих успіхів досягнено головне в Галичині. На Наддніпрянщині через несприятливі політичні обставини українство так і не встигло до самої революції розбудувати свою інфраструктуру, й цей факт рішально заважив на долі Визвольних Змагань 1917-21 рр.

Драгоманов був речником політизації українського руху й поборював концепцію т. зв. аполітичного культурництва, що її — чи з щирого переконання, чи з мотивів мімікрії — дотримувалася більшість членів київської Старої громади. Це, очевидно, не значить, що Драгоманов, — що й сам був визначним ученим, — не мав розуміння для культурних вартостей. Але він зовсім правильно думав, що культурне життя не може розвиватися нормально, коли нація позбавлена політичної свободи. При цьому однак, — і це дуже важливе, — він органічно сполучав національне визволення з боротьбою за людські права, демократичний політичний лад і соціяльну справедливість. Драгоманов був гарячим українським патріотом, але він не робив з нації земного бога. Його патріотизм заякорений в універсальних вартостях, і в ньому не було ні крихітки шовінізму. Доводиться ствердити, що з цього погляду українство за пореволюційної доби пішло не вперед, але назад у порівнянні з Драгомановим. Зокрема рух "інтеґрального" націоналізму, що виріс на провідну силу в позарадянському українському світі в 1930-их і 1940-их рр., не мав розуміння для загальнолюдських вартостей, а то й свідомо їх заперечував. Тепер, коли шкідливі наслідки крайнього націоналізму вже виявилися з достатньою ясністю, українським патріотам не залишається нічого кращого, як повертатися назад на драгоманівські позиції, що поєднували національне з універсальним.

Мабуть, найпозитивніша та найпривабливіша риса драгоманівської програми — це її широкі інтелектуальні горизонти. Драгоманов бачив українську справу не загумінково й не обмежену до злоби поточного дня; він радше розглядав її в історичній перспективі та у вселюдському контексті. Інше діло, чи його історіософічна концепція для нас сьогодні в усьому сприйнятна. Але певне, що в особі Драгоманова маємо політичного мислителя великого інтелектуального формату, від якого можна багато навчитися навіть тоді, коли ми з ним не погоджуємося.

Врешті не слід забувати про заслуги Драгоманова, як творця української публіцистичної прози. У сімдесяті-вісімдесяті роки минулого сторіччя, коли був чинний Драгоманов, ще не існувало

виробленої української політичної термінології та публіцистичного стилю. Йому, як і іншим "свідомим" українцям того часу, було легше висловлюватися про високі речі російською, ніж українською мовою. Читаючи "Переднє слово" та інші праці Драгоманова, писані по-українському, відчуваємо, що він боровся з мовними труднощами. Але йому, очевидно, з принципових причин залежало на тому, щоб "Громада" як репрезентативний орган вільної української думки з'являлася рідною мовою. Йому доводилося самому кувати терміни, що багато з них не прийнялися, подібно як і введений ним у "Громаді" радикальний фонетичний правопис, т. зв. "драгоманівка". Ось кілька прикладів термінологічних експериментів Драгоманова: "громадівство", "громадівець" — соціялізм, соціяліст; "безначальство" — анархія; "порода" — національність; "уставне царство" — конституційна монархія. Цей список можна б продовжити. Українськомовний публіцистичний стиль Драгоманова справляє враження певної коструватості, але це природний наслідок того, що й на цьому полі він був піонером-зачинателем.

Точка драгоманівської програми, яка не може не вражати сучасного українського читача та не викликати його спонтанного протесту, — це відкинення ідеї державної самостійности України. Ця надзвичайно важлива проблема вимагає докладнішого розгляду. Тут не вистачає декларативно проголосити наше непогодження з Драгомановим, ми повинні збагнути його мотиви й арґументи.

В антисамостійництві Драгоманова треба, на нашу думку, чітко відрізняти два аспекти, що їх умовно назвемо прагматичним і ідеологічним. Ці два аспекти не мають внутрішньо один з одним нічого спільного, й на кожному з них мусимо зупинитися окремо.

У прагматичному аспекті Драгоманов не бачив реальних передумов для української самостійницької політики в той час. На це не тільки не дозволяла незорганізованість українського народу та відносна слабкість українського національного руху, що явно перебував у ранній стадії розвитку, але також тодішня міжнародна ситуація. Драгоманов уважав, що справа української самостійности могла б актуалізуватися тільки на випадок великої европейської війни й коли б її підтримала котрась з великодержав. Без активної допомоги Франції Наполеона III не була б постала самостійна й об'єднана італійська держава. Але не було ніяких даних, щоб Україна могла дістати таку зовнішню допомогу.

Мусимо визнати, що ці неґативні висновки Драгоманова щодо шансів української самостійности об'єктивно віддзеркалювали тодішню політичну дійсність. Остання четвертина XIX ст., — це період стабільних міжнародних стосунків в Европі. Тут можна

послатися на приклад Польщі. Упродовж XIX ст. поляки кілька разів підіймали збройні повстання за державне визволення своєї країни, але всі вони скінчилися невдало. Після поразки повстання 1863 р. поляки відмовилися від таких безвиглядних поривів, що коштували велетенських жертв і погіршили політичне становище народу. В наступні десятиріччя польське суспільство вповні перейшло на платформу т. зв. "органічної праці", себто всебічної розбудови національного життя в межах трьох імперій, Росії, Австро-Угорщини й Німеччини. Якщо самостійницька політика була тоді не під силу полякам, — що напевне стояли на вищому щаблі національного розвитку, ніж українці, та посідали свіжі й міцні державницькі традиції, — то тим менше була така політика можлива для українців.

Драгоманов мав рацію теж у тому, що він перспективи української справи пов'язував з політичною еволюцією Росії й Австро-Угорщини, з процесом демократизації цих держав. Пізніші події потвердили правильність його прогнози. На Наддніпрянщині українство вийшло з підпілля й почало поростати в силу лише після революції 1905 р., яка скасувала Емський указ та частково обмежила царське самодержавство. В Галичині переломовою подією була реформа виборчого закону в 1907 р., що встановила загальне й безпосереднє голосування до віденського парляменту. Тільки з цього моменту австрійський уряд почав рахуватися з українцями, як реальним силовим фактором.

Але в антисамостійництві Драгоманова, крім прагматичного аспекту, був ще другий, зумовлений ідеологічно. Як прихильник доктрини анархізму ("безначальства"), Драгоманов ставився до державности, — *всякої* державности, — з принциповим недовір'ям. Згідно з його переконанням, держава і свобода — поняття внутрішньо суперечні. Мислитель, який у державі як такій бачив зло, не міг власному народові пропонувати державну самостійність, не тільки як мету практичної політичної дії на даному історичному етапі, але також як ідеал майбутнього.

Для пояснення цієї позиції Драгоманова слід пригадати, що анархістські чи піванархістські ідеї були поширені в европейській політичній думці XIX ст. "Для тої доби, про яку зараз розходиться (доба 70-их рр. і принаймні до половини 80-их) є характерним панування в революційних колах скрізь на континенті, окрім Німеччини, більшого чи меншого ухилу вбік анархізму". [10] А втім теоретики німецької соціял-демократії, Маркс і Енгельс, не становили тут принципового винятку. Згідно з їхнім вченням

10. О. К. Мицюк. Український економіст-громадівець С. А. Подолінський. Львів, 1933, ст. ст. 3-4.

кінцева стадія розвитку людства має принести з собою "відмирання держави", хоч це станеться щойно після переможної соціялістичної революції та переходового періоду "диктатури пролетаріяту". Погляди, зближені до анархістських, притаманні теж багатьом представникам клясичного лібералізму. Вони часто схилялися до концепції "мінімальної держави", "держави — нічного сторожа", себто такої, що її завдання були б обмежені до функції захисту публічної безпеки і спокою; все інше повинно бути залишене індивідуальній самодіяльності та добровільному спілкуванню. Деякі ліберальні мислителі висловлювали серйозні сумніви, чи держава повинна втручатися в такі справи, як народна освіта або охорона здоров'я, та чи, напр., шкільний примус і обов'язкове щеплення проти віспи не являють собою, мовляв, неприпустимого обмеження особистої свободи. Додаймо, що "ухил вбік анархізму" особливо зрозумілий психологічно в уродженця Російської імперії, для якого поняття державности мимоволі асоціювалося з насильством і самоволею.

Отже, Драгоманов вірив, що українському народові буде можна *обминути* проблему самостійности на своєму історичному шляху, прямуючи до ідеальних "порядків безначальних і бездержавних". Нема сумніву, що в цьому він глибоко помилявся. Можна погодитися, що побудова української держави — справа надзвичайно трудна, — і то не тільки в ті часи, коли жив Драгоманов, але й сьогодні, сто років пізніше. Але у світі існують сотні держав, щораз виникають нові. Тим самим не є в принципі неможливим постання держави української. Зате драгоманівського утопійного "безначальства" ніхто ніколи не бачив та навряд чи побачить.

Ця капітальна помилка Драгоманова коренилася в хибному розумінні ідеї свободи. Не відповідає правді, що державність і свобода це суперечні в своїй суті поняття. Навпаки, мав рацію Геґель, який твердив, що свобода можлива тільки в рамках державного правопорядку. Нема теж ніяких підстав для віри, що "добровільна асоціяція вільних і рівних людей", — суспільно-політичний ідеал Драгоманова, — колинебудь, навіть у найвіддаленішому майбутньому, замінить державу. Добровільне спілкування має свою важливу функцію в суспільному житті, але воно не є панацеєю. Бо суспільне співжиття людей раз-у-раз приводить до щораз нових персональних і групових конфліктів, що для їх полагоджування потрібна влада, озброєна відповідним авторитетом і "мечем правосуддя". Побажано, щоб люди добровільно дотримувалися законів. Але люди не ангели, а закон тим і відрізняється від етичної норми, що за ним стоїть, в разі потреби, санкція примусу. Сказане стосується і до демократичної держави. Державна влада при демократії сконструйована інакше, й вона

функціонує інакше, ніж, напр., в абсолютній монархії або тоталітарній диктатурі. Але демократія аж ніяк не ототожнюється з відсутністю державної влади, "безначальством".

Теоретична засада Драгоманова, — нехіть до державности як такої та фальшиве розуміння свободи — була причиною, чому він недоцінював значення національної держави, як конче потрібної ґарантії національної свободи. В цьому питанні сучасна українська політична думка стоїть на інших позиціях, як ті, що їх боронив Драгоманов. Проте, якщо хочемо бути справедливі, мусимо пам'ятати про деякі "пом'якшувальні обставини", які зменшують тягар "провини" Драгоманова.

Поперше, антисамостійництво Драгоманова не випливало з русофільства, яке йому безпідставно приписували націоналістичні критики донцовської школи. У своєму "Передньому слові" Драгоманов характеризував Росію, як "...чуже Московське царство, з безмежною чиновницькою централізацією" (ст. 139). Подібних висловів можна знайти багато в його творах.

Подруге, Драгоманов послідовно обстоював організаційну незалежність українського руху, виступав проти централізованих, "всеросійських" революційних організацій та проти участи українців у них. Драгоманов уважав, що в боротьбі проти самодержавства потрібний спільний фронт прогресивних сил усіх народів Російської імперії. Але він уявляв собі такий спільний фронт у формі співпраці між рівнорядними та автономними організаціями, побудованими на національних чи реґіональних основах. В цілій низці блискучих публіцистичних праць Драгоманов розкривав централістичні, на ділі великодержавні нахили російських революціонерів, — чим нажив собі ворогів у цьому середовищі. Ця справа мала велетенське, просто ключове практичне значення. Недаремно згодом Ленін, — визнаючи теоретичне право народів Росії на самовизначення, — одночасно всіма силами боровся за те, щоб зберегти організаційну єдність соціял-демократії як партії всеросійської. Драгоманов і Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації й децентралізації, погоджувалися в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією.

Потретє, заперечуючи ідеал самостійної держави як ціль української політики, Драгоманов розглядав Україну як окрему слов'янську націю та не відмовляв українському народові природних здібностей до незалежного політичного життя. А власне такі песимістичні думки часто зустрічаємо в наших провідних публіцистів і політичних мислителів XIX ст. Напр., Пантелеймон Куліш у своєму програмовому "Епілозі до 'Чорної ради' " (1857), в якому доводив закономірність існування окремої української

літератури, одночасно заявляв про "політичну ницість (ничтожество) Малоросії" та про "моральну необхідність злиття в одну державу південного руського племени з північним". [11] Сорок років пізніше з подібними думками про політичну меншевартість українського народу виступив Володимир Антонович, колишній товариш Драгоманова і його пізніший антагоніст, лідер поміркованої, несоціялістичної більшости в Старій громаді. Антонович твердив, що "наслідком етнографічних особливостей своєї вдачі народ український не мав здібности утворити незалежну державу". [12] Драгоманов, хоч не був самостійником, ніколи не доходив до таких крайностей!

Критику драгоманівського анархізму та антисамостійництва хочемо доповнити завваженнями про його соціялізм ("громадівство"). Тут насамперед слід тямити, що своєю науковою підготовою й зацікавленнями Драгоманов не був економістом. Він тільки принагідно й побіжно порушував економічні питання. Драгоманов вірив, що людство проґресує від капіталізму до соціялізму, але не давав ніяких арґументів, що скріплювали б це апріорне переконання. Соціялізм Драгоманова мав етичну основу: протест проти соціяльної несправедливости. Крім цього, його соціялістичний світогляд був сильно забарвлений еґалітаризмом. Драгоманов не тільки відкидав становий устрій, який тоді ще леґально панував у Росії; він уважав за зло всяку суспільну нерівність та клясову диференціяцію. Драгоманов бачив свій ідеал у "безклясовому суспільстві", хоч і не вживав цього терміну. Еґалітаризм сполучався в мисленні Драгоманова з народництвом. Він не раз критикував російських народників за їх ідеалізування сільської "общини" та селянських бунтів, але в його писаннях виразно бринять народницькі мотиви. В "Передньому слові" до "Громади" Драгоманов ототожнював українську національність з її "мужицтвом" та засуджував вищі кляси ("панів, попів і купців") як визискувачів, що паразитують на народній кривді. Драгоманов уважав, що Україна являє собою сприятливий ґрунт для поширення соціялістичних ідей: "Ми думаємо, що наша Україна,

11. Пантелеймон Куліш. Об отношении малорусской словесности к общерусской. Эпилог к "Черной раде". — "Вибрані твори". Київ, 1969, ст. 499.

12. Доповідь В. Антоновича "Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого", прочитана на засіданні Товариства Нестора-Літописця 14 січня 1898 р. і надрукована в "Чтениях Общества Нестора-Летописца", кн. 13. Київ, 1899, ст. ст. 101-104. Цитовано за: Д. Дорошенко. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942, ст. 131.

котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки..." (ст. 121).

В нашій критиці драгоманівського "громадівства" не хочемо заходити в проблему про відносні переваги капіталізму й соціялізму як економічних систем; твори Драгоманова не дають матеріялу для такої дискусії. Зате хочемо зупинитися на деяких національно-політичних і соціологічних імплікаціях "громадівства".

Між анархізмом Драгоманова та його соціялізмом існувала внутрішня суперечність, хоч він цього не усвідомлював. Анархізм прямує до ліквідації держави, але не соціялізм. Драгоманов, очевидно, уявляв собі майбутній соціялістичний лад як добровільне спілкування груп робітників-продуцентів. Ця концепція близька до пізнішого т. зв. анархо-синдикалізму. Досвід минулих ста років наочно показав її нереальність. В історичній практиці соціялізм скрізь і завжди йшов разом із скріпленням контролю держави над суспільством. Сказане стосується не тільки до тоталітарних соціялістичних режимів, але — в меншій мірі — теж демократичного, західнього соціялізму.

Повертаючися до доби, коли жив Драгоманов, не можемо не помітити, що соціялізм у різних своїх варіянтах ширився тоді по цілій Европі, а в 1870-их рр. почав проникати в Україну. Вважаючи за річ природну існування українського соціялістичного табору, оцінюємо позитивно діяльність його зачинателів, Драгоманова та товаришів. Великою історичною заслугою Драгоманова було, що він свідомо пристосовував універсальні ідеї соціялізму до українських обставин та намагався відтягнути українців від участи в російських соціялістичних організаціях.

Зовсім інше питання, чи соціялізм міг стати платформою для всього українства, цілого національно-визвольного руху. Драгоманов твердив, що "українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь, не довчився до кінця..." (ст. 140). Отже, Драгоманов у суті справи відмовляв права на існування іншим, несоціялістичним українським ідейно-політичним течіям, що в них він бачив лише результат відсталости. Розумні й освічені люди доброї волі не можуть, мовляв, не бути соціялістами. На нашу думку, в Драгоманові тут до голосу приходив доктринер.

Щоправда, знаходимо у творах Драгоманова місця, де він дану проблему трактує зовсім інакше. В 1876 р., отже, тільки два роки перед "Переднім словом", він писав таке: "Ми дійсно бачимо, що продовж усього XIX ст. на малоруській мові висловлювалися й тепер висловлюються всякого роду політичні, соціяльні й релігійні ідеї, — від монархічних до республіканських, від олігархічних до

соціялістичних, від молитовника до атеїзму.[13] Але якщо це ствердження згідне з правдою, Драгоманов повинен би був себе запитати, чи соціялістична течія, до якої він сам належав, мала шанси поглинути всі інші українські течії, напр., консервативну, клерикальну, ліберальну, націоналістичну тощо? Якщо ні, то з цього мусіло б логічно виходити схвалення ідейно-політичного плюралізму як тривалого факту українського життя. Але Драгоманов не зробив цього висновку. В його політичній концепції не було місця для співіснування різних таборів, що кожний з них являє собою носія певних позитивних вартостей.

Доктринерство Драгоманова найяскравіше виявилося в його ставленні до релігії й церкви. В "Передньому слові" він договорився до такого: "В Австрії наші громадівці мусять виступити проти попівства може ще дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, що там попівство не так явно одцуралось од української породи й іноді манить себе й других і самі мужицькі громади, буцім то воно стоїть за ті громади й може полегшити їх долю" (ст. ст. 134-35). Можна дуже сумніватися, чи доля галицько-українського "мужицтва" полегшала б, коли б Греко-Католицьку Церкву, що як-не-як була українською національною установою, замінило польське римо-католицтво або російське православ'я!

Суть справи не в тому, що сам Драгоманов не був віруючою людиною, ані в тому, що він закликав до секуляризації українського суспільного й культурного життя. Драгоманов мав рацію, коли вказував на неґативні наслідки галицького клерикалізму. Але в наслідок специфічних історичних умов, духівництво переважало серед української освіченої верстви в Галичині. Отже, секуляризація залежала від зростання світської інтеліґенції, а це був затяжний процес. Драгоманов всупереч явним фактам, не хотів визнати, що Греко-Католицька Церква й духівництво, не зважаючи на свої хиби, таки мали великі історичні заслуги перед галицьким українством. Він не міг теж погодитися з думкою, що церковні організації матимуть і в майбутньому, в умовинах поступової секуляризації, право на існування та важливі суспільні й духові завдання.

У трактуванні соціяльно-економічних устроєвих проблем Драгоманов правильно стверджував, що денаціоналізація вищих кляс в Україні позбавляє народні маси потрібних суспільних і культурних послуг. Але він теж і не казав, що українському народові потрібні власні "пани, попи й купці", бо якщо їх немає, ці потрібні функції мусять виконувати пани, попи й купці — чужі.

---

13. "По вопросу о малорусской литературе". Відень, 1876. Цитовано за виданням: М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці, т. 1, ст. 352.

На це можна б відповісти, що Драгоманов виразно бачив гірку соціяльну кривду, що її зазнавав український народ. Отже, як, мовляв, можна від нього вимагати, щоб він схвалював тодішній несправедливий лад?

Але ця репліка сперта на непорозумінні. Драгоманов мав усі підстави для того, щоб засуджувати соціяльні стосунки, що в той час існували в Україні: він теж правильно бачив, що національне визволення України невід'ємне від соціяльної емансипації. Але суть питання в напрямі соціяльних змін. Колосальна відстань відокремлювала спавперизовану, неграмотну, поневолену українську селянську масу від заможного, освіченого, вільного швайцарського народу, серед якого тоді жив Драгоманов. Це, очевидно, не значить, що Швайцарія була "раєм на землі", хоч у порівнянні з Україною вона дійсно могла скидатися на рай. Але Драгоманов, замість того, щоб українському визвольному рухові пропонувати такий реальний модель, — наближення української соціяльної структури до передових "капіталістичних" країн Заходу, — висунув утопійну концепцію "громадівства".

Утопійність "громадівства" полягала не так у гаслі усуспільнення засобів виробництва, — чого Драгоманов зрештою особливо не наголошував, — як радше в народницькому еґалітаризмі. Ця проблема надто складна, щоб її можна було тут вичерпно розглянути. Християнство вчить, що "всі люди рівні перед Богом", що в секуляризованій формі витлумачується як вимога пошанування людської гідности кожної особи. Абрагам Лінколн казав, що він не хоче бути ані рабом, ані рабовласником, — що дуже близьке до Шевченкового ідеалу козацької волі "без холопа й без пана". Демократичний лад базується на рівності громадян перед законом. Відповідними заходами соціяльно-економічної політики можна контролювати нерівність заробітків і платень, улегшувати суспільне просування упослідженим групам населення та давати спеціяльну опіку тим, що її потребують. Усе це самозрозумілі речі і, критикуючи "народницький еґалітаризм", не їх ми мали на думці. Нам ідеться радше про своєрідний світогляд, дуже поширений серед східньоевропейської інтеліґенції XIX ст., що його характеризувала нехіть до соціяльної диференціяції як такої, нахил до рівняння вниз, до оцінювання всіх суспільних і культурних явищ з погляду інтересів меншого брата, до ототожнювання нації з "мужицтвом".

Драгоманов був, мабуть, менше обтяжений народницьким комплексом, ніж багато його українських і російських сучасників, але він не був від нього вільний. Про це свідчить м. ін. синтетичний огляд української історії, що його знаходимо в "Передньому слові" до "Громади". Примітно, що Драгоманов починає цей огляд від постання козаччини, — мабуть, тому, що середньовічна, княжа й

боярська Русь не дуже годилася для народницької інтерпретації. При обговоренні культурно-релігійного руху кінця XVI — першої половини XVII ст. Драгоманов прихильно згадує про відгомони протестантизму в Україні та про братства, — але не каже нічого про діяльність Петра Могили та його гурта. Щодо самої козаччини, Драгоманов довше зупиняється на Запорізькій Січі, — але промовчує Гетьманщину. Алеж бо ми знаємо, що Січ і Гетьманщина це були два полюси козацької України, які рівною мірою заслуговують на увагу історика. Іншими словами, Драгоманов дав однобокий і через це викривлений образ української історії, що в ньому насвітлено тільки її "лівий" бік, а зате залишено в тіні бік "правий".

На нашу думку, спільним коренем усіх вищезгаданих поглядів Драгоманова було однолінійне, недіялектичне розуміння природи історико-суспільного розвитку, а через це і неспроможність визнати закономірність соціяльної диференціяції й політичного плюралізму. Тут слід додати, що не тільки Драгоманов, але українська політична думка взагалі мала повсякчасні труднощі з проблемою диференціяції і плюралізму. Наші ліві мріяли про "безклясове суспільство", а наші праві про "національний солідаризм", — дві протилежні концепції, які проте мають те спільне, що обидві заперечують плюралізм. Єдиний між українськими політичними мислителями, В'ячеслав Липинський ясно бачив, що новітнє суспільство не може не бути клясово здиференційоване, що нація не може складатися тільки з самого "трудового народу", але мусить теж включати провідну верству та що в державі потрібна не тільки влада, але й леґальна опозиція. (Одначе розв'язку проблеми плюралістичного правопорядку він шукав на недемократичній основі).

Ми закінчили критичну аналізу "Переднього слова" до "Громади" з 1878 року, — цієї першої новочасної української політичної програми. Але мусимо ще заокруглити наше обговорення деякими доповняльними завважами. Хто знайомий з усім творчим доробком Драгоманова, не може сумніватися, що драгоманівська мисль куди багатша, ніж про це можна судити на підставі одного "Переднього слова". Щобільше, "Переднє слово" показує свого автора не конче з найкращого боку. Щоб перевірити цю тезу, вистачає порівняти "Переднє слово" з іншим програмовим трактатом Драгоманова, "Вільною спілкою" з 1884 року. [14] Замість утопійного ідеалу "безначальства", знаходимо в "Вільній спілці" докладний проєкт конституційної перебудови

14. Вольный союз — вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. Женева, 1884. Передруковано в: Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова, т. 1. Париж, 1905.

Російської імперії на демократичних і федералістичних основах; багато пропозицій Драгоманова, — напр. щодо конституційного забезпечення людських і громадських прав та системи комунального й обласного самоврядування, — зберігають своє значення сьогодні. У "Вільній спілці" Драгоманов не пропаґував "громадівства", але зате пропонував низку добре продуманих, конкретних соціяльно-економічних реформ, що майже всі з них, до речі, запроваджено в життя впродовж наступних десятиліть у демократичних країнах. Нема теж у "Вільній спілці" апотеози "мужицтва", хоч є щира турбота за соціяльну справедливість і добробут народних мас. Нема сумарного засудження "панів" тільки за те, що вони є "панами"; навпаки, Драгоманов закликає дворян, промисловців і навіть армійських офіцерів до активної участи в боротьбі за свободу. Нема закликів до поборювання релігії, але зате є концепція конституційного відокремлення церкви від держави, на американський кшталт, разом з конституційними ґарантіями повної свободи совісти та релігійних культів. В центрі всієї програми "Вільної спілки" Драгоманов поставив ідею політичної свободи, що їй він підпорядкував інші постуляти, як соціяльні, так і українські національні. [15]

Як пояснити ці розходження між програмами "Переднього слова" та "Вільної спілки"? Невже Драгоманов пройшов за шість років, що відокремлюють обидва документи, світоглядову еволюцію? Чи він був людиною непостійною у своїх переконаннях? Таку непостійність приписував йому Липинський: "Бо єсть в історії не один, а кількох Драгоманових... Він, під впливом російської школи, загубив ці моральні й політичні устої, які були в його родині, в його домі, а потім сам для себе ціле життя таких устоїв шукав, весь час їх міняючи..."[16] Характеристика цікава, але помилкова. Всупереч твердженню Липинського, Драгоманов ніколи не міняв своїх принципів. Його світогляд зформувався рано, і він дотримувався його ціле життя. Слушно писав Олександер Мицюк: "Що програма 'Вільної спілки' не була ознакою 'правого ухилу' у Драгоманова, можна побачити з того, що він до кінця залишився вірний анархістсько-соціялістичному світоглядові..."[17]

---

15. Див. Євген Пизюр. Конституційна програма і теорія М. Драгоманова. — "Листи до Приятелів", рік XIV (1966), кн. 8-9-10.

16. Іван Лисяк-Рудницький. Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту. — "Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського". Філядельфія, 1978, ст. ст. XLVII-XLVIII.

17. Prof. Mytziuk, Prag. Die politischen und sozialökonomischen Anschaungen Drahomanivs. — "Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven". Нова серія, том 11 (1935), ст. 291.

Отже, позірні суперечності між "Переднім словом" і "Вільною спілкою" пояснюються інакше. Політичний світогляд Драгоманова становив складну синтезу анархістських, соціялістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі філософії позитивізму. Залежно від часу й обставин, Драгоманов увипуклював певні елементи цієї синтези; при цьому інші елементи немов відступали назад, але він їх не цурався, а при відповідних нагодах вони знов виходили на поверхню в його писаннях. Радикалізм "Переднього слова" мав свою причину в тому, що в цій праці акцент поставлено на теоретичні принципи та кінцеві, ідеальні цілі. Немає теж сумніву, що на характер "Переднього слова" вплинуло зближення Драгоманова до російських революційних кіл у початковий період його перебування в Швайцарії, а також його тодішня співпраця з Сергієм Подолинським. Драгоманов не погоджувався з "бунтарством" Подолинського, але подекуди поступався натискові цієї яскравої, динамічної особистости.[18] "Вільна спілка" постала в далеко змінених обставинах. За попередніх шість років Драгоманов устиг зовсім розчаруватися в російських революціонерах, що майже з усіма з них він тепер перебував на воєнній стопі. Не стало й Подолинського, який згас передчасно. "Вільна спілка" була адресована до українських ліберальних "земців", що з ними Драгоманов нав'язав контакт. В цьому програмовому документі наголошено практичні цілі в боротьбі за свободу в Росії й Україні на ближчі роки чи десятиліття. Трохи упрощуючи, можна сказати, що "Переднє слово" являє собою програму-максимум Драгоманова, а "Вільна спілка" — його програму-мінімум.

Котра з цих двох програм ближча нам сьогодні? Відповідь на це питання залежить, очевидно, від світоглядових позицій сучасного студійника історії української політичної думки. Говорячи у власному імені, дозволяю собі визнати, що всі мої симпатії по боці Драгоманова-ліберала, конституціоналіста й реформіста; зате до Драгоманова-громадівця, доктринера й утопіста, маю принципові застереження, що їх я старався викласти в даній статті.

---

18. Плодом співпраці між Драгомановим і Подолинським була "Програма", датована 1 вересня 1880 р., що з'явилася в першому числі т. зв. періодичної "Громади", за підписами М. Драгоманова, М. Павлика й С. Подолинського. Її основним автором був Подолинський, але Драгоманов вніс свої поправки. Тон і зміст цього документу куди радикальніший, ніж "Переднього слова" з 1878 року. Це був найлівіший пункт у політичних виступах Драгоманова, і він сам потім жалів, що піддався вимогам Подолинського. Текст "Програми" 1880 р. передруковано в: М. Драгоманов. Вибрані твори, т. 1, ст. ст. 148-151.

Тепер виринає в логічній послідовності низка нових питань, — про рецепцію драгоманівської ідейної спадщини в Україні (Наддніпрянщині й Галичині) та Росії, її вплив на формування українських політичних партій та на дальший розвиток української політичної думки. Про ці речі можна зустріти в українській і неукраїнській літературі найсуперечливіші погляди. У той час, як відомий есерівський діяч Микита Шаповал величав Драгоманова "ідеологом нової України",[19] націоналістична публіцистика міжвоєнної доби оскаржувала його як найбільшого шкідника в новітній історії України та духового винуватця поразки наших Визвольних Змагань 1917-21 рр.[20] Не можу відмовити собі приємности, щоб не процитувати двох компетентних чужих дослідників. Польський історик українського руху Станіслав Смолька писав у роки Першої світової війни: "Сучасне українство розглядає себе, як виховане Драгомановим; цього не осміюються оспорювати навіть помірковані групи".[21] Але добре поінформований радянський дослідник Давид Заславський ствердив таки в першому реченні своєї досі не перевершеної біографічної розвідки: "М. П. Драгоманов належить до авторів дуже шанованих, але дуже мало читаних в Україні".[22] На те, щоб розплутати цей клубок суперечностей, була б потрібна окрема праця.

19. Заголовок вступної статті, вміщеної в празькому виданні "Вибраних творів" Драгоманова.

20. Характеристичним продуктом націоналістичного середовища є брошура М. Мухина (Драгоманов без маски. Львів, 1934), що в ній м. ін. прирівняно Драгоманова до Азефа та названо його "законним спадкоємцем Петра I" (ст. ст. 54-55).

21. Stanislaus von Smolka. Die reussische Welt. Historisch-politische Studien, Vergangenheit und Gegenwart. Відень, 1916, ст. 105.

22. Д. Заславский. Цит. праця, ст. 5.

ВІД НЕЧУЯ ДО ЕТВУД

Юрій Луцький

В 1878 р. у львівській "Правді" з'явилася стаття, без підпису, Івана Нечуя-Левицького "Сьогочасне літературне прямування", в якій автор висловив доволі крайній погляд на українську літературу. Погляд цей можна окреслити як "націоналістичний" не тільки з позиції радянської критики, але й в суті авторових арґументів. Дальший розвиток їх ми бачимо в Нечуєвій розвідці "Українство на літературних позвах з Московщиною" (1891). Обидва твори сьогодні заборонені на Україні; вони виключені з десятитомового видання творів Нечуя-Левицького. Радянські критики згадують про них неприхильно, як про "помилки" автора, хоч О. Білецький намагається оправдати їх, як "продукт почуття, глибоко ураженого грубими заходами царизму, який нехтував права неросійських народів Росії, почуття накипілої образи, зрозумілої при врахуванні історичної обстановки". [1] Можливо, що оте "почуття накипілої образи" є добрим поясненням, чому погляди Нечуя ще до сьогодні можуть мати прихильників в Україні і поза нею. Менше переконлива спроба Підмогильного шукати причину націоналізму Нечуя не в "історичній обстановці", а в його "загострені Едіп-комплексу", де "libido дитини спиняється на своєму першому об'єкті, на першій коханій (мати Нечуя), що нагло й трагічно загинула". [2]

---

1. Іван Нечуй-Левицький. Твори в чотирьох томах, т. 1. Київ, 1956, ст. 18 (вступна стаття).

2. Але найцікавіші все таки літературні його погляди. Коли навіть за наших часів думку про непотрібність російської літератури для українців мало хто одважиться висловити, то минулого століття вона й зовсім здається диковиськом. А саме її Левицький обороняв, обґрунтовував і доводив. Він не вагаючись писав: 'Великоруська література для України має вартість одкидну (неґативну. *В. П.),* а не покладну (позитивну. *В. П.),* а на такому коні — далеко не заїдеш при сучасних завданнях европейських літератур' (цитовано за акад. Єфремовим). Звичайно, не обставини, не багатства української та убозтво російської літератури, не якісь максималістські націонал-революційні погляди — революціонер, до речі, з Левицького був ніякий — могли зародити йому таку думку: вона живилася в Левицького з того самого джерела, що і його творчість взагалі. Через

Які вимоги ставить Нечуй до української літератури? Його теорія літератури основана на непохитній вірі в "народність", яку майже пів століття перед тим відкрили романтики. Головна вимога "народности" — писати простонародною мовою. "Для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби, з її синтаксисом".[3] На думку Нечуя, "мужичим язиком" писали Котляревський і Шевченко і тому українські письменники були першими на стежці "народности", раніше від росіян (12), яким українець Гоголь вказав ту дорогу. Щобільше, Нечуй додає до "народности" ще й принцип "національности", якою українці переважають своїх північних сусідів. Саме "національність" — дух і характер українського народу — ставить українську літературу на вищий рівень від російської, тому що українці мають всі плюси (серце, щирість, фантазія, гумор, демократизм), а росіяни — всі мінуси (список їх досить довгий). Тому російська література не може рівнятися з українською:"Пушкінові поеми неначе чудові цяцьки з леду і такі холодні, як лід" (20), а "фантазія Достоєвського — убога" (20). Інші европейські літератури також позаду, бо "ще далеко не стали народними" (24). Вкінці Нечуй вимагає від української літератури ще третього складника — реалізму.

> Реальна література повинна бути дзеркалом, в котрому б освічувалась правдива жизнь, хоч і тонка, похожа на мрію, як самий одсвіт. Ми далеко стоїмо од того ультра-реального погляду на літературу, котрий запанував недавно у великоруській літературі, од часу критичних творів Пісарєва... (13).

Отже і тут нема чого вчитись у росіян. Підсумовуючи своє літературне кредо, Нечуй пише:

> Тільки реальна, національна та народна література разом в трьох принципах може стати у великій пригоді для всієї нації, з верху до низу: може мати велику вагу і великий вплив. Така література буде правдивим, нехибним дзеркалом, в котрому громада побачить

виключну фіксацію його на матері ми маємо виключно суцільне перенесення його сублімованого libido на літературу. 'Він жив тільки в літературі й літературою, всі інтереси його були тут і поза літературою не було в нього нічого, не було навіть особистого життя' (акад. Єфремов). Річ видима, для Левицького важила не література 'взагалі', а конкретна, писана мовою його коханої матері. 'По-великоруськи мати зовсім не вміла говорити', каже Левицький, і ми надзвичайно вдячні йому за цю вказівку. Тим то великоруське — це одкидне, а покладне — тільки українське". В. Підмогильний. Іван Нечуй-Левицький; спроба психоаналізи творчости. "Життя й революція", 1927, т. 3, ч. 9, ст. 298.

3. (Іван Нечуй-Левицький) Сьогочасне літературне прямування, "Правда" (Львів), 1878, т. 2, ст. 26. Далі — сторінки в дужках у тексті.

себе, яка вона є, роздивиться на себе, оцінує себе. Ціла нація в такій літературі може примітити свої достоїнства і свою недостачу, свій добрий бік і свої хибності; знайти похвалу собі чи ганьбу. Тільки така література матиме великий вплив як на розумове розвиття, так і на соціяльну реформу громадянства, бо вона покаже соціяльні відносини вищих верств до середніх та нижчих, панства до мужицтва (40).

Така ультранаціоналістична теорія літератури не залишилася довго без відповіді, хоч ширша дискусія на тему "прямувань" української літератури таки, на жаль, не відбулася. Драгоманов, який в 1878 р. почав видавати в Женеві "Громаду", не любив "мужичої" літератури, хоч у тій же Женеві видав пізніше "Хіба ревуть воли, як ясла повні" Панаса Мирного та Івана Білика. До Нечуя Драгоманов ставився загалом вороже, бо не міг простити йому тенденційних і, на його думку, невдалих портретів Радюка в "Хмарах" і Комашка в "Над Чорним морем".

Першим, хто відповів Нечуєві, був Франко. У своїй статті "Література, її завдання і найважніші ціхи", надрукованій у журналі "Молот" за 1878 р., він гостро скритикував Нечуя і заперечив його літературні погляди. Признаючи Нечуєві рацію тільки в тому, що українська література повинна писатися українською мовою, Франко відкинув його вузьке поняття літературної "національности", чи пак самостійности. "Всяка самостійність не там, де більше крику", — пише Франко, — "а там, де більше самостійної, розумної праці, а де має бути бесіда про таку працю в повнім значенні слова, там треба вперед здобути собі повну свободу політичну і суспільну...".[4] Одне слово, без політичної самостійности не може бути й самостійности літературної. Франко вважає, що Нечуєві арґументи не на часі. Відгороджувати себе від російських впливів не треба, тому що ті впливи корисні, навіть вирішальні. Адже, доводить Франко, "література повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того [свого] часу. Сесю формулу в найчистішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Пісарєва, у Решетнікова, Островського, Успенського..." (11). Тут Франко ясно стає на стороні російських народницьких критиків, головне М. Чернишевського. Їхня "утилітарна" теорія літератури, до якої Франко недвозначно нав'язує, домагаючися того, що література "повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти" (11), була широко відомою, хоч не широко прийнятою. Дуже характеристично, що ні Франко, ні Нечуй не звертають уваги на противників російської

4. І. Франко. Література, її завдання і найважніші ціхи. "Твори", т. 16. Київ, 1955, ст. 9. Далі сторінки в дужках тексту.

народницької критики в Росії — Турґенєва, Достоєвського і ін., яких вони також недоцінюють як письменників. В закінченні своєї статті Франко ще раз підкреслює, не називаючи Чернишевського, всі його вимоги щодо літературної "тенденційности" (в ім'я поступу), "науковости" і "реалізму". Очевидно, що з таких позицій, заклик Нечуя виглядав Франкові обмеженим і загумінковим. Все таки Франко ставить кілька добрих питань, на які в Нечуя нема відповідей: для кого ця нова українська література — для народних мас чи для інтеліґенції? Які потреби має вона задовольнити? Деякі інші питання Франка, поставлені в полемічному запалі, звучать аж надто задерикувато і нагадують іронічні запити в пізнішій статті Леніна про партійну організацію і партійну літературу (1905).

У Франка:

> — Га, то на такий спосіб література має бути тенденційна, парціяльна! Вона, котра повинна стояти понад партіями і підлягати одним тільки чистим і високим законам естетики! Такі крики чую вже наперед з-посеред наших "естетиків-писальників". Але я "не устрашаюсь".
>
> — Стійте, добродії, — відповідаю рівнодушно. — Література, стояча понад партіями, — се тільки ваш сон... (12).

У Леніна:

> Як! — закричить якийсь інтеліґент, палкий приклонник свободи. Як! Ви хочете, щоб таке тонке, індивідуальне діло, як літературна творчість, скорилася колективності! Заспокойтеся, панове... подруге, панове буржуазні індивідуалісти, ми повинні вам сказати, що ваші промови про абсолютну свободу — це лицемірство. [5]

Яка теорія — така практика. Обидва письменники — Нечуй-Левицький і Франко — в цьому ж 1878 році опублікували твори, де віддзеркалені їхні тогочасні погляди на літературу. Зрештою, їхні погляди в основному більше не змінилися, хоч їхні пізніші твори ("Над Чорним морем" [1890] Нечуя і "Зів'яле листя" [1896] Франка) відбігають від цих теорій, а в часах "Із секретів поетичної творчости", "Сойчиного крила" і "Мойсея" Франко справді пробував і в теорії і в творчості стати на зовсім інші позиції. У 1878 р. вийшов "Микола Джеря" Нечуя, доволі натуралістична повість про українське село. Академік Білецький признає, що "для самого автора Микола Джеря, крім усього іншого, втілення 'національного українського принципу — принципу особости' ", так як Нечуй виклав його в статті "Сьогочасне

5. В. И. Ленин. Партийная организация и партийная литература. "Современная литература", (Москва) 1946, ст. ст. 6-7.

літературне прямування". [6] Франко в 1878 р. опублікував своє оповідання "Boa constrictor", де змалював постать експлуататора українського робітництва Германа Ґольдкремера. Обидва твори, хоч і не належать до творів визначної літературної якости, все таки збагатили вбогу українську прозу того часу новою характеризацією і тематикою, якщо взяти до уваги той факт, що вони з'явилися лише двадцять років після "Народних оповідань" Марка Вовчка. Зрештою оцінка зміниться, коли судити Франкове оповідання з погляду натуралізму Золя. Як у Золя, воно сполучає об'єктивність опису з непоганими психологічними екскурсами й характеристиками і з центральним образом символічного характеру (той таки змій боа). Золяїзм був тоді модною течією, і Франко йшов у його річищі. Ба навіть "Микола Джеря" був революцією в стилі з його відходом від селянської оповіді й фолкльору. Нечуй лишився вірним засаді народности в виборі тем, але з ним тоді наша література вперше заговорила не від особи неписьменного селянина, а від інтеліґентного — і прихованого — автора. Як у статті Нечуй був — хай примітивним — попередником Хвильового, так у стилі він, мутатіс мутандіс, виконував ролю тогочасного Зерова. Однак справа тут у чомусь іншому.

Малих досягнень української літератури в добі реалізму не можна пояснити тільки відсутністю інших літературних теорій. Біда була в тому, що, як писав Чижевський, "українська нація стала 'неповною'. Так само неповна була й література". [7] Або, перифразуючи те, що Бодуен де Куртене сказав про літературну мову ("Літературна мова — це діялект, що спирається на власну армію і фльоту"), українська література не мала такого підтриму. Тому не було українських Достоєвських і Толстих. Тому навіть не було Лєскова, який подекуди вірив у кредо типу Нечуєвої "народности", але який, пишучи про російську провінцію, зумів розкрити людську проблематику, якої нема в Нечуя. Український читач не вимагав від української літератури універсальности (бо діставав її з російської чи французької лектури), а з "національного обов'язку" він приймав з вдячністю літературу народницьку.

Якже могло статися, що хоч "армії і фльоти" Україна до сьогодні не має, однак українська література виросла куди вище від Франкових і Нечуєвих дороговказів? А може тінь тих дороговказів до сьогодні лежить на ній? Який сторічний їхній заповіт?

Якби не було реформ після 1905/6 років у Росії, якими живився

6. О. І. Білецький, цит. праця, ст. 27.

7. Д. Чижевський. Історія української літератури. Нью-Йорк, 1956, ст. 371.

український модернізм, і якби не Велика українська революція 1917-20 років, що принесла літературу 20-их років, то хто знає, чи "Микола Джеря"і "Boa constrictor" не остались би еталонами літературної практики і до сьогодні. Зрештою такими вони залишилися великою мірою в практиці збанкрутованого "соцреалізму", який не відмовився від "народности", додавши до неї ще й "партійність". На протязі століття, що минуло, політичні невдачі супроводилися літературними успіхами, але заступника Нечуєвому кредо таки не знайдено, бо дотепер проблеми національного статусу України вповні не розв'язано. Нечуй обстоював "народність" і "національність" два роки по випуску Емського указу, коли українській літературі в Росії загрожувала повна загибіль. Сьогодні його гасла можуть справедливо піднести ті, що бояться, щоб "зближення" чи "злиття" радянських мов і культур не стало дійсністю, гіршою від Емського указу. Ці побоювання видно в багатьох документах українського самвидаву. Боротьба за права й можливості української літературної мови йде в певній формі на Україні за наших днів і, чим більше будуть нас русифікувати, тим більший буде спротив якраз в ім'я всіх тих "суто-українських" істин, що їх обстоював у свій час Нечуй. Тут не допоможуть контрарґументи, як, наприклад, той, що ірляндська література втратила мову, хоч стала світовою літературою тоді, коли Ірляндія не мала власної держави.

Що література боронить своє право на існування — це зрозуміло, хоч випадків таких у сьогоднішньому світі мало. Щасливі ті літератури, існуванню яких нічого не грозить. Вони мають десятки інших проблем, але не проблему "самоврятування".[8]

Тут напрошується порівняння української і канадської літератури. Україна має певну перевагу над Канадою: має свою окрему мову і довгу, хоч призабуту, свою історію. Канада має однак те, чого Україна не має: політичну незалежність, якраз оту "армію і фльоту", яких Україні бракує. Звідси випливає, що помимо всіх своїх щоденних проблем, канадська література розвивається, навіть може похвалитися творами універсального значення, тоді як українська література нидіє. Однак нам варто спершу приглянутися до того, в чому саме ці літератури подібні, а не відмінні.

Не маючи окремої мови і будучи під величезним впливом США, Канада все таки плекає наполегливо свою "високу культуру" і з успіхом вирощує свою літературу, музику й мистецтво. Цим вона визначає свою окремішність і своє "я", бо

8. Запроваджую це слово як відповідник англійського слова "survival", польського "ocalenie", російського "выживание", хоч вираз цей ближчий до англійського "self-preservation" (самозбереження).

нічим іншим вона не доведе світові, що вона не Англія і не США. Тому справа канадської "народности" чи пак власного обличчя на порядку денному культурної Канади. Дискусії на цю тему тепер сильно загострені ще й бажанням Квебеку або відокремитися або знайти нову форму злуки з рештою Канади.

Видатна канадська письменниця Марґарет Етвуд написала в 1972 р. книжку про канадську літературу, яка зробила широкий розголос. Як каже сам заголовок книжки — "Survival", головним арґументом Етвуд є знайти в концепції виживання "центральний символ" англійської і французької літератури Канади. Саме тоді, коли, на її думку, таким символом для американської літератури був frontier (знову брак українського перекладу, бо "відсування межі" нічого не каже українському читачеві), а для Англії — island (острів), в Канаді література змагала до того, щоб "викроїти собі місце і спосіб лишитися в живих".[9] Це "виживання" в Квебеку набрало форми боротьби за культурне самозбереження, а в англійській Канаді воно означало в минулому боротьбу з природою, а сьогодні — змагання за незалежність Канади від Америки. Націоналістичний арґумент Етвуд знайшов дуже прихильний відгомін у всій країні, де сама авторка займає визначне місце в літературі. Ціла плеяда літераторів і науковців стала на її боці.

Цікаво відзначити й те, що аналізуючи цей "міт" канадської літератури, Етвуд дійшла переконання, що той, хто змагається за "виживання", майже завжди є жертвою, невдахою, програвачем. Отже, якщо література веде до національного і особистого самопізнання, то в Канаді прогноза невтішна. Навіть може дійти до того, що, як каже Етвуд, survival, як самозбереження може набрати значення "пережитку" (друге значення англійського слова), "особливо серед тих, які вірять, що й сама Канада застаріла (obsolete).[10] І хоч як хочеться Канаді бути незалежною, небезпека роздвоєння або й самознищення висить над нею. Тому й Етвуд недвозначно закликає до оборони "канадськости".

Коли, ідучи за прикладом Етвуд, спробувати знайти "центральний символ" для української літератури, то "самоврятування" має в ньому своє місце. Від Шевченка й Куліша до Симоненка й Калинця українська людина шукає в літературі "своєї правди" "у своїй хаті". Однак український символ, на відміну від канадського, не пройнятий відчаєм і трагізмом. Навпаки, попри все він доволі життєрадісний і світлий, щось подібне до Шевченкової "хаточки, садочка" чи Кулішевого "хутора".

Цікаво, що тут у противагу американській "пересувній межі"

9. Margaret Atwood. "Survival". Торонто, 1972, ст. 32.
10. Етвуд, там таки, ст. 32.

стає ідеал незрушно-традиційности і стабільности українського світу, що йде в розріз з історією реколонізації східньої України і бурхливістю козацького життя.

Обстоювання українського побуту, звичаїв і історії в українській літературі деколи доводило до провінційности і трафарету, але дало теж твори високої художньої вартости. Коли зробити літературний підрахунок то треба все таки визнати, що "народність" гальмувала розвиток української літератури в напрямі до европеїзації і універсальности. Цього не можна сказати про найновішу літературу Канади, де такі автори, як Річлер, Лоренс, Мур чи сама Етвуд, зуміли вийти з рамок канадського етносу на ширшу арену не втрачаючи своєї "канадської самобутности". Поєднання національного з уселюдським є одним з найтрудніших завдань мистця і це особливо відчувається в поневолених або молодих народів, де нахил до самооборони свого "я" завжди більш оправданий. З цього, на жаль, мало користи для літератури, яка раз-у-раз відстає від літератур, що мають свою "армію і фльоту".

УКРАЇНА 1978
(Факти, оцінки, перспективи)

Мирослав Прокоп

I

Всупереч назві, це не буде хроніка подій одного року в Україні. Правда, бувають роки, які визначають розвиток подій на десятиріччя, а то й сторіччя. В нашому минулому такими були, наприклад, 1648 і 1654 роки, або 1917, або апокаліпсичний 1933 рік. Таким рокованим не був рік 1978.

А проте сталися минулого року деякі події, які вказують на тенденції розвитку українського народу і того, що довкола нього, на найближче майбутнє. Це події, що їх творив сам народ чи, точніше, люди українського роду, але це теж дії ворога та його наглядачів над Україною. Це теж події міжнародного життя. Своїм корінням усі вони сягають далеко поза один рік.

Почнім від тих сил, що панують над українським народом.

Є історично незмінні провідні засади політики Москви щодо України. На різних етапах її панування мінялися її тактичні засоби, стосувалися гостріші або слабші методи тиску, — завжди в залежності від сил українського опору та зовнішніх обставин. Проте, такі зміни не мали впливу на кінцеву мету, якою повсякчас лишалося прагнення цілком підпорядкувати собі Україну, перетворити її на адміністративну провінцію імперії, а сам український народ якмога більше "зблизити" з російським, себто довести до включення українського етносу в російський.

До вершків мистецтва довели таку політику більшовики. Застосовуючи насильство, вони формально-декларативно пристосували своє панування над Україною (подібно як і над іншими неросійськими народами СРСР) до вимог епохи. Тому сьогодні Україна — це не "Малоросія" періоду Романових, але "суверенна республіка". Сьогодні теж навіть найбільші русотяпи не кажуть, що немає українського народу (деяких еміґраційних чи навіть "дисидентських" великодержавних мракобісів не беремо до уваги). Він, — це визнається, — існує і "розвивається" в умовах совєтчини. Але кінцева мета цього "розвитку" — це таки "злитися" з росіянами. А коли проти такого насильства і омани в Україні росте спротив, то його намагаються збути як "буржуазний націоналізм", "пережиток минулого" або "чужу аґентуру". Для

керівників СРСР Україна — це не нація з прагненням бути і правити собою, але географічне поняття, територія, яку треба втримати в імперії.

У минулому році з'явився тритомник спогадів Брежнєва, частину яких (з книги "Відродження") надрукувала газета "Радянська Україна". З приводу появи тих книг Спілка письменників України скликала спеціяльну "науково-практичну конференцію" в Києві, на якій як інформувала "Літературна Україна" від 19 грудня 1978 р., секретар парткому київської організації СПУ, Борис Олійник, запевняв слухачів, що "три його [Брежнєва] праці, 'Мала земля', 'Відродження', 'Цілина', разом з двотомником 'Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС' — поза всяким сумнівом, стали не абиякою подією в суспільно-політичному житті, і то не лише в межах нашої країни, але й у обширах світових", що книги Брежнєва приваблюють усіх "від колгоспника до вченого, від шахтаря до письменника", та що в них "постає на повен зріст заглавна фігура нашого часу — комісара, політпрацівника, комуніста".

Спогади ці українського читача таки мусіли б приваблювати, але з особливих причин. Візьмімо хоча б згадувану вже частину, "Відродження", бо в ній розповідається про нашу батьківщину, де як відомо, Брежнєв народився і провів чимало років свого життя. Мова йде про 1946 і 1947 роки, коли Україна підносилася з страшного знищення, що її принесли німецька окупація, Друга світова війна, диктована з Москви політика спаленої землі, чи ще не такий давній сталінський терор 1930-их років. Місце подій — Запоріжжя і Запорізька область. Брежнєв пише:

> Йшло жарке літо 1946 року. Того року партія направила мене в Запоріжжя... За рекомендацією Центрального Комітету ВКП(б), мене обрали першим секретарем Запорізького обкому партії. Це було 30 серпня 1946 року. [1]

Далі Брежнєв розповідає про те, що першим завданням, за яке йому треба було взятися, була відбудова "Запоріжсталі", великого металюрґійного заводу, що був у значній мірі знищений при відступі радянської армії. Труднощі були серйозні: брак матеріялів, відмова Америки допомогти доставами машин, некомпетентність деяких керівників, недбальство, а то й дійсне або уявне шкідництво, ба навіть "бандитизм". "Ще з'являлись навіть озброєні банди, доводилось чути стрілянину в нічний час", — пише Брежнєв. Тому "в лютому 1947 року бюро обкому довелось прийняти спеціяльну постанову про заходи щодо посилення боротьби із злочинністю".

1. Радянська Україна, 29 квітня 1978, ст. 2.

У розповіді Брежнєва чимало інтересних інформацій, що можуть послужити м. ін. для потвердження відомого факту, що у своїй боротьбі за владу в імперії, він спирався на своїх давніх співробітників, які згодом створили або й досі творять основне ядро панівної верхівки (А. Кириленко, М. Тихонов, В. Димшиць та ін.). Одначе для нас сам Брежнєв і люди та події, про які він розповідає, цікаві з іншої причини. Брежнєв пише про події, які мали місце на Україні і в них беруть участь мешканці української землі, — але самої України ("суверенна республіка"), а вже поготів українського народу, його прагнень національної, політичної і соціяльної волі у спогадах Брежнєва аж ніяк не видно, як не видно і будь-якого українського уряду.

Є натомість у споминах Брежнєва українська територія чи то Запорізької области, куди як згадано, його призначають "на рекомендацію" ЦК ВКП(б), тобто з Москви, чи Дніпропетровської области, куди його рік згодом послали ті самі московські начальники, є в нього "Південь" чи "Придніпров'я" а якщо коли є ціла Україна, то завжди як адміністративна частина великого СРСР, де все стається з волі московського центру. Не існує або зовсім у тінь сходить "український" ЦК чи уряд УРСР. З Москви приходять призначення на посади, звідти нагороджують орденами, звідти теж кидають догани. Коли в міському комітеті Дніпропетровська розглядають питання, як задовольнити найконечніші потреби населення в місті, Брежнєв як обласний секретар радить:

> Беріть велику сумку і їдьте до Москви. Неодмінно на прийом до міністрів. Розкажіть про зруйнування, знімки покажіть, щоб дали кошти по дольовій участі на водонапірну башту, на трамвай, на дитячі садки, на житло. Скажіть, що це потрібно для їхніх же робітників. [2]

Пишучи це в 1978 році, Брежнєв можливо й не усвідомлював, що такими порадами він розкривав усю забріханість т. зв. суверенности УРСР. Бо коли за коштами для будови дитячих садків чи робітничих квартир в українському місті Дніпропетровську треба звертатися до Москви (а ті кошти є мікроскопічною частиною податків, що їх Москва стягає з України кожного року без пропорційної компенсації), то для чого тут партійні і державні установи УРСР і взагалі Україна? Сам. в такому плані Брежнєв

"Оглядаючи свій шлях, згадуючи роки безроздільно віддані Придніпров'ю, можу сказати, що вдруге пориднився тоді з краєм могутніх підприємств і квітучих нив".[3]

2. Радянська Україна, 30 квітня 1978, ст. 3.
3. Там таки.

Так "поріднюються" в колоніях з чужими "могутніми підприємствами" та "квітучими нивами" губернатори всіх імперій.

II

Хоча, як видно, керівники СРСР не мають ілюзій щодо справжнього характеру "суверенної" України чи інших не-російських республік, вони досі не наважилися поставити крапку над і, покінчивши теж юридично з т. зв. радянським федералізмом та "суверенністю" окремих республік і перетворивши СРСР на унітарну державу. А для цього вони мали нагоду якраз в 1977 і 1978 роках, коли в СРСР "ухвалювались" нові конституції СРСР і союзних республік.

Це доволі показово, якщо згадати, що питання майбутнього державного устрою Радянського Союзу роками дискутувалося на сторінках офіційних публікацій, передусім Академії Наук СРСР і що на цю тему написано десятки наукових праць. У цій дискусії численні радянські спеціялісти державного та міжнародного права (П. Семенов, П. Рогачов, М. Свердлін, І. Кісліцин) висували погляд, що радянський федералізм уже виконав свою історичну місію і тому слід визнати СРСР за унітарну державу, ліквідувавши дотеперішню систему окремих союзних республік (тоді як інша група учених, головним чином з-посеред не-росіян — Е. Тадевосян, І. Цамерян, Г. Зіманіс, М. Куліченко — розглядає сучасний державний устрій СРСР як довготривале явище, аж до часу, коли, мовляв, буде створене безнаціональне суспільство). [4]

Немає сумніву, що такий обмін поглядами на сторінках офіційних публікацій СРСР вівся з певною метою: вождям КПРС хотілося бачити, як на це будуть реаґувати неросійські народи СРСР, а мабуть, і сателіти Москви, бо й для них формальний перехід СРСР в унітарну державу теж мав би свою вимову. Треба думати, що реакція тих народів не була прихильна, і тому в Москві вирішили, що для конституційних змін в СРСР пора ще не наспіла. Це не нове. У своїй політиці до скорених народів керівники Російської імперії виявляли завжди чималу терпеливість. Для того, щоб формально знищити всякі познаки незалежности української держави 17-18 сторіччя, тобто скасувати уряд гетьмана і на його

4. Література до цієї теми: М. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. Москва, 1972; И. Цамерян. Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства. Москва, 1973; В. Рогачев, М. Свердлин. Нации, народ, человечество. Москва, 1967; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. Москва, 1972; Академия общественных наук при ЦК КПСС. Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС. Москва, 1975.

місце поставити Малоросійську Колеґію (другу), вони ждали 110 років (1654-1764), після чого ще майже два десятки років треба було для ліквідації полкового адміністративного устрою України.

Таким чином, коли в квітні 1977 року "схвалено" нову конституцію СРСР, до неї не внесено ніяких істотних змін щодо "радянського федералізму". За інформаціями "Радянської України" від 5 червня 1977, Брежнєв так пояснив причини:

"Досвід показав, що основні риси федеративного устрою цілковито виправдали себе. Тому немає потреби вносити якісь принципові зміни у форму радянської соціялістичної федерації".

Коли таку вказівку спустили в Москві, то інакше не могли вчинити на Україні та в інших неросійських республіках. У квітні 1978 року УРСР одержала нову конституцію, в якій збережено майже всі дотеперішні її прерoґативи, включно з правом, (звичайно, теоретичним), вийти з СРСР (стаття 69).

Але коло цієї статті була теж "дискусія", і про неї поінформував перший секретар ЦК КП України, Володимир Щербицький. На сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року він говорив, що до комісії, яка працювала над проєктом конституції "надійшли листи, в яких висловлюється думка про недоцільність залишити в тексті Основного Закону республіки положення про право вільного виходу України з Союзу РСР", а мотивується це тим, що "економіка республіки є органічною складовою частиною загальносоюзного народногосподарського комплексу", що в СРСР "діє нова історична спільність людей — радянський народ, до складу якого входить і український народ", що, врешті, "утворилась нова соціялістична за змістом, національна за формою, інтернаціоналістська за своїм духом і спрямуванням радянська культура" і под. На такі завваження Щербицький відповідав, що "все це безумовно вірно", але що все ж таки право вільного виходу УРСР з СРСР треба зберегти, бо воно "є ще одним яскравим свідченням справжнього демократизму радянського національно-державного устрою". [5]

Такий "лібералізм" у питанні права УРСР вийти з Радянського Союзу, зовсім не стоїть на перешкоді посиленій централізації державної влади в СРСР, що нанівець зводить залишки автономічних прав України. Уже в 1958 році централізація проводилася під гаслом боротьби з т. зв. місництвом у неросійських республіках, яке виявилось зокрема в економіці (мовляв, союзні республіки плянували своє народне господарство незалежно від інтересів цілого "Союзу", за принципом власної національности призначали кадри на працю в своїх республіках, дискримінуючи "інших", себто росіян), у культурі, науці, літературі (зберігання

5. Комуніст України, ч. 5, травень 1978, ст. ст. 25-26.

"архаїчних" традицій минулого, звернення до джерел, і под.). 1965 року повернено до галузевого принципу керування народним господарством, а в роках 1967-68 в республіках почали перебудовувати республіканські міністерства на союзно-республіканські. А ще в 1963 році зцентралізовано наукові досліди. Рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з квітня 1963 р. Академію Наук СРСР уповноважено керувати всіма науковими дослідами в СРСР, отже, на ділі Академії Наук неросійських республік перетворено у відділення московської централі. [6]

Централізаційний курс продовжувався і 1978 року. Ось Указом Президії Верховної Ради УРСР з 20 липня перетворено "державні комітети Ради Міністрів Української РСР у державні комітети Української РСР", "Українське об'єднання Ради Міністрів УРСР по продажу сільськогосподарської техніки" перетворено на "союзно-республіканський державний комітет УРСР", а Комітет державної безпеки, себто КҐБ, при Раді Міністрів УРСР перетворено на Комітет державної безпеки УРСР, [7] що приводить до ще тіснішого пов'язання всіх цих установ з керівними центрами в Москві.

Рівночасно у прийняту в квітні минулого року конституцію УРСР внесено нове формулювання, яке ще більше підкреслює уніфікаційний курс сучасного СРСР. У преамбулі до конституції читаємо, що "народ Української РСР" є "невід'ємною частиною всього радянського народу". [8]

Тут вражають два аспекти проблеми. Поперше, немає тут мови про "український народ". На перший погляд, воно наче б то логічно, бо сьогодні приблизно 25% населення УРСР творять національні меншості, головним чином росіяни, отже УРСР не є національно-гомогенною державою. Але суть справи в тому, що національна політика КПРС має своєю метою приспішувати перемішування населення СРСР, зокрема України, і перетворення її на т. зв. багатонаціональну республіку, при чому це стосується як до таких областей, як Донецька і Ворошиловградська, де в містах росіяни, або зрусифіковані елементи інших національностей досягли понад 40% населення, та інших промислових областей, так і до областей з більшістю українського, сільського населення, де намагаються творити т. зв. національно строкаті терени.

Подруге, особливу вимову має й те, що у згаданій преамбулі конституції УРСР говориться про "невід'ємність" українського

6. Л. Дробижева. Сближение народов СССР в условиях завершения строительства развитого социалистического общества. — "СССР — великое содружество народов-братьев". Москва, 1972, ст. ст. 232-235.

7. Радянська Україна, 21 липня 1978, ст. 1.

8. Комуніст України, ч. 5, травень 1978, ст. 32.

народу від "радянського" (що є, очевидно евфемізмом "російського"), чого в конституції 1937 року не було. Натомість в новій конституції пропустили речення (а воно було в конституції 1937 року) про "визволення українського народу від національного гніту царизму та російської імперіялістичної буржуазії". Виходить, що в 1978 році відкрили, що такого гніту, а може і взагалі російської буржуазії та імперіялізму в 1917 році не було.

Є всі підстави думати, що за принципом замазування, чи прямо фальшування всіх суперечностей і конфліктів у українсько-російських взаєминах піде проголошене вже святкування 325-річчя Переяславської угоди чи, як тепер офіційно називається, "возз'єднання України з Росією". Посмак гігантських розмірів тих святкувань дає постанова ЦК КП України, що була оголошена в "Радянській Україні" та в інших газетах 17 вересня 1978 року. Ось деякі уривки з неї:

> У зв'язку зі знаменною датою намічено провести в січні 1979 року в м. Києві урочисті збори трудящих разом з представниками партійних, радянських, громадських організацій і Радянської Армії, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією; відбудуться також наукові сесії Відділення історії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР, Інституту світової літератури імени О. Ґорького АН СРСР і Інституту літератури імени Т. Г. Шевченка АН УРСР [...] На кордоні трьох братніх республік буде проведена зустріч дружби представників трудящих Брянської области РРФСР, Гомельської области Білоруської РСР, Чернігівської области Української РСР [...] У газетах і журналах намічено опублікувати серію статтей, що розкривають братерську дружбу російського і українського народів, всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини [...] Держкомвидаву УРСР, Секції суспільних наук АН УРСР, товариству "Знання" УРСР, ЦК ЛКСМУ доручено організувати випуск літератури і видань образотворчого мистецтва, в яких висвітлюється вічна дружба українського і російського, всіх народів нашої країни [...] Держтелерадіо доручено створити телевиставу "Богдан Хмельницький", серію радіофільмів про братерську дружбу російського і українського народів, а також підготовити теле- і радіорепортажі з музеїв, з пам'ятних місць, зв'язаних зі знаменною подією — возз'єднанням України з Росією. В циклових теле- і радіопередачах "У сім'ї єдиній", "Дружба культур — дружба народів" "Навіки разом", "Шляхи великого єднання" будуть відображенні матеріяли, що розкривають історичну спільність українського і російського народів [...]

Навіть малятам і підліткам не буде куди заховатися від барабанного вогню аґітації і пропаґанди, що має ламати їх національний хребет, виплекувати в них почуття національної неповноцінности, отруювати бацилями сервілізму супроти Росії. Читаємо далі в директиві ЦК КП України:

"У березні-червні 1979 р. в містах Москві і Києві будуть організовані виставки творів художників РРФСР і Української, а також республіканська виставка дитячої художньої творчости, присвяченої возз'єднанню України з Росією".

Повертаючися до дорослих, журнал "Під прапором комунізму", ч. 20 (жовтень 1978) подає ще "Примірну тематику доповідей, лекцій, бесід до 325-річчя возз'єднання України з Росією". У ньому м. ін. такі теми: "Історичне коріння єдности російського і українського народів", "Відображення прагнень українського народу до возз'єднання з Росією в літературі та усній народній словесності", "Революційні демократи — борці за дружбу російського і українського народів", "Революційна єдність російських і українських трудящих у боротьбі за перемогу Великого Жовтня", "Допомога братнього російського народу українському народові у боротьбі проти іноземних поневолювачів" і под. А далі ще й такі "переяславські" теми: "Неспроможність буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії нашої вітчизни", "Український буржуазний націоналізм на службі антикомунізму", "Міжнародний сіонізм — знаряддя антикомунізму"!

Треба додати, що переяславські святкування готуються в акомпаньяменті безоглядних атак на українське історичне минуле та його провідні постаті. Уявлення про ці атаки дає стаття "Мерці", що її надрукувала "Літературна Україна" за 29 серпня 1978 року: Мазепа тут — "зрадник", "слуга не двох і не трьох панів, який продав усіх і вся", шпигун, що мав "мерзенне життя" і вмер "собачою смертю". Пилип Орлик — "зрадник із зрадників, найманець з найманців, провокатор з провокаторів, батько і вихователь міжнародного шпигуна, двічі і тричі, й ще двічі ляндскнехта Ґригора Орлика".

Про вікову "єдність" українського і російського народів у СРСР не лише пишуть. Її намагаються здійснити в сучасному. Найстрашнішим щодо цього, мабуть, виселювання українців поза рідні землі, або створювання умов, в яких вони самі їх покидають, та поселювання російських колоністів на Україні. Один з наслідків цього такий, що як пише у своєму зверненні до Президії Верховної Ради УРСР український політичний в'язень Дмитро Квецько, "постали українські ґетта на Воркуті, Маґадані, Колимі, Караґанді й у всьому Сибірі. Їх мешканці позбавлені рідного слова, елементів національної культури, русифікувалися, асимілювалися, вироджувалися".

У 1978 році вожді КПРС зробили дальший крок у напрямі русифікації українців також на рідних землях. Проголошене в газеті "Радянська освіта" за 11 листопада 1978 року роз-

порядження Колеґії Міністерства освіти УРСР впроваджує навчання російської мови в загальноосвітних школах України від першої кляси (до того часу було від третьої), а далі рекомендує цілу низку заходів, "спрямованих на ґрунтовне оволодіння підростаючим поколінням російською мовою", в тому числі таких, як навчання російської мови в менше чисельних клясах, як практикується в клясах чужої мови, "уведення в підінститутах республіки нових навчальних плянів із спеціяльности "російська мова і література в школах з українською мовою навчання", "організація опорних катедр російської мови", запровадження "шкільних, районних, міських, обласних і республіканських олімпіяд з російської мови та літератури", нарешті "допомога" російськими спеціялістами для шкіл УРСР.

Коли додати, що в 1978 році на російську мову перейшов "Український біохемічний журнал", що майже все, що публікується в рамках АН УРСР, виходить російською мовою, що минулого року почали видавати журнал "Русский язык и литература в школах УССР", що з початком 1977 року перевели на російську мову сім наукових періодичних видань Київського університету, що як інформують самвидавні публікації, українську мову проганяють навіть з дитячих ясел, то картина доповнюється.

Дискримінація українців у видавничій політиці та у випуску наукових кадрів — це окрема тема. Тут слід тільки згадати, що хоч українці творять майже 17% населення СРСР, в 1973 році вони мали лише 9.7% докторів наук, 11.5% кандидатів наук та 12.4% аспірантів, [9] а українською мовою появилось лише 3.9% книжок та брошур. [10] А в 1976 році тираж усіх книжок, журналів та газет, що виходили українською мовою в УРСР, становив лише 65% усього, що там друковано. Але, що дуже вимовне, твори Маркса та Енґельса були на Україні на 100% друковані по-українському, а Леніна на 93.8%.[11] Подібне становище з сотнями аґітаційно-пропаґандивних брошур, головним чином з промовами вождів, які як постійно повідомляє радянська преса, появляються "масовим тиражем". Цю макулятуру, очевидно ніхто добровільно не читає, але вона з'їдає кошти, що їх оплачує український народ.

Мовнокультурне народовбивство — не єдина форма поневолення українського народу. Не меншим злом є позбавлення

9. Вестник статистики (Москва), 1947, ч. 4.

10. Підраховано на підставі "Народное хозяйство СССР в 1973 г.". Москва, 1974.

11. "Народне господарство УРСР". Ювілейний статистичний щорічник. Київ, 1977, ст. 416.

українського народу та національних меншостей України політичних свобід.

Економічна дискримінація України і безправність українського робітництва існують багато років. Початок усвідомлення цього робітниками знаходить вияв у деяких самвидавних текстах.

У самвидавному документі, що був поширений у 1978 році в Україні, Василь Стасів пише:

" 'Пролетарська держава' поставилася до цього новоствореного пролетаріяту як до 'контри', 'буржуазії', 'куркульства' і створила на виробництві жорстоку 'дисципліну праці' [...] Робітничу клясу в Радянському Союзі звели до становища робочої худоби".[12]

А вартість радянських профспілок характеризував на підставі власної профспілки український робітник з Одеси, Леонід Сірий, так:

> 1. Ця профспілка є зовсім неспроможна боронити права робітників. Не існує в нас право домагатися підвищення заробітної платні, зниження цін, покращання умов праці і відпочинку [...]
>
> 2. Васальне підпорядкування профспілки начальникам і державі, адміністрації. Адміністрація і партійне бюро призначають місцевий комітет і диктують їм свої умови. Збори робітників — це звичайна формальність.[13]

III

Самвидавні писання Стасева і Сірого вводять нас у тему самооборони українського народу, його руху опору.[14]

Впродовж 1960-их і 70-их років на Україні сталося кілька

---

12. Пресова служба ЗП УГВР, 3 жовтня 1978 р.

13. Пресова служба ЗП УГВР, 11 липня 1978 р.

14. Уживаємо скрізь терміну "руху опору", поширеного в українській публіцистиці на Заході. В одному з своїх перших інтерв'ю після виїзду з СРСР (журнал "Вітраж", Лондон, осінь 1978) Надія Світлична заявила, що про якийсь організований український рух опору вона в Україні не чула, що вона радше називала б цей феномен "відродженням народу", пробудженням громадської думки. Інші діячі того руху, зокрема П. Григоренко, залюбки говорять про "правозахисний рух". У самвидавній літературі подибуємо ще такі окреслення як "активісти", "патріоти" чи ін. На нашу думку, усі ці назви прийнятні, бо кожна з них вказує на основні елементи цього соціяльного феномена. Якщо ж ідеться про термін "рух опору", то, мабуть, найбільше до поширення того поняття спричинився Валентин Мороз своїм есеєм "Хроніка опору". З другого боку, українці виправдано не вживають поняття "дисидентський рух", залишаючи його росіянам, як означення чистої опозиції до уряду.

робітничих заворушень та страйків — у Кривому Розі (1963), спричинений підвищенням цін на харчі, і в Одесі, після відмови робітників вантажити масло до Куби, в 1969 році на гідроелектростанції с. Берізка, в 1972 році в Дніпродзержинську та Дніпропетровську. В 1977 і 1978 роках голосною стала справа групи робітників Донбасу під керівництвом В. Клебанова.

Генеза українського руху опору в його сьогоднішній правозахисній формі сягає до початків 1960-их років, що відомі як роки частинного відродження духової культури України. Воно щільно пов'язане з ім'ям Василя Симоненка та групи "шестидесятників". Швидке замороження післясталінської відлиги, загострення курсу політики КПРС до неросійських народів, поновна хвиля русифікації та централізації спричинились у чималій мірі до політизації дій українських патріотів останніх двох десятиріч.

Після розгрому 1972 року, коли у в'язниці і концтабори посаджено велике число провідних діячів руху, від них вийшли хіба тисячі різного роду самооборонних чи викривальних звернень, що поширювались у самвидаві — і цей потік не припинився до сьогодні. А коли в листопаді 1976 року утворилась Українська громадська група сприяння виконанню гельсінкських угод, з Миколою Руденком у проводі, вона, публічно повідомивши про своє утворення, стала наче організованим продовженням до того часу стихійного правозахисного руху попередніх років. Про силу Української гельсінкської групи дає свідчення те, що після заарештування її найвидатніших керівників (Руденко, О. Тихий, Л. Лук'яненко) вона була спроможна випустити в 1978 році два числа "Інформаційного бюлетеню", які на 86 сторінках машинопису дають перелік правопорушень.

Сила українського руху опору в його ідеях та в його людях. Це найважливіші елементи його сили. На платформу того руху впливали два чинники. Поперше, він народжувався в післясталінську епоху, коли після короткотривалого засудження його спадщини, його спадкоємці чималою мірою продовжують його політику.

В першому випуску "Інформаційного бюлетеню" Української гельсінкської групи, що з'явився в лютому 1978 року, про це читаємо:

> В цих умовах жорстокого беззаконного терору і психологічного тиску, ми вважаємо за необхідне продовжувати боротьбу за права людини, нації, за гідність громадянина, за ґарантію свободи людини, нації, за гідність громадянина, за ґарантії свободи думки і дії, згідно з кращими ідеалами людства, про які говорить Загальна декларація прав людини.

А що сталося так, що більшість, якщо не всі ті права записані в

основоположних документах СРСР і теоретично мають силу закону, то природним порядком український правозахисний рух, подібно також як інші рухи поневолених народів, поклав своєю метою боротися за здійснення тих законів у житті.

Подруге, на політичну платформу руху опору впливала теж традиція веденої на попередніх етапах національно-визвольної боротьби, зокрема останнього шістдесятріччя. А що в програмах тих попередніх формацій вимога політичних свобід стояла поруч з прагненням державної незалежности, то ці вимоги проходять червоною ниткою (більше чи менше одверто) в писаннях, зверненнях чи іншого типу документах організованих формацій останнього дводесятиріччя, чи в індивідуальних та стихійних виступах. Це стосується до таких організованих формацій як Об'єднана партія визволення України (ОПВУ), Український національний комітет (УНК), Український національний фронт (УНФ), і, передусім група т. зв. юристів, — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Таким чином Українська гельсінкська група, як організована формація, мала своїх попередників. При тому, в програмових вимогах вони йшли далі, ніж Гельсінкська група. "Україна в складі Союзу не має можливости нормально розвиватися [...] Україна повинна вийти згідно зі ст. ст. 14 і 17 конституції УРСР і СРСР зі складу Союзу РСР та стати абсолютно ні від кого незалежною, самостійною державою" — читаємо в документі українських юристів.[15]

У розвитку політичної думки діячів українського руху опору окреме місце посідають "Позиції українських політичних в'язнів", що з'явилися в 1978 році за підписами Олекси Тихого та о. Василя Романюка, ув'язнених у Мордовських таборах. Автори цього документу менше говорять про болі політичних в'язнів, а зосереджують увагу на самообороні українського народу проти наступу русифікації та політики геноциду. Це наче послання до земляків на батьківщині, в якому автори закликають їх постійно вживати української мови, не виїздити на працю поза межі України, не служити там в армії, боронити соціяльно-економічні права людини, наприклад, не працювати поза 41 годину на тиждень, як передбачене конституцією, боронити національну честь. Говорячи про поведінку в таборах і в'язницях, Тихий і Романюк закликають своїх друзів до солідарности з іншими та перестерігають перед співпрацею з КҐБ.

Коли говорити про людей українського руху опору, то зразу постає питання: скільки їх. Зі зрозумілих причин навіть приблизно точної відповіді на це дати не можна, як не можна в умовах

15. Українські юристи під судом КҐБ. Сучасність, 1968, ст. 32.

совєтчини дати оцінку того, що думають люди, поскільки немає там ані вільної преси, ані вільного обслідування громадської думки. Для стороннього спостерігача уяву про людей українського руху опору та його силу дають десятки добре відомих і сотні менш відомих прізвищ, які виступають у публікаціях самвидаву. У цих джерелах самвидаву такі прізвища йдуть у тисячі. Важко оцінити, скільки з них активно беруть участь у народній самообороні будь-якого типу, але ще важче уявити собі число тих, які в тій чи тій формі беруть участь у русі, або йому співчувають і його підтримують, але прізвища яких у відомих документах не виступають. Спираючися на відомі прізвища провідних постатей руху і цю частину приймаючи за критерій оцінки цілости, треба звернути увагу на доволі широку різногранність діячів руху опору. За соціяльним походженням, вони в більшості представники української інтеліґенції, люди молодого або середнього покоління, які народилися і виховалися в радянських умовах і пройшли нормальним для кожної молодої людини шляхом через комсомол, деякі теж через партію. Є серед них певний відсоток робітників. Провідні постаті цього руху пов'язані так чи інакше з центром України, а народжені вони здебільшості на Наддніпрянщині. Про рівень їхнього інтелектуального розвитку найкраще свідчення дають їхні писання. Працю одного з них, а саме "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби, американський дослідник Джон Армстронґ оцінив як один з найкращих документів самвидаву усього СРСР, який, імовірно постав у результаті дискусій у колах української інтелектуальної верхівки. Про вартість цієї публікації, як і "Більма" Михайла Осадчого, "Лиха з розуму" В'ячеслава Чорновола, або поезій Ігоря Калинця, спогадів Плюща та Григоренка говорить і те, що вони вийшли теж чужими мовами.

Якщо йдеться про силу характеру тих людей, то, за винятком кількох одиниць (безперечно, найтрагічніша тут постать Дзюби), вони виявились дуже міцними індивідуальностями, а своєю поведінкою в таборах та в'язницях здобули пошану й визнання в'язнів інших народів СРСР.

Післясталінське відродження в Україні заскочило й злякало Москву. Тому з перших літ появи шестидесятників починається плянове вилучування з літературного процесу сміливіших, загнуздування податливих та застосовування поліційних репресій проти найнебезпечніших. Ще жорстокіше це застосовано до тих, хто брав участь у процесі відродження, але відомого імени ще не мав. За таким ключем пройшли арешти і суди 1965 та 1966 років. Окремо вдруге розправилися в 1970 році з В. Морозом, хоч не могли цього вже так закрити як, наприклад, закрили першу розправу з Лук'яненком та його товаришами в 1960 і 1961 роках.

1972 рік став межовим: від січня починаючи, прийшов систематичний погром активних українських елементів, який з незначними перервами триває досі. Побоєвище цього погрому велике, а кари, які одержали українці — найсуворіші, здебільшого понад 10 років позбавлення волі, найвища кара за 62 статтею Кримінального кодексу УРСР (сім років в'язниці або таборів з пізнішим засланням на 3 до 5 років). Такі провідні постаті українського руху опору, що впали жертвою цього погрому, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, о. Василь Романюк, Ігор та Ірина Калинці, Стефанія Шабатура, Михайло Осадчий, Святослав Караванський, Василь Лісовий, Олександер Сергієнко, Євген Пронюк, Зіновій Антонюк, А. Лупиніс, В. Рубан, Й. Тереля, Іван Гель, Данило Шумук, Яромир Микитка, Ніна Караванська-Строкатова, а з ними Юрій Шухевич, який за відмову зректися батька майже 30 років позбавлений волі, та колишні члени ОУН і вояки УПА, як Мирослав Симчич, Василь Підгородецький, Богдан Чуйко, Григорій Гірчак, Дмитро Басараб, Дмитро Верхоляк, або засуджені за приналежність до УНФ Дмитро Квецько, Зіновій Красівський, Василь Дяк та сотні інших сьогодні перебувають ще або у в'язницях і таборах чи психушках, або на засланні (деякі, як Чорновіл і Стус, у підбігунових районах СРСР), або, звільнившись, далі переслідувані за переконання.

Останній досі "набір" — це арешти й суди над членами Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод. Напади радянської преси в Україні почалися зразу після утворення групи 9 листопада 1976 року. Вже 4 лютого 1977 року заарештували голову цієї групи Миколу Руденка, а 5 лютого Олексу Тихого. Судили їх скрито від громадськости при кінці червня 1977 р. в малій місцевості Дружківка, присудивши Руденкові 7 років таборів і 5 років заслання, а Тихому як рецидивістові 10 років таборів і 5 років заслання. Двох інших членів Української гельсінкської групи Мирослава Мариновича та Миколу Матусевича заарештували 23 квітня 1977 року, а на суді, що відбувався 23-30 березня 1978 року, дали їм обом по 7 років таборів і 5 років заслання. Тоді прийшла черга на Левка Лук'яненка, мабуть найвидатнішого члена групи. Його заарештували 12 грудня 1977 року, а в липні 1978 р., в м. Городня, Чернігівської области, засудили на 15 років таборів, такий самий строк, який він відбув у рр. 1961-1976. Одного з наймолодших членів групи, Петра Вінса заарештували за "бездіяльність" 15 лютого 1978 року і два місяці згодом засудили на один рік позбавлення волі. Найжорстокіше органи КҐБ повелися з Гелієм Снєгірьовим. Після арешту 22 вересня 1977 року, вони тортурами привели його до паралічу, а тоді вчинили провокацію, мовляв, він покаявся. Таку "його" заяву надрукувала "Радянська Україна" від 1 квітня 1978 року. А 28 грудня того ж року Снєгірьов

помер у шпиталі, під "опікою" КҐБ.

Жорстокість розправи з українськими патріотами можна пояснити лише страхом Москви перед їхньою діяльністю, а ще більше перед впливом їхнім праці на ширші кола української громадськости. Дуже численні т. зв. позасудові репресії в колах української інтеліґенції, краєчок яких мав змогу показати "Український вісник" (ч. 7-8, ст. ст. 127-133), переконують, що коло людей, які співчувають рухові самооборони, велике. Можна припускати, що такі почування охоплюють також деякі елементи в партії та державному апараті. Про це можна судити не так на підставі того, що дехто з провідників руху опору (Лук'яненко, С. Вірун, Й. Боровицький з групи юристів, а також Осадчий) були членами партії, як радше на підставі того, що як згадано вище, принаймні в другій половині 1960-их років, в обороні репресованих одверто виступали відомі особи культурного та наукового світу УРСР, в тому й члени партії. На свій лад жертвою сили руху опору впав теж колишній перший секретар ЦК КПУкраїни Петро Шелест. Ясно, що Шелест не був українським націоналістом, ясно, що він десятиріччями виконував доручення Москви і чимало причинився до русифікації України, але правда й те, що з погляду керівників імперії, мусіли виглядати як небезпечний "український націоналізм" такі явища, як книжка Дзюби чи писання інших діячів руху опору, за що посередньо ніс відповідальність перший секретар ЦК партії України, або, мабуть, у неменшій мірі його, Шелеста, власний виступ на 5 з'їзді Спілки письменників України з закликом плекати рідну мову або деякі досягнення в галузі української науки, що також сталися за часів Шелеста. Коли мати на увазі, що все це діялося після тез 22 з'їзду КПРС, на якому говорили про "злиття націй", про російську мову як "другу рідну мову" для неросіян, про заникання значення кордонів між республіками, то зрозумілим стає, що в очах великодержавних шовіністів усе це мусіло творити враження небезпечного "націоналізму".

IV

Звертаючися до подій у зовнішньому світі, ми хочемо звернути увагу на три факти, що видаються особливо актуальними в наші дні.

Поперше, це поява в не тільки міжнародній громадській думці, але теж у міжнародній політиці такого фактора, як людські права. Відомо, що ця проблема особливий поштовх одержала під час Гельсінкської конференції 35 держав літом 1975 року. Спочатку виглядало так, що це короткотривалий тактичний засіб морального характеру, яких чимало бувало в міжнаціональних взаєминах. Але згодом проблема людських прав набрала серйознішого

характеру і значення. Насамперед, переломове значення має те, що сьогодні справа людських прав перестала бути внутрішньою проблемою будь-якої держави, що вона стала проблемою інтернаціонального характеру, що таким чином ніхто не може заслонятися тим, ніби розмова про виконування постанов Гельсінкських угод у питанні людських прав — це втручання у внутрішні справи даної держави. Правда, на це постійно посилаються сьогодні московські комуністи, але й вони не можуть оминути того, щоб про їхні порушення прав людини не говорили на різних міжнародних форумах. Яке велике значення має така інтернаціоналізація питання людських прав видно м. ін. з того, що ці права стали основною вихідною мало не в усіх зверненнях, протестах і заявах українських політичних в'язнів до органів влади СРСР та до міжнародних громадських та політичних кіл.

Поставлення проблеми людських прав у центр громадської думки світу має важливе значення ще з інших міркувань. Завдяки цьому сьогодні ідеологічні суперечності між двома бльоками держав, Заходу і Москви, перейшли з площини: соціялізм проти капіталізму, в площину: свобода проти тиранії, або: диктатура з усіми її атрибутами поневолення людини, проти свободи вибору політичного і соціяльного устрою та міжнаціонального ладу. Це творить нові виміри та нові можливості для визвольної боротьби українського народу, а з другого боку, ставить Москву і всю створену нею систему тоталітарної диктатури в примусове становище виступати в ролі оборонця того, що сьогодні вважається реакцією і насильством над людиною і народами. Москва десятиріччями звикла виступати перед світом у шатах носія поступу і гуманізму. Сьогодні ця маска з її обличчя впала на очах усього світу.

Другий фактор, чи радше процес, що має серйозний вплив на стан і перспективи української визвольної справи і на стан Москви, — це поглиблювання внутрішніх суперечностей в СРСР та в цілому радянському бльоці, як і взагалі в комуністичних державах світу на тлі національних конфліктів.

У свій час, поруч здогадного "гуманізму", "визволення трудящої людини", "справедливої розв'язки соціяльних несправедливостей", що їх породжує капіталізм, великою зброєю в руках комуністів була їхня претенсія, що, мовляв, єдино вони можуть справедливо розв'язати національне питання. Від часу Другої світової війни, коли Москва "визволила" східньоевропейські народи, а зокрема після її аґресії в Угорщині в 1956 році та Чехо-Словаччині, московський фіґовий листок, що мав прикривати її історичний імперіялізм, утратив свою вартість в очах світу. Взаємини між Москвою і її сателітами, як і з неросійськими народами СРСР, увійшли у "нормальну" площину взаємин між імперіялістичною потугою і підбитими нею народами.

Так ці взаємини виглядають уже не одне десятиріччя, але сьогодні, в добу вибуху національних почуттів на всіх континентах світу, коли претенсії на незалежність зголошують навіть мало відомі племена, національний фактор у міжнародних взаєминах щораз більше загострюється.

В історичному розвитку подій минулого і майбутнього в підпорядкованому Москві світі зовсім немаловажне є те, що Кремлеві не пощастило здушити антимосковської єресі в Югославії, що Румунія відмовляється збільшити воєнний бюджет та підпорядкувати свої армії команді Варшавського пакту, себто московському генеральному штабові, що подібні тенденції виявляють поляки, що попри всю декларативну льояльність до Москви угорський тип комунізму доволі далеко відбігає від радянського первовзору, що ступінь залежности чи точніше незалежности від московського керівного центру став причиною поважних унутрішніх конфліктів у компартіях Заходу, і под. Коли до цього додати найновішу аґресію В'єтнаму в Камбоджі, отже війну між двома комуністичними державами, війну наскрізь імперіялістичну, спричинену історичною ворожнечею між цими двома націями, то стає очевидним, що комунізм як інтернаціональна доктрина не лише не розв'язав історичних проблем соціяльних суперечностей у межах кожної нації, але що він теж зовсім безпорадний у взаєминах між народами. Всупереч заявам пророків марксизму нації не готуються загибати, "зближатися" чи "зливатись" за сучасним московським рецептом (хай би спробувати "зливати" сьогодні в'єтнамців з камбоджійцями або, ще краще, росіян з китайцями!) і розв'язувати свої соціяльні протиріччя кожний народ мусить пробувати по-своєму, та, вже вкупі з іншими, він мусить шукати розв'язки інтернаціональних конфліктів на принципах рівности і взаємовизнання та взаємопошани, а не за рецептом, придуманим кабінетними вченими минулого сторіччя і брутально для себе використовуваним російськими великодержавними шовіністами та їхніми клієнтами в СРСР чи поза ним.

Ці проблеми ведуть нас до третього фактора міжнародного характеру, що, безперечно, впливатиме на перспективи українського визвольного руху. Ми думаємо про Китай, про його стосунки з Росією, зокрема на тлі нормалізації китайсько-японських і китайсько-американських взаємин.

Тут зразу треба сказати, що мова тут не про політичну орієнтацію української справи на китайців. Як досі, Китай не виявив ніякого серйозного зацікавлення українською справою і навряд чи виявить. Це радше врахування в оцінці перспектив української справи тієї ролі, що її може зіграти новий уклад відносин між Китаєм, Японією і США на російсько-китайські взаємини.

Відомо, що конфлікт Росії з Китаєм — це не спір за інтерпретацію марксівської доктрини, але типовий зудар національних інтересів великодержав, спричинений тим, що московські комуністи відмовляються повернути загарбані царським режимом землі північного Китаю комуністам китайським. Хоч обидві політичні системи ідеологічно між собою були пов'язані, керівники Російської імперії завжди підозріло дивилися на ріст їхнього ідеологічного побратима. Тому Сталін у свій час підтримував чанкайшеківську "кліку" проти китайських комуністичних друзів, тому теж вже при кінці 1950-их років московські "товариші" почали відкликати своїх спеціялістів, що мали допомагати при відбудові Китаю. Таке рішення Москви залишило Китай принаймні на два останні десятиліття в позиції індустріяльно та цивілізаційно нерозвиненого велетня, з чого, очевидно, в Москві могли лише радіти. Маючи це на увазі, треба думати, що якби не доктринерство, а може в останніх роках і сенільність Мао, китайсько-японське та китайсько-американське зближення було б прийшло багато років раніше. Якщо в теперішньому укладі міжнародних сил на Далекому Сході не зайдуть якісь наглі, зовсім несподівані зміни, треба сподіватися, що перед Російською імперією стоятиме серйозна проблема, як повестися в перспективі 1980-их, а ще більше 1990-их років віч-на-віч з модерно розвиненим китайським сусідом та можливою загрозою з боку Заходу, отже, двофронтовим конфліктом. Цей міжнародний розвиток для нас інтересний передусім в одному аспекті, а саме, наскільки, в обличчі небезпеки зі сходу і заходу Москва далі "консолідуватиме" імперію засобами посиленої русифікації та народовбивства, чи може в панівних колах імперії виринуть інші концепції. Досі їх не видно.

Коли ми тут говоримо про загрозу з "заходу", ми думаємо насамперед про антиімперіялістичні, визвольні рухи поневолених Москвою народів, включно з сателітами, а вже на другому пляні про західні держави НАТО, які до походу проти СРСР не готуються, хоч, правда, їхня військова потуга, хай оборонного характеру в'яже радянські армії на заході.

Є ще один аспект китайсько-російських взаємин, а саме сучасна, назвім її, "відлига" в Китаї. Про її розміри, щирість та автентичність важко говорити на підставі досі доступних даних. Обережність не зашкодить, зокрема, в зв'язку з пам'ятним гаслом Мао про "сто квіток" що їх, як відомо, дуже швидко заглушили. Проте поза увагою не можна залишити таких подій, як поява своєрідного китайського "самвидаву" в постаті писаних гасел і статтей на стінах будинків, як поява деяких летючок, як делеґації до урядових чинників, отже акції, яких суть така: дайте нам основні громадянські свободи, забезпечте товарами, дайте змогу працювати за професією і вільно вибирати місце праці та под. Немає

сумніву, що на зростання таких домагань впливатимуть контакти з японцями і Заходом. Усі ці виступи на свій лад допускаються урядом, і ним можуть бути прикорочені чи заборонені. Але й тоді вони вимовні для мислення людини будь-якої раси, будь-якої географічної широти: вона прагне свободи. Коли б цей рух набрав справді, хоч контрольованих, а все таки ширших форм, це мало б подвійний ефект. Поперше, це означало б дальшу ерозію комуністичної доктрини, як тоталітарної доктрини контролю суспільства, подруге, події такого розвитку в китайській державі , що має майже мільярд жителів породили б широке відлуння в усьому соціялістичному бльоці, отже, і в СРСР.

■

Згадані тут чужі сили можуть більшою або меншою мірою впливати на становище в Україні, але — повторимо ще раз — вирішальним для того як ми виглядатимемо в 1980-их і наступних десятиріччях, буде те, як поводитимуться українські народні маси та їхні провідники. Чи діячі руху опору — це справді вершок "айсберґу", під яким широка бриласта потуга народних почувань і народної енерґії, чи може це тільки гурт патріотів, що діє серед мільйонів байдужих або заляканих громадян? Уже згадано, що без обслідування громадської думки, чіткої відповіді на це питання дати не можна. Проте залишаються певні правди, що їх і без обслідування можна прийняти.

Перша правда та, що, історично беручи, такої чисельної нації, як українська, ніхто силоміць у неволі не вдержав би, коли б не було в ній серйозних слабостей чи коли б вона була спроможна поставити ворогові одностайний спротив. Хоча не можна рівняти режиму тоталітарної диктатури, що душить сьогодні польський народ, з режимом під контролем якого перебуває Україна (хоч філософія обох режимів близька), але те, що поляки в кращому від нас становищі, залежить великою мірою від них самих. Увести навчання російської мови від першої кляси і тим самим знущатися з українського маляти Москва не могла б, коли б проти цього піднялися принаймні тисячі українських батьків, так само, як не могла б вона заборонити українцям уживати української мови в публічному житті, лаючи "буржуазними націоналістами" тих, хто це робить. Одне слово: за нашу неволю великою мірою відповідаємо ми самі, або, як писав Липинський: "Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не здобудемо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі націю не схочемо бути". [16]

16. В'ячеслав Липинський. Наша орієнтація. Листи до братів хліборобів. Частина друга. Торонто, 1953, ст. 15.

Дехто завважує, що байдужість та пристосуванство — це продукт неволі, це стан, що його витворив ворог. Але філософія "аттантизму", пасивного вичікування, мовляв, у теперішніх умовах нічого зробити не вдасться, бо ворог сильніший, так само, як заспокоювання себе,що щойно тоді,коли назріватиме революція чи може війна, можна взятися за діло — крайньо шкідлива для кожної поневоленої нації. Про це в свій час писав Лєшек Колаковський на сторінках паризької "Культури":

> Думкою, що сучасна форма соціялізму є безоглядно заскніла, що її можна розгромити тільки одноразовим ударом, що, отже, жадні часткові зміни не є в суті справи змінами в їх суспільному сенсі, — такою думкою можна легко виправдати опортунізм і всяке свинство... Принципу, що, мовляв, системи не сила реформувати, можна легко ужити як розгрішення для всякого боягузтва, пасивности і співпраці зі злом".[17]

Нам тут не йдеться про те, чи панівну в СРСР систему можна міняти еволюційними засобами, чи ні. Сьогодні кожний бачить, що є деякі різниці в методах правління сталінського, хрущовського і брежнєвського режиму. Але сьогодні теж видно, що сама природа цієї системи, її філософія, її підставові рушії (тоталітарна диктатура плюс російський шовінізм) змінам не піддаються. Погляд Колаковського для нас важливий тим, що ним можна ілюструвати становище на Україні, якщо йдеться про елементи пристосуванства та вислужництва окупантові чи прямо неусвідомлення серйозности становища, в якому нація перебуває.

Тут знову згадуємо Надію Світличну. Кажучи, що про якийсь організований рух опору в Україні не доводиться говорити, вона в той самий час, розповідаючи про наростання того ж таки руху опору, чи, як вона називає, "відродження", сказала: "Думаю, що думку, яка вже раз у когось пробудилася, задушити не можна, навіть якщо її загнати в мішок страху". [18]

Це дуже важливе ствердження, зокрема тому, що воно виходить від Світличної, яка, хоч з діда-прадіда вихована в українській сім'ї, довгий час не усвідомлювала суті поневолювання українського народу та, бувши комсомолкою сприймала як природний процес асиміляції українців, чи навіть евентуального майбутнього злиття націй. Коли однак у неї це усвідомлення прийшло, вона, — щоб парафразувати її окреслення, — нікому не дозволила вже загнати в мішок страху це її нове переконання. Подібний процес, як казала вона, (це знову в згадуваному

17. Leszek Kołakowski. Tezy o nadziei i beznadziejności. — "Kultura", 1971, 6, ст. 19.

18. Вітраж (Лондон), осінь 1978, ст. 5.

"Вітражі") пройшла Алла Горська, яка в певній ситуації "почала замислюватися над тим, для чого і для кого вона живе і працює". А кілька років згодом, Горська, як відомо, стала символом українського спротиву! В її виконаному в 1964 році спільно з Л. Семикіною (за проєктом О. Заливахи) вітражі для центрального вестибюлю Київського державного університету кремлівські володарі побачили загрозу для великої й мілітарно могутньої імперії, і вітраж наказали знищити. Таких, як Світлична була колись, неосвідомлених у суті поневолення українського народу є сьогодні тисячі молодих людей. Але для нас важливе те, що еволюції в мисленні людей мають місце.

Не менше від долі Світличної повчальними є життєві шляхи двох інших діячів правозахисного руху, Леоніда Плюща та Петра Григоренка. Мабуть, немає на еміґрації людини, в колі тих, які вивчають становище на українських землях, які після виїзду за кордон цих двох українських діячів могли передбачити, що вони обидва зразу заявляться за державну самостійність України. Адже вони обидва були продуктами іншого середовища ніж те, в якому на початку 1960-их років народилися перші зерна сучасного руху опору. Тим не менше Плющ знайшов з часом шлях до нього, а Григоренко став одним із засновників Української гельсінкської групи. Додаймо до цього, що групу цю очолив Микола Руденко, колишній військовий політвиховник на ленінградському фронті, відповідальний редактор журналу "Дніпро", провідний член Спілки письменників України і, очевидно, член партії. Ці факти кидають зовсім нове світло на потенції української людини у зударі з панівною сьогодні на українських землях системою. Бо кінець-кінцем історичний конфлікт між Україною і Росією, конфлікт між прагненням української людини бути вільною і намаганням комуністичної диктатури втримати її в ролі слухняного ґвинтика, буде вирішуватися в думах і мислях української людини і цілого народу.

ЛІТЕРАТУРА 1978

Іван Кошелівець

За перших років совєтчини на Україні нараховують яких сто письменників. Потім це число стало швидко зростати, але по десятку років їм почали стинати голови, і то стинали кожну примітнішу, яка підносилася над пересічністю; таким робом зростання числа письменників уповільнилося, дійшовши до початку Другої світової війни ледве до двісті п'ятдесят. Стільки їх було й на 1945 рік. Тоді пропорційно до числа населення Спілка письменників України (СПУ) була найменшою з усіх республіканських спілок СРСР.

З середини п'ятдесятих років почалося знову швидке зростання, і на 1958 рік нараховувано вже п'ятсот членів СПУ. Чисельне зростання особового складу літератури триває й далі, і на час сьомого з'їзду письменників України (1976) найновіший довідник нараховував 920 членів СПУ. Як додати до цього числа тих, що вже зробили перші кроки в літературі, але ще не дістали членського квитка чи дістали його після з'їзду, тоді число тих, що сьогодні вважають своїм покликанням працю на полі літератури, буде близько тисячі. З них, якщо мова про українську літературу у властивому значенні цього слова, треба скреслити яких триста, що пишуть іншими мовами, бо СПУ організація не національна, а територіяльна. Належить додати, що цих триста, які нічого спільного з українською літературою не мають, окрім території, за поодинокими винятками письменників мови їдиш чи іншої мови, становлять росіяни, з тенденцією дедалі більшого нарощування їх питомої ваги в СПУ.

Отже, українських письменників буде близько 700. Мені важко сказати — багато це чи мало у порівнянні з країнами, що мають приблизно таке число населення, як Україна: Англією, Італією, Францією, бо я не диспоную числами для тих країн: але, мабуть, апріорі можна твердити, що літературна продукція тисячного загону літераторів (беру тепер усіх разом, бо маю сукупні числа для всієї тисячі) відносно мала: на чотириста прозаїків за останні роки припадає двадцять — двадцять три романи на рік, п'ятдесят повістей і якась кількість, яку трудно обчислити, оповідань і новель. У пересічному обрахунку на кожного прозаїка припадає

один роман на двадцять років.

Ці числа подав недавно один з керівників СПУ Павло Загребельний, якому немає підстав не вірити. [1]

Ще гірше з критикою. Той самий автор нараховує на Україні сто чотирнадцять критиків. "Та ця кількість існує мовби для того, — зауважує він, — щоб лякати невтаємничених. Бо насправді, на нашу думку, активно працює в літературі лише 10-15 критиків" (ст. 20).

Причину такої диспропорції легко відгадати. Ті, що були чи хотіли бути справжніми критиками, давно усунені з літератури, і то далеко не літературними засобами (І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк. І не тільки названі); інші, не хотівши пережовувати догми соцреалістичної жуйки, воліють мовчати, а як хочуть висловити не стандартну думку, — дістають кляп. Той самий Павло Загребельний з властивою йому легковажністю, з одного боку, сумує з приводу мовчанки критиків, а з другого — зраджує причину такої їх поведінки, зовсім від них не залежну.

Розповідає Загребельний, що в перебігу готування до пленуму правління СПУ, на якому обговорювано проблеми роману, розіслано 150 листів з пропозицією висловитися щодо пропонованої теми. Надійшло відповідей лише десять! Серед них і така:

> Один шановний критик написав нам, що має думки тільки суб'єктивні, яких на папері викласти не може, а виголосить лише з трибуни пленуму, коли його запросять на пленум і дадуть трибуну. Ми не знайшли такої можливости, хоч нас і заінтриґував таємничий поділ думок цього товариша на суб'єктивні й об'єктивні... (ст. 9).

Звичайно, суб'єктивних думок вони не тільки не визнають, але й бояться і так привикли до своїх "об'єктивних", що Загребельний, мабуть, щиро дивувався б, якби хтось почав його переконувати, що справжня критика тільки суб'єктивна й буває.

Та повернімося до наведених чисел. Якщо тисячний загін літераторів дає малу продукцію відносно, то в абсолютних числах вона досить поважна: за повоєнний час яких 600-700 романів, понад півтори тисячі повістей і якесь, певно, п'ятизначне число прози малих форм.

Український читач за кордоном природно цікавиться, що ж вони, ці письменники, понаписували? І тут він (та й не тільки він, а й пильніший дослідник радянської літератури) опиняється в тому

---

1. Див. його статтю "Обрії роману" в журналі "Радянське літературознавство", 1978, ч. 7, ст. ст. 9-27. В основу статті Загребельного покладена його доповідь на пленумі правління СПУ, що відбувся 12-13 квітня 1978 р. Далі посилання на цю статтю в тексті з зазначенням лише сторінки.

безпорадному становищі, що й наївний підліток Дьомка з роману Солженіцина "Раковий корпус":

> Дьомці страшнувато робилося, що письменників так багато. У минулому столітті письменників було з якийсь десяток, і всі великі. А в цьому — тисячі, одну літеру зміни — новий письменник. То був Сафронов, а то Сафонов, здається, не один. Та й Сафронов — чи один? Прочитати їх книжки ніхто не може встигнути. А якусь прочитаєш — так ніби й не читав...

Достоту те саме і в українській літературі. Відкрийте довідник "Письменники радянської України" 1976 року: В. Логвиненко, І. Логвиненко, М. Логвиненко... Два з них прозаїки, і на рахунку одного, крім великого доробку в інших жанрах, п'ять романів. Ви їх читали? Реторичне питання. Але як теоретично припустити, що так, — чи запам'ятали хоч один яскравий образ чи ситуацію, завдяки якій цей письменник закарбується у вашій пам'яті чимось відмінним від усього, що ви читали доти? Напевно ні, бо сам факт появи на світ цих романів означає, що автор, щоб пропхнути їх до друкарської машини, мусів відмовитися від самого себе і креслити образ видимого йому світу не так, як бачить на власні очі, а як за канонами соцреалізму належить робити і роблять усі. Ідеал соцреалізму — стандарт, один на всіх.

Тут на мене чигає правовірний марксист-ленінець, який скаже, що я з буржуазно-націоналістичних позицій зводжу наклеп на радянську літературу, яка являє собою якісно вищий етап супроти літератури капіталістичного світу, а метода соціялістичного реалізму дає письменникові найширші можливості для вияву творчої індивідуальности.

Передбачаю цей закид і відповім своєму опонентові наперед: те, що я сказав, — не моя вигадка, а вичитане в них самих. Не одному Загребельному, трапляється часто й іншим таке: необачно візьме й вирветься з словом правди про їх літературу. Один такий інший, відомий письменник середнього віку, Юрій Мушкетик (стаття "Проза на піднесенні, але..." у "Літературній Україні" від 11 серпня 1978 р.):

> *Подеколи* на сторінках книжок з'являються "ширвжитківські" персонажі, які і почувають, і мислять однаковісінько, стереотипно, яких не може полюбити читач.

І ще:

> Наше письмо *нерідко* дуже й дуже схоже. Маю на увазі не якісь взаємозапозичення, не взаємовплив, а схожість гіршого ґатунку, схожість через брак оригінальности. Нам сьогодні не загрожує розмаїття — розмаїття, ясна річ, природне, невигадане, нефальшиве. Нам скоріше загрожує подібність, невиразність манер, зодноковість прийомів, ба навіть надуживання явними штампами.

Зверніть увагу на ці виразно евфемістичні *подеколи* й *нерідко* (підкреслення в тексті моє) на початку наведених цитат: як замінити їх відповіднішим — *поспіль,* можна обома руками підписатися під тим, що думає про радянську літературу Мушкетик.

Тут ми дійшли до основної прикмети літературного процесу на радянській Україні: змасовлення літератури коштом якости. П'ятдесят років тому письменників було у п'ять разів менше. Ось дещо з того, що вийшло в 1928 році: "Вибрані твори" ще живого тоді Степана Васильченка, "Смерть" Бориса Антоненка-Давидовича, збірка оповідань "Мати" Григорія Косинки, чотири томи "Усмішок" Остапа Вишні, "Вуркагани" Івана Микитенка, "Фальшива Мельпомена" Юрія Смолича...

Називаю ці кілька видань не з метою оголосити їх шедеврами. Їх літературна вартість різна, але незаперечне одне: кожен з названих авторів інакший — лексикою, синтаксою, манерою висловлюватися, коротко сказавши, — стилем. Антоненка-Давидовича не переплутаєте з Косинкою чи Васильченком, Смолича з Микитенком.

І поетів тоді було менше, але "Прекрасна УТ" (теж 1928) — це виразно Яновський, цілком відмінний від Миколи Бажана в його збірках "Різьблена тінь" і "Будівлі", що хронологічно сусідують (відповідно 1927 і 1929) з "Прекрасною УТ".

Бюффонове "Стиль — це сама людина" — треба розуміти в найповнішому значенні цього слова: це те, що людина робить, чим вона є, що́ вона каже і я́к каже, коротко кажучи — це "ціла" людина, і так цілістю свого єства вона виявляється в творчості. Бажан, Тичина, Косинка писали не взагалі, знеособлено по-українському, а конкретно по-бажанівському, по-тичининському, по-косинківському. Це був їх індивідуальний стиль як вияв окремої яскравої особистости, хоч вони й не виходили поза норми літературної мови. [2]

Графоман не може мати стилю, бо йому бракує індивідуальности, але й талановитого поета можна зробити графоманом, як позбавити його права на власну візію світу. Цю операцію знеособлення поета і перетворення його на графомана проробляно над багатьма на наших очах, а найяскравіший свіжий приклад такої метаморфози являє нам теперішня творчість Івана Драча. Ті ж, що сьогодні входять у літературу, мусять, як хочуть

2. Ледачі українські поети на еміґрації відмовляються засвоїти норми літературної мови ніби тому, що від цього устандартизувалася б їх мова і вони втратили б індивідуальний стиль. Такі міркування лише зраджують глибину неграмотности їх авторів, бо дотримання норм літературної мови аж ніяк не перешкоджає бути оригінальним у вислові, якщо на це, звісно, є належні інші дані.

побачити своє прізвище в друку, погодитися на автокастрацію, ще заки заримують перший вірш. І тут ми вже безсилі розпізнати міру обдарування: усі вони на сторінках "Вітчизни", "Дніпра" чи інших журналів і своїх окремих збірок однакові.

Теоретики від літературознавства не те, щоб соромитися, навпаки, пишаються, ставлячи знак рівности між соціялістичним реалізмом і партійністю. Сьогодні на Україні нараховують близько чотирьох сот поетів. Вони досить добре засвоїли клясичні правила версифікації і вправно володіють, щоправда, досить одноманітним, переважно п'яти- чи шестистоповим ямбом. Вони добре пишуть по-українському, але жаден не має права писати по-своєму, бож імператив партійности так щільно наперед визначає, що́ і я́к писати, що на індивідуальну ноту, тембр голосу, інтонацію не лишається місця. Створюється враження чотирьох сот сіямських близнюків у поезії!

Потурбую ще раз Загребельного. У цитованій статті він називає дев'ять позитивних прикмет українського радянського роману. Це на те, щоб програти катеринку про переваги радянської літератури над буржуазною. А далі наводить також дев'ять прикмет недолугости, які він називає "гріхами", і тут маємо вже справжній образ літературного процесу сьогодні. "Гріхи" Загребельного аж просяться, щоб зацитувати їх усі, але, не хотівши зловживати цитатами, наведу лише один, третій у нього за порядком:

> Описовість, ілюстративна однозначність і одновимірність. Це вже й не гріх, а пошесть, до того ж — найстрашніша. Бо в написаному є всі прикмети роману, є герої, є конфлікт, є сюжет, є зав'язка, розв'язка, діялоги, пейзажі, авторські відступи, інформація, все, як у справжньому, — і все мертве, ненатуральне, вторинне [запам'ятаймо це "вторинне" — *І. К.*], підробка, а не оригінальний, неповторний витвір (цит. стаття, ст. 24).

От як добре бачить Загребельний вади радянської літератури, але не хоче (і не може) назвати посутню причину їх. Виходить, наче б винні самі письменники, що пишуть усі однаково.

Але що таке вміти писати не однаково? Саме коли я заходився коло цієї статті, трапився мені гарний есей Фелісьєна Марсо про роман. Стосовно ліпше чи гірше писати є в нього таке місце:

> Зрештою, що таке добре писати? Є багато людей, які пишуть дуже добре, я хочу сказати — правильно чи навіть елеґантно, дотепно. Саме в оцю мить у сотні місць є чоловіки й жінки, які пишуть романи. Вони пишуть так надхненно і з такою пильністю, як і найбільш визнані письменники. Але їх ніколи не надрукують. Звідки ця жахлива несправедливість? А як і надрукують... Чим пояснити, що один роман нас цікавить, а інший не цікавить зовсім? Тим, що "ліпше

написаний"? Але ліпше написаний з якого погляду? За якими критеріями, за якими канонами, бож ми бачимо, що великий письменник їх творить сам. Тому що є талант, геній? Але що таке талант? Тут ми стоїмо перед загадкою, яку можна відгадувати без кінця, не дійшовши її таємниці. Великий письменник пише не краще, ніж інші. Він пише не так, як усі, от і все. І саме це нас цікавить, цей унікальний, неповторний характер.[3]

У літературі завжди були й будуть графомани, і це не страшне: вони теж виконують якусь функцію, принаймні виповнюють літературний процес. Але існування літератури виправдане тільки за умови, що є в ній ті, хто пише "не так, як усі", "унікально, неповторно". Чому немає сьогодні таких у радянській літературі? Не вміють писати? Ні. Секрет цього явища у природі соціялістичного реалізму, в його найвищому принципі — партійності. Писати "не так, як усі" означає — відкривати невідоме чи вперше висловити те, що відчувають усі, але не можуть його здефініювати. Це привілей письменника. Сказане — істина стара, як світ. Ще Дідро казав колись, що багато чого відбувається на очах у всіх, але "...ви його ніколи не бачите... а мистецтво поета і великого маляра полягає в тому, щоб показати вам мінливу обставину, якої ви не помітили".

Радянський письменник позбавлений привілею показувати мінливі обставини, яких інші не помічають, бо право першости у всьому, не виключаючи й літератури, монополізує партія. Візьміть першу-ліпшу критичну статтю, автор її обов'язково почне танцювати від партії: "Леонід Ілліч, (Йосиф Віссаріонович, Микита Сергійович) сказав..." на тому чи тому пленумі, з'їзді"; "партія учить", "партія своєчасно вказала", "своєчасно викрила". Завжди "своєчасно". Письменникові не вільно "своєчасніше". Тож його право — тільки ілюструвати постанови партії і промови вождів. Тому не логічно Загребельному нарікати на "ілюстративну однозначність", вона в природі речей. Але віддаймо йому належне: як же влучно в нього схарактеризована підкреслена нами "вторинність", "підробка", замість літератури.

Особливість сучасного етапу в тому, що на підробках завершилося вирівняння літератури вниз, по графоману, і наслідком цього вияскравилося явище, яке я назвав би аморфізацією літературного процесу, і в ній, аморфізації, все сплощилося, заникла ієрархія вартостей.

Поясню порівнянням. Ще двадцять років тому, в 1958 році, жили корифеї, і хоч нічого путнього вони давно вже не писали,

3. Félicien Marceau. Le roman en liberté. Париж, вид. Gallimard, 1978, ст. 154-155.

заслуги минулих літ виправдували їх право на першість. За ними йшло покоління Бажана, Первомайського, на той час ще творчо активне. Правда, випадало майже поспіль пустоцвітом третє, сталінське покоління, скажімо, Малишка, Дмитерка, що увійшло в літературу між 1930 роком і датою смерти Сталіна. Але підростало потенційно багате можливостями четверте — шестидесятники. У цілому це творило якусь ієрархічну структуру, в якій можна ще було розрізняти ґрадацію вартостей.

На сьогодні перше покоління радянської літератури, яке я назвав корифеями (Тичина, Рильський, Сосюра й інші) вже вимерло, а ті, що лишилися з нього (Петро Панч до кінця 1978 р., Іван Ле), вийшли в пасив, та ледве чи й були вони будь-коли корифеями. Досить швидко вимерло чи перестало бути активним у творчому процесі й друге покоління, а на початок сімдесятих років четверте (шестидесятники) вилучене з літератури силоміць або, діставши обухом по голові, знівелювалося. Лишилося ще далі активне третє покоління. Діставши добру сталінську зарядку, ці літературні кадри стали охоронцями ортодоксальности соціялістичного реалізму (партійности літератури). Вони очолюють тепер СПУ (Козаченко, Збанацький, Загребельний, Дмитерко) і програмують на свій копил уже п'яте покоління новобранців, що приходять у літературу тепер. Останнім не дано іншого вибору, як ступати у слід своїх літературних батьків. Так відбулося вирівнювання чи, за соковитішим висловом Мушкетика, — "зоднаковілість", і завалилася досить довго утримувана ієрархічна структура попередніх десятиліть.

Вище я назвав це явище аморфізацією літературного процесу в тому розумінні, що зоднаковілих не можна якось диференціювати. І це найкраще видно на критиці. У найновіших загальних оглядах літератури домінує метода тематичних рядів: більш-менш невтральна (бо нема кого ані висувати над іншими, ані критикувати за осторонство, бо всі упокорені) клясифікація письменників за спорідненістю тематики. Дехто називає це нове явище в критиці методою "обойм".

Спроби по смерті корифеїв будувати нову літературну піраміду на чолі вже з молодшими, передусім Гончарем і Стельмахом, не мали успіху, бо з цих не вийшло корифеїв. Справа в тому, що процес вирівнювання (чи зоднаковіння) не був би таким, якби він не проходив не лише через літературу в цілому, а й через творчість кожного письменника зокрема. У цьому процесі не було винятку. Отож, "вирівнявся" й Гончар. Найкращим його твором лишився перший — трилогія "Прапороносці" (1947-48). Після того він, з'їжджаючи поволі на гальмах, пише дедалі гірше.

Повернімося тепер не на двадцять, а на десять років у минуле: у 1968 рік. Тоді появився все таки примітний Гончарів твір

"Собор", багато в чому спірний з мистецького погляду, але бодай примітний сміливим порушенням актуальної тематики. Усе, що він випродукував після того, — "Циклон" (1970), "Бриґантина" (1973), "Берег любови" (1976), — уже безспірно, хай не погніваються на мене шанувальники Гончара за кордоном, написане, як можна вжити такий термін у цьому випадку, клясично по-графоманськи.

Але лишімося далі при 1968 році. Тоді появилися (що неможливе було б уже тепер): справжня перлина інтимної лірики — "Уроки поезії" Леоніда Первомайського; сатирична повість Володимира Дрозда "Катастрофа"; роман "Набережна 12" і повість "Середохрестя" Валерія Шевчука; хронологічно з цього року випадає, але близько до нього прилягає характеристична заява знавця західньоевропейських літератур Дмитра Затонського, який, промовляючи в середині лютого 1969 року на черговому пленумі правління СПУ, сказав: "Новелі Євгена Гуцала "Відблиски на обрії" та Валерія Шевчука "Мій батько надумав садити сад" зробили б честь багатьом французьким і англійським чи американським авторам. Їм притаманні всі найкращі сучасні форми ("Літературна Україна" від 18 лютого 1969 р.).

У цьому короткому огляді сучасного стану української радянської літератури я не маю змоги докладніше входити в характеристику творчости окремих письменників чи оперувати великими рядами імен. Згаданих вище мені вистачає, щоб на їх долі показати загальні тенденції літературного процесу сьогодні.

В умовах, за яких відхід кожного старшого письменника, що мав змогу виробити свій власний почерк за інших обставин, не компенсується появою нових яскравих особистостей, смерть Леоніда Первомайського відчутно позначилася на дальшому вирівнюванні і знеособленні літератури. З недавно померлих я беру саме Первомайського тому, що після молодняківського буяння в товаристві старшого від нього вусппівського вождя Івана Микитенка, в якому буянні він завдав немало шкоди українській літературі, Первомайський принаймні в останні десятиліття свого життя був найчеснішим ліриком і прозаїком серед письменників старшого покоління, і за теперішньої ситуації годі було б сподіватися від когось іншого чогось рівного останнім збіркам його лірики: згаданій "Уроки поезії" чи останній за його життя — "Древо пізнання" (1971).

Висока оцінка, яку дав двом молодим прозаїкам Дмитро Затонський (на мій погляд, ніяк не перебільшена принаймні стосовно до Валерія Шевчука), лишилася його власною думкою, не підтриманою від офіційної критики. Навпаки, навіть дуже навпаки: до Шевчука, як такого осторонця, який, мовляв, крокує вбік від канонів соціялістичного реалізму, ставилися завжди з недовір'ям. Справа, звичайно, і не в якихось політичних ухилах, у

яких Шевчука годі було б обвинувачувати, а скорше у звичайній заздрості: графоман, як приходить до влади в літературі, тим робом і "вирівнює" її, що не дозволить іншому писати краще від нього. А на демагогічні арґументи він мастак. Так чи інак, але Шевчук після згаданих видань 1968 року опублікував у 1969 році ще збірку оповідань "Вечір святої осени" і на тому наче б зник з літературного обрію.

Інший шлях обрали Володимир Дрозд і Євген Гуцало: не захотівши зникнути в мовчанці, погодилися на "вирівняння"; іншого при цьому виборі їм і не лишалося. Найвищим здобутком Дрозда так і залишилася згадана повість "Катастрофа". Ця сатира на містечкову радянську еліту так приголомшила критику, що верховний жрець її Леонід Новиченко, доповідаючи на пленумі правління СПУ в лютому 1969 року, змушений був визнати:

> А є твори, про які й зовсім важко сказати, існують вони реально в літературі чи ні; з одного боку, вони — як, скажімо, "Катастрофа" В. Дрозда, "Мальви" Р. Іваничука — опубліковані, з другого боку, — літературна преса обходить їх досить загадковою мовчанкою. А чому б усе таки не обговорити їх — неупереджено, вимогливо й всебічно ("Літературна Україна" від 14 лютого 1969 р.)

Так сказав Новиченко, але й сам не обмовився про повість Дрозда жадним словом. При тому насправді нічого загадкового у тотальній мовчанці критики не було: обговорити цю повість в їхньому розумінні "неупереджено, вимогливо й всебічно" означало б кинути на Дрозда обвинувачення в наклепі на радянську дійсність, а вирішено, видно, що він не зовсім пропащий і варто його пошкодувати. Вони практикують і цю методу, коли є надія навернути зухвальця на "вірну" путь. Вийшли з становища тим робом, що оголосили "Катастрофу" "реально в літературі" не існуючою: у двох довідниках, що вийшли після 1968 року, в нотатці про Дрозда згадки про неї немає. Така розв'язка з погляду літературних вождів виправдала себе: Дрозд пише далі, але тепер уже, як треба, тобто гірше, "як усі", сказав би покійний Довженко.

Лишаю на боці згаданого в цитаті Новиченка Романа Іваничука,але докладніше зупинюся на еволюції Євгена Гуцала, бо надто вона яскрава. Почавши з поезії, Гуцало швидко перейшов на прозу і вже з перших проб пера входив у літературу як майстер психологічної новелі, виявивши не абияку продуктивність. Та десь з початку сімдесятих років критика почала добачати в нього надмірний психологізм, побутовщину; особливо ж картав Гуцала за "дрібнотем'я" злий геній української літератури Микола Шамота.

Саме на той час припав важливий поворот у літературній політиці на Україні: дальший крок у наверненні літератури на партійну службу. Маю на увазі березневий пленум правління СПУ

1973 року, на якому Василь Козаченко вияснював письменникам, що партії потрібна не інтимна лірика, а пісні для виконання в колгоспних бриґадах і на заводських естрадах, а в галузі прози на перше місце поставив нарис. На цій базі постав новий жанр в українській літературі — документальна повість, тобто белетризований нарис більшого розміру. До речі, одним з перших зачинателів цього нового жанру був уже "перебудований" Володимир Дрозд, який на досвіді колгоспів Обухівського району на Київщині написав повість "Люди на землі" ("Вітчизна", 1975, ч. 7).

Тут врешті вніймався, наче б доти не дуже зважаючи на критику, й Євген Гуцало, написавши в супрязі з досить добрим майстром кримінального жанру Ростиславом Самбуком документальну повість "Степова родина" ("Вітчизна", 1975, ч. 12). Слід нагадати, що на час директивної доповіді Козаченка новим сатрапом України був В. Щербицький, який, виправляючи лінію свого попередника П. Шелеста, дістав від ЦК КПРС завдання посилити русифікацію України і в своїх промовах з притиском наголошував, що УРСР вже не національна Українська республіка, а багатонаціональна. Цю його тезу й вирішили на прикладі степового села Сурсько-Михайлівки проілюструвати в названій повісті Гуцало і Самбук.

Такі літературні вправи скидаються на анекдоту, і щоб мені повірили, що я не оповідаю якихось вигадок, мушу вдатися до цитат. Отож, Гуцало і Самбук надхнулися на повість про село Сурсько-Михайлівку ось з якої причини:

> У селі Сурсько-Михайлівка живуть і працюють у місцевому колгоспі "Комуніст" представники шістнадцяти національностей — велика сім'я трудівників.
>
> На одній широкій, добре впорядкованій вулиці поселились поруч з українцями росіянин Геннадій Васенін, білоруси Степан Мишльон і Григорій Скугар, латиш Яніс Еґлітіс, вірменин Сергій Алексанян, молдаванка Катерина Мареуца, татарка Акліма Овчаренко, циган Микола Матасай, болгарин Димитр Деньков та інші. Це шановані люди. Імена кращих не сходять з колгоспної дошки пошани. Люди різних національностей бачать одне в одному товариша, друга, працюють з великим трудовим завзяттям.

Автори симулюють захоплення не лише тим, що Україна заселюється людьми, які будуть її русифікувати, але й зворотним боком цього процесу: розсіянням українців по чужих краях. Ще цитата:

> Отаким чином Сурсько-Михайлівка нині присутня і в Москві, і в Ленінграді. Живе в Дніпропетровську, Києві. В Сибіру й на Далекому Сході. Здається, в будь-якому куточку нашого неосяжного Радянського Союзу. І над цим не можна не задуматись...

Звичайно, не можна, але не в той бік задумуються автори: вони плетуть апологію вимішування населення СРСР, наслідком чого прискорюється процес асиміляції всіх націй СРСР у лоні (за їх термінологією) "старшої сестри Росії". Підлість задуму повісти "Степова родина" у зловживанні шляхетним почуттям дружби на прикриття знищення націй; моторошний парадокс: у цьому випадку саме тієї, до якої належать автори.

Хоч це речі неподільні, лишімо на боці моральний бік справи і погляньмо на явище з чисто літературного погляду: обидва автори на супрязі втратили те, що різнило їх від інших, і зсунулися на позем безликих графоманів, бо в цьому чорному ділі не було місця ні на психологізм, притаманний ранній прозі Гуцала, ні на інтриґуючу вишуканість композиції Самбукових кримінальних повістей.

Аналогічні приклади можна нанизувати далі, їх не бракує, але нам вистачає й цих, щоб проілюструвати, як сповзають униз окремі письменники, а з ними і вся література в цілому до повного вирівняння чи ще й ліпше — "однозначности й одновимірности" в термінології Загребельного або "зоднаковілости" за Мушкетиком.

Пишучи цей огляд, я ловлю себе на повтореннях, що трапляються не з моєї провини. Вони в природі самого об'єкту обсервації. Пригадаймо далекий уже початок тридцятих років: перші так звані "виробничі романи" Івана Ле, Івана Кириленка, Григорія Епіка... Відтоді про нього, виробничий роман, не перестають говорити донині. "Роман про людину праці. Творення образу трудівника, — крутить платівку в цитованій статті Загребельний, повторюючи своїх попередників, від Бориса Коваленка почавши, — людини, яка змінює світ, вибудовує нове суспільство. Найпочесніше завдання радянської літератури" (стор. 16). "Письменник і п'ятирічка", "позитивний герой", "образ комуніста в літературі", "партійність і народність" — усе те саме в безконечних повтореннях.

Тисячний колектив крутить колесо української радянської літератури на порожніх обертах, і обсерватор, пишучи раз і вдруге про неї, неминуче повторюватиметься.

Років п'ять тому я писав, що їм, вождям СРСР, література не потрібна, без неї було б багато спокійніше, бо письменники люди не надійні: довіряють йому партійне керівництво літературою, дають номенклатурну ікру і дачу, а він раптом поміняє всі "лакомства" на шістдесят карбованців платні нічного сторожа й організує Гельсінкську групу. Торкнений у болюче місце, Леонід Новиченко дуже образився тоді і "подобострастно" побіг до Москви плакатися в "Литературн-ій газет-і" на зухвальство "буржуазних націоналістів", які зводять наклепи на найпередовішу в світі радянську літературу.

Біганина до Москви, що прокляттям висить над українською літературою майже два століття, — головна причина культурної провінціялізації України. Годі було б нарікати, що бракувало розуміння цього фатального явища. Ще один екскурс у минуле. Рівно сто років тому у статті "Сьогочасне літературне прямування" (1878) й пізніше "Українство на літературних позвах з Московщиною" (1891) Іван Нечуй-Левицький говорив про "непотрібність російської літератури для України"; а півстоліття пізніше, коли позви українства з Московщиною за державну самостійність скінчилися трагічною поразкою, Микола Хвильовий картав "рабську психологію" українського культурника:

> Від Котляревського, Гулака, Метлинського через "братчиків" до нашого часу включно українська інтеліґенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського дириґента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, малпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — *дерзать!*

Одним з тих бунтарів був сам Хвильовий, але, заки його зацькували на смерть, у середині двадцятих років цитоване могло ще з'явитися в радянській пресі. Сьогоднішній бунтар опиниться в Мордовії, ще заки надумає бунтувати, бо як запевняють нас, національне питання вже остаточно розв'язане. Воно розв'язувалося в той спосіб, що (як брати до уваги саму літературу) основною прикметою літературного процесу за все шістдесятліття совєтчини було стинання голів тим, хто волав за "їй одній властивий шлях розвитку" нації, і підгодовування ікрою бігунів до Москви. Таким робом виплекано породу "культурника", який не те, що соромився б бігати туди, а вважає за честь (висловлюючись термінологією Валентина Мороза) почистити чоботи московському дириґентові.

Сьогодні для Василя Козаченка і "культурників", іже з ним, українська література вже не існує як самодостатній витвір національної культури. Уперше вони зреклися її офіційно на шостому з'їзді письменників у 1971 році, на якому обговорювано стан і перспективи не української вже, а багатонаціональної літератури, яка твориться на території України. Відтоді у критиці й літературознавстві українська література — географічне поняття. І стільки разів тут цитована стаття Загребельного "Обрії роману" стосується не до українського роману як такого, ні, автор ставив собі за мету розмову про "український роман і його місце у всесоюзному літературному процесі". "Всесоюзний літературний

процес" — нісенітниця, такого немає. Реально є російський літературний процес з провінційними національними додатками, які ще животіють, але приречені на відмирання.

Повторюся востаннє. Справді, вождям Радянського Союзу ніяка література не потрібна, але українська насамперед. І як теоретично припустити, що їм пощастило б добудувати комунізм, як вони його собі уявляють, то в ньому української літератури вже не було б: її проковтнула б російська, бож у комунізмі, за їхньою теорією, завершиться "злиття націй". Але не забігаймо в майбутнє, бо ніколи не можна знати, якою несподіванкою, всупереч логіці футурологів, воно нам явиться. Як багатозначно сказав колись Павло Тичина: "Іноді так: небо ясне, а з стріх вода капле".

■

Боже! ноги Ти дав нам нащо?
Ми не вміємо ними ходити.
Є протези чужі, гаращо.
Але треба ж за них платити.
Ну, нічого. Уріжем поли,
але боргу зате не матимем.
Хоч тим часом на власнім полі
колоски крадькома збиратимем.
Так було і так доти буде,
доки жовтень хова нас під листом...
Та коли ж наше слово, люди,
заговоре над рідним містом?!

Микола Холодний

Дійшовши кінця цього огляду, автор почуває потребу в постскриптумі, бо в намаганні показати загальні тенденції удушення літератури під пресом партійности, він, автор, змушений був вдатися до схеми, яка вияскравлює істоту літературного процесу, але заразом і витискає за кадр, щоправда відсутнє в ньому, але саме своєю відсутністю й конечне для повного його розуміння: людські трагедії не здійснених у творчості талантів. Хай це здаватиметься парадоксальним, але дійсність така, що в полі трагічного опиняються не лише ті, кого за відхилення від соцреалістичного диктату репресовано і змушено мовчати чи заслано на сибірську каторгу; його вбивче проміння разить кожного обдарованого, від увінчаних лаврами державних нагород до тих, хто взагалі не дійшов будь-якого виявлення в літературі, літературних потерчат.

За приклад вінценосних візьму випадок дійсного члена АН УРСР і кавалера всіх можливих орденів Миколи Бажана: хіба можна званням героя соціялістичної праці, яким нагороджують членів політбюра, знаменитих доярок і зрідка державних поетів,погасити

гіркоту свідомости того, що за півстоліття літературної праці так і не вдалося повнотою здійснитися в тому великому, на яке був запроєктований його талант? І того, що на старості літ доводиться писати віршовані спогади про Георгія Димитрова? А коли, скажуть, він це робить не з примусу, а з власного надхнення? Тоді така деґенерація інтелекту і почуттів була б страшніша від примусу.

Між двома полярними крайностями, Бажаном і літературними потерчатами, безіменними з факту убивства їх до народження, постає, вже як спогад, довгий ряд імен, які п'ятнадцять-двадцять років тому обнадіювали нас оновленням літератури, а тепер з літературного процесу виведені. Імена критиків-каторжан згадані вище. Додам до них ще В'ячеслава Чорновола і поетів Ігоря Калинця й Василя Стуса. Хай пробачать ті, кого не можу тут усіх назвати. Ще десь безслідно зникли, встигши надрукувати кілька поезій чи в кращому випадку добірок їх: лірики Василь Голобородько і Борис Мамайсур; плутаними стежками зійшов з літературного обрію незрівняний сатирик, належно не оцінений ні тут, ні там, Микола Холодний; і занімів з кляпом в устах, здобутим за зухвалу витівку з недремним редактором "Вітчизни" Любомиром Дмитерком, автор чи не двох лише оповідань, якими виразно ступив у добрий слід Василя Стефаника, — Ярослав Ступак. Не всі названі й тут.

Є ще такі випадки: Ліна Костенко. По десятиліттю з гаком мовчанки вона видала в сімдесят восьмому році збірку "Над берегами вічної ріки". Це чиста, як сльоза, інтимна лірика, і — унікальне явище в сьогоднішній ситуації — без нотки фальшу. А проте: при віддиху на повні груди чи була б вона, ця збірка, саме така і чи тільки одна за стільки років? Та вона й так не вписується в ляндшафт сучасної радянської літератури, бо критика якось не помічає її, і певно скаже колись про неї Леонід Новиченко, як про "Катастрофу" Володимира Дрозда: "А є твори, про які й зовсім важко сказати, існують вони реально в літературі чи ні..."

Усі, про кого я тут згадую, правом таланту мали б бути в авангарді літературного процесу, але там їм не відведено місця. І в огляді сучасної радянської літератури, щоб вона виглядала, якою є, у своїй непривабливій наготі, довелося виокремити їх у постскриптумі.

Політика 1978: Погляд назад — і вперед

Роман Шпорлюк

Початково ця стаття була задумана як огляд подій 1978 року з погляду історика, немов sub speciae aeternitatis. Автор плянував присвятити увагу зокрема найважливішій події в офіційному житті УРСР — прийняттю нової конституції, (квітень 1978 р.), яка формально все таки потверджує, що режим рахується зі спротивом серед неросійських народів і далі визнає хоч в одному параграфі принцип суверенітету УРСР (при чому усе інше йому перечить), — а статтю написати в формі досить вільних міркувань, при тому більш критичних, ніж "життєрадісних", і про минуле і про майбутнє, принаймні перспективи майбутнього. Підкреслюючи "сумне", ми пам'ятали, що здорова дієта дає місце і солі, і гірчиці, а при тому у застосуванні вже до політики взагалі, а української політики зокрема, ми погоджувалися з одним шанованим автором, який був колись написав: "Нам потрібні більше, ніж коли, скептики і песимісти — хоч не тільки вони".

У румунському історичному журналі "Анале де історіє" за 1978 рік з'явилася стаття Йона Попеску-Пуцурі про Румунію в Першій світовій війні. У статті знаходимо такий пасус:

> Під ударами національно-визвольної боротьби пригноблених народів під кінець 1917 року і протягом цілого 1918 року після падіння царської і Габсбурзької імперій низка самостійних держав була відновлена, а інші були доповнені областями, що давніш були під батогом двох сусідніх імперій. Таким способом Фінляндія, Польща і Україна були проголошені самостійними державами. Чеський і словацький народи вирішили створити Чехо-Словацьку Республіку. Після падіння Віденської монархії народилася Австрійська Республіка... В Угорщині проголошено самостійну Угорську Республіку.

Як можна було сподіватися, стаття румунського історика викликала реакцію в Кишиневі. "Молдавський" автор, А. Есауленко (таких "молдаван" з українськими прізвищами в Молдавії дуже багато), виступив з критикою цих "антирадянських", "буржуазних" і "націоналістичних" концепцій, які "продовжують вихвалювати на всякі способи діяльність Української Центральної Ради, білоруської Громади і молдавської Сфатул царії". Політична полеміка між Букарештом і Москвою (бо ніхто не вважає, що Кишинів говорить від себе) розвинулася з новою силою. Що

цікавіше, в полеміці з'явився новий елемент: на додаток до справи Басарабії, традиційної теми в російсько-румунському спорі, румуни піднесли історичну проблематику національних революцій народів Російської імперії в ширшому контексті визволення народів Східньої Европи з-під панування багатонаціональних імперій. Серед тих народів згадали Україну.[1]

Трохи пізніше, в листопаді 1978 року, Польща святкувала 60 роковини відновлення самостійности. Серед численних книжок, статтів, спогадів і аналіз, що з'явилися з цієї нагоди, звертає на себе особливу увагу доповідь Стефана Кєнєвіча, виголошена на сесії Польської Академії Наук 8 листопада мин. року. Професор Кєнєвіч — один з найвизначніших сучасних польських істориків, можливо найвизначніший, хоча такі оцінки чисто суб'єктивні. Стаття багата на думки, але тут звернемо увагу лише на два моменти. Перше, відновлення Польщі не приписується "Великій Жовтневій революції", хоч це абсолютна аксіома в радянській історіографії і була колись така ж аксіома польської "марксистської" історії. Подруге, говорячи про успіхи поляків у 1918-1919 роках і їхні змагання з різними противниками, Кєнєвіч каже: "Найтрагічнішою, в своїх далекосяжних наслідках, виявилася польсько-українська боротьба за Львів."[2] Читачам "Сучасности" не треба пояснювати значення цієї думки, хоч може молодші читачі і при тому не історики не зможуть повністю оцінити її ваги. Йдеться про те, що на форумі Академії, а далі в провідному політичному часописі (повний текст реферату надрукувала "Політика", високої кляси тижневик, який читає польська інтеліґенція і чужинці, яких польські справи цікавлять) сказано без застережень, що невдача української боротьби за самостійність була — "в своїх далекосяжних наслідках" — також трагедією для Польщі. Слухач чи читач, знайомий з фактами, легко собі доповнить, що пропустив автор. Без польсько-української боротьби за Львів, тобто Галичину, Західньоукраїнська Народна Республіка залишилася б самостійною, — це мінімум, бо навіть якби Центральна й Східня Україна припала совєтам, альянти ніколи не дозволили б совєтам узяти частку спадщини по Австрії; крім того, самозрозуміло, така Західня Україна, забезпечена з заходу, могла б відіграти вирішальну ролю в боротьбі над Дніпром. А якщо так, то не було б Ризького договору і багато чого, що пізніше...

Ну, й що з того всього, коли кола історії повернути назад не

1. Patrick Moore. The Return of the Bessarabian Polemic: The Soviet Contribution. Radio Free Europe Research, "Background Report/160 (Romania)", 13 липня 1978.

2. Stefan Kieniewicz, Utrata państwowości i drogi jej odzyskania. — "Polityka", 11 листопада 1978, ст. ст. 1, 14.

можна? Значення виступу варшавського історика чи подібного виступу його румунського колеґи в чому іншому. Це спроби виховати мислячу частину своїх народів, а може також і сусідів, у розумінні реалітетів Східньої Европи. Серед тих реалітетів є факт, який довго іґнорували: політична доля народів Східньої і Центральної Европи, — поляків, румунів, угорців, чехів, — залежить серед інших факторів, від того, який політичний статус має Україна, а в дальшому й інші народи Сходу Европи sensu stricto. Говорячи дуже обережно, а завдяки тому і реально, можемо поставити таку тезу: кожне, навіть незначне посилення політичної підметности України автоматично збільшує безпеку і незалежність Польщі, Румунії, Угорщини. І зворотно, елімінація України як політичного чинника, навіть у складі СРСР, означає збільшення, посилення загрози самостійному існуванню її західніх сусідів. У такій чи іншій формі цей факт визнаний сьогодні всіма західніми сусідами України так, як він усвідомлений політичними колами народів Балтики і Кавказу в складі СРСР. Це велика новина в українській "геополітиці" у порівнянні не тільки з обставинами року 1878, а й з зовсім недавніми часами. Пригадаймо українсько-польський конфлікт воєнного часу, румунську окупацію "Трансністрії" 1941-1944 рр., коли румуни вважали росіян, не українців, своїм партнером в Одесі, чи ще не такі давні заяви литовців і естонців, що їхня справа у принципі зовсім відмінна від української. Ґрунтовна різниця в тому, що давніше різні народи надіялися домовитися з росіянами — у цьому суть концепції Дмовського — коштом українців; тепер прийшло зрозуміння, що єдина надія для них у визнанні українства як суб'єкта, а не об'єкта в східньоевропейській політиці. Жаден з тих народів сам не в силі бути партнером Росії; для Росії вони всі такою чи іншою мірою кандидати на васалів або сателітів.

■

Інакше, на нашу думку, виглядає позиція України в сприйнятті інших народів СРСР, фактично всіх неросійських народів, бо те, що ми сказали про балтійців і кавказців, стосується до еміґрації, не батьківщини. Оскільки ми це можемо оцінити, українців народи СРСР бачать як партнерів, краще сказати помічників росіян у володінні імперією. Можливо, що від часу до часу українські й узбецькі інтеліґенти в розмові віч-на-віч усвідомлюють собі, що доля в них одна, але це не перечить фактові, що люди з українськими прізвищами провадять політику центру в Узбекістані, Казахстані, Киргизії так само, як і росіяни. Те саме діється в Естонії, Молдавії (тов. Есауленко!), Латвії. Суть цього явища проста: українці допомагають правити іншими, а в той самий час система, якій вони служать, працює невпинно над тим, щоб українців як нації

якскоріш не стало. Англієць, який служив Британській імперії десь в Африці чи в Індії, робив погану справу, і імперіялізм можна засудити морально. Але як оцінити ірляндця, який в тих самих колоніях розбудовував імперію, що гнобила сторіччями Ірляндію?

Українці помітні не тільки в урядовому апараті, але й причиняються до денаціоналізації Казахстану, Естонії, Латвії, своєю масовою іміґрацією, яка у випадку Балтики набирає дуже небезпечних розмірів. І знов повторюється те саме: вони не тільки шкодять іншим, але й одночасно тим самим себе денаціоналізують і сприяють таким чином "розв'язанню" українського питання.

Як було сто літ тому? Точнісінько так само, як і тепер. Хвиля за хвилею покидала Україну, йдучи на Кубань, у Казахстан, у Сибір, далі на Зелений Клин — хоч, власне кажучи, що їх саме туди гнало? Чому, замість їхати на схід, українські селяни не шукали роботи в промисловості, що розвивалася на півдні України (Катеринослав, Юзівка, Луганськ), в таких портах як Одеса, Миколаїв? Напередодні революції українці становили незначну меншість серед населення Одеси, при тому переважали серед них малокваліфіковані і малоосвічені чоловіки. Американський історик Патришія Герліги звернула на цей факт увагу в своїх історично-демографічних дослідженнях Це не тільки вирішувало про слабкість українства — соціяльну і політичну, — але й через брак балянсу статей стимулювало асиміляцію через мішані подружжя. (Обставини не були кращі в році 1918. Про що треба було тоді "свідомим українцям" думати: Одесу чи Холм?) Було б абсурдом приписувати вину тогочасним українським діячам у тому, що український селянин не йшов до міста, а за землею на чужину. Але не можна й заперечити, що "українство" і не проповідувало концепції України міської, індустріяльної, морської, торговельної. Ідеальний українець господарював, або навчав на селі. А тимчасом, навіть коли переселенці балакали собі по-українськи, співали пісень і білили хати достеменно, як на Полтавщині, політичний ефект міґрації був простий: посилення Російської імперії. І чиста втрата для українського народу.

Не забуваймо теж, що хоч Шевченко написав "Кавказ", тисячі його земляків проливали кров якраз за те, щоб Росія Кавказом заволоділа. Український письменник Стороженко служив слідчим у суді і урядовцем при губернаторі. А чим переймався Купіш, коли працював у шкільній адміністрації підросійської Польщі? Може він поширював серед поляків знання і любов до великої російської мови?

Такі факти — не якесь специфічно українське явище. Поляки також воювали на Кавказі — не за власним вибором. І далеко, далеко більше чехів воювали в Першій світовій війні за Австрію —

до кінця, а тільки мала частина перейшла на бік альянтів і билася, в лавах леґіону зорганізованого Томасом Ґ. Масариком, за самостійну Чехо-Словаччину. Важливе, вирішальне, було одначе те, що політично чехи *як чехи* виступили під антиавстрійським прапором. Заднім числом усі чехи рахувалися в переможцях, так само, як Польща, — хоч леґіони Пілсудський організував під австрійським патронатом.[3] Отже, справа не в тому, щоб повернути всіх українців на Україну — так справу розв'язати не під силу найбойовитішим із "еміграціонерів" (тобто еміґрантів-революціонерів, звукосполучення "гра" тут зовсім випадково), а в тому, щоб створити політичну концепцію відмінну, протилежну теперішній політиці переселювання українців і використовування їх як знаряддя поневолення. Основне тут не скільки людей таку концепцію прийме, хоч чим більше тим краще, а те, щоб взагалі такий український голос почули там, де треба, серед самих українців, і серед народів, де українці проживають. Конче потрібні тут контакти з народами колонізованих республік, шукання спроб порозуміння, співпраці... Загально відомо, що демографічні тертя, особливо в Середній Азії, загострюються: місцеве населення збільшується, сільське перенаселення приводить до безробіття, молодь не йде до міст власних країн — бо в них панує російська мова і культура, російська бюрократія — в тому числі "-енки", тисячі і мільйони "-енків". Якщо конфлікт приведе до гостріших форм — демонстрацій, заворушень, страйків — на чийому боці будуть "-енки"?

Думаємо, що відповідь на це питання залежатиме від того, яку програму у цьому питанні створить український організований спротив, а далі від того, чи цей спротив зуміє інфільтрувати, спрямувати офіційні кола і структури сучасної УРСР. Йдеться про те, кого ми вважаємо потенційним, якщо не теперішнім поборником української справи: абстрактні "народні маси", які, мовляв, тепер ще несвідомі, "сплять", чи реально-наявних людей сучасної України, серед них понад двомільйонову масу партійців, тисячі службовців, бюрократів, апаратчиків, технократів, робітників — людей, які стоять далеко від стереотипу "свідомого українця". Якщо вибираємо першу альтернативу, наше поняття української нації в основному таке саме, як це поняття часів київської Громади й Емського указу. Народ спав, а українство бу-

3. Під час берестейських мирових переговорів Польща мала пронімецький уряд, підлеглий Раді Реґенційній — і той уряд дуже хотів, щоб його делеґатів пустили до Берестя. Німці не пустили. Дмовський мав рацію, коли пізніше писав, що якби не він із своїм Комітетом у Парижі, альянти вважали б Польщу за союзника Німеччини і в Версалі вона виступила б як переможена держава. Ще один приклад, яка важлива *концепція,* незалежно від того, чи за нею більшість, а чи тільки активна меншість.

ло рухом, так як рухом було російське народництво. За цим поглядом місто, міська і промислова культура, установи на Україні, були чужим тілом. Завдання провідників було будити народ, а ще більше інформувати світову громадськість, які то українці гарні, як співають і танцюють, який у них фолкльор, звичаї. Це гострий шарж, але є тут і частка правди. Гадаю, що така концепція українства нам сьогодні не відповідає. А як ні, який конкретний соціяльний зміст вкладається у поняття "українська нація"?

Почнімо від території: що таке Україна? Що таке Україна — в географічному сенсі? В політичному? Чи маємо на думці теперішню УРСР, чи УРСР у кордонах минулого? УНР? Гетьманську державу? А може кордони України ще треба встановити, визначити? Тоді на якому принципі?

А кого вважати українцем? Чи можна бути українцем, а одночасно говорити, за власним вибором, по-російськи? Чи росіяни на Україні громадяни України? Всі росіяни, тільки ті, там народжені, народжені до 1918 (1930, 1939, 1945, чи котрого) року і їх нащадки? Хто поза межами України вважається українцем? Чи в майбутній самостійній Україні всі будуть мати такі самі права, чи будуть окремі категорії "райхсукраїнців", "фольксукраїнців" і підданих (але не громадян) держави? Чи українське громадянство прислуговує українцям, що служать в армії, бюрократії, КҐБ? Чи цих слід уважати членами української нації — а якщо так, чи їм теж прислуговує право вирішати, якою бути Україні?

Всі ці питання суто теоретичні — бо через заходи режиму природний політичний розвиток української нації в тому числі розвиток політичної свідомости, почуття державно-національної приналежности, "заморожується", а кожне нове покоління, яке хоче перебороти заборола штучно утримуваного і культивованого "етнографізму", вилучується з громадського життя — арештами, засланнями, депортаціями, забороною друкуватися і виступати в громадському житті.

Останній приклад такої політики — погром 1960-их років, який відкинув назад рівень громадської свідомости і організованого життя в системі радянських інститутів. Дивлячися на 60-ті роки з перспективи історії, можемо поставити тезу що "шелестівщина" була спробою інтеґрувати українську націю на радянській платформі, одночасно визнавши за нею певну інституційну політичну підметність. В цьому значенні мав рацію, гадаємо, Я. Пеленський, коли писав про "автономізм" УРСР, який нагадував йому подібний статус Гетьманщини в складі Російської імперії.[4]

4. Jaroslaw Pelenski. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963-1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism. — "Ukraine in the Seventies", ed. P. Potichnyj. Оквіл, 1975, ст. 299.

Поліційна операція, що знищила цю спробу, відновила традиційний російський підхід до українського питання: українцям пропонується самоліквідацію: одним "добровільну", тобто під тиском "об'єктивних" обставин, а іншим, тим, що відмовляються і активно працюють для політичної форми українства, — ув'язнення, смерть. Інгеренція ззовні, безпосереднє втручання поліційного чинника в соціяльно-політичне життя нації — служить ясно окресленій меті: паралізувати український народ, атомізувати його громадськи, а окремі розбиті елементи інтеґрувати в імперську систему. У світлі цих міркувань можна розглядати вище поставлені питання.

Теоретичність цих питань — а їх можна множити — доказ не стільки недорозвиненості української державницької програми, скільки свідоцтво паралічу української нації, якщо під терміном "нація" розуміти не етнічну масу, а високорозвинене, соціяльно-диференційоване і культурно і політично-інтеґроване суспільство, яке проживає на окресленій території і функціонує через комплексну систему інституцій (державних, громадських, релігійних, освітніх, господарських і так далі.

У світлі такого визначення не підлягає сумніву, що, скажімо, поляки — нація. Чи є нацією українці? Чи може теперішній рух на Україні — це рух за створення новочасної нації, а для тих, що бояться слів, скажемо: рух за активізацію, організацію, "відродження" української нації, яка тепер у стані безвладу, безсилля? Відповідь на це питання вимагає зайняти позицію до стану де факто на теперішній Україні. Чи уряд УРСР, бюрократія, яка йому підлягає, і всі ті установи на Україні, що підлягають безпосередньо Москві, це українські інституції? Академія Наук? Міністерство вугледобувної промисловости? Держплян? Верховний Суд УРСР? Адміністрація Одеського порту? Чи може українські, "справжні" українські інституції ще не існують або існують тільки в початковій формі, наприклад, — Гельсінкські групи? Дисидентам на Україні, а за ними й доброзичливим спостерігачам на Заході було б легко відкинути такі питання і просто казати: "Ми за самостійність: єдиний вихід у цих обставинах, де нам пропонують національну евтаназію, — вихід з СРСР".

На жаль, справа не проста. Як здобути самостійність? Що робити, коли виключаємо всесвітню катастрофу, що знищить Росію вщент, а при тому і росіян з України десь забере, але залишить Україну цілою, всіх українців, а зокрема тих, що рідною мовою послуговуються, при доброму здоров'ї збереже? Як такому не бути, який конкретно перший крок має вести до самостійности? І другий, і третій...

Не знаємо, як на ці справи дивляться учасники теперішнього руху на Україні. Можливо, вони відкидають наш підхід.

Спостерігачеві ззовні однак здається, що покищо український громадський рух не визначив свого ставлення до цілої низки проблем, які вимагають з'ясування, а принаймні визнання, що вони є проблеми. Якщо учасники українського громадського руху надіються на те, щоб стати рухом масовим — це може бути далека мета — треба їм подумати про таку програму, яка промовить до уяви і до практичного розсудку робітника у Запоріжжі, інженера в Донецьку, студента авіяційного інституту в Харкові, службовця в міністерстві сільського господарства в Києві, офіцера морської фльоти в Севастополі. Слід пам'ятати і про земляків у Москві, в степах Казахстану і ще в інших місцях. При тому треба думати не тільки про способи дійти до людей як індивідів, але й поставити питання, котрі інститути УРСР, офіційні структури сучасної системи, можна вважати "національними", тобто за своїми функціями корисними (Малесенький, тривіяльний приклад: чи це добре чи погано, що міста Київ і Братіслава утримують контакти на партійній, муніципальній, молодіжній площині?). Якщо визнаємо, що деякі установи корисні, — тоді їх роботі треба допомагати. Бюрократ, який улаштовує на роботу колишнього політв'язня або дає "прописку" дисидентові, робить добре діло.

Український рух може вийти тільки з користю для себе назустріч прагненням і сподіванням тих середовищ на Україні, які звичайно не входять у конвенційно окреслене "українство". У майбутньому можна очікувати появи незалежного робітничого руху, можливо у зовсім нових формах. Яка буде його національна орієнтація? Думаємо також про певні релігійні рухи, які не мають визначеного національного обличчя і фактично користуються російською мовою у своїй роботі, про середовища єврейські, — і ті, що програмово наставлені на еміґрацію, і ті, що так само програмово залишаються в СРСР (але не певні, як ставляться до них національні дисиденти), і про поляків і угорців — такі теж є на Україні. Не менш важливо подумати про росіян. І тих, що на Україні проживають, і тих, що у себе на батьківщині. Думка про самостійність неросійських народів, навіть самостійність України, як спосіб для розв'язання також російських проблем уже не така контроверсійна, як колись. Бо вільна Україна не мусить бути тільки неґативом для Росії. Розумні росіяни усвідомлюють, що серед перешкод, які гальмують зріст свободи в Росії, однією з основних є те, що Росія панує над іншими народами: не можна одночасно мати імперію і свободу. Український рух спротиву, український народ могли б допомогти росіянам зробити вибір на користь свободи. Але щоб так сталося, йому перше потрібна широка програма для розв'язання українських проблем у дусі прав людини — без огляду на походження, віросповідання, мову, національну приналежність — і прав народів до вільного життя.

ПОСТСКРИПТУМ РЕДАКТОРА

Більша частина цього числа "Сучасности" присвячена одній темі: загально-політичне і культурно-літературне становище України 1978 року і сто років перед тим, року 1878.

В уяві пересічного українського інтеліґента, коли він оцінює перспективи національного й соціяльного визволення України, крайній оптимізм ("Уся нація в поході!") легко сполучається з крайнім песимізмом ("Усе знищене й розчавлене, скрізь сама руїна!"). Звернення до історичної перспективи одного сторіччя могло б, припускаємо, сприяти об'єктивнішій оцінці дійсного стану.

Ідеальним було б, якби можна було відтворити синтетичний образ країни сто років тому й тепер, від загально-національних проблем до проблем життя одиниці: територія України — міра її єдности чи роз'єднання, леґальний статус країни й нації, економічні й людські ресурси, утрати й здобутки в них, соціяльно-клясова структура суспільства, пейзаж і зміни в ньому — чи країна справді прийшла від ідилії чи ніби ідилії білих хаток і вишневих садків до димарів, реакторних веж і робітничих бараків, — міґрації людности, вага історизму й фолкльоризму в підтриманні національної традиції, учитель і школа як фактори формування поколінь — і просто — як живе пересічна людина міста й села, як працює, як відпочиває, і розважається, якого мистецтва прагне і яке має — і, як результанта всього цього і багатьох інших фактів і факторів, — що ми здобули за ці сто років і що втратили і чи балянс утрат і здобутків має активне чи пасивне сальдо. Але, щоб змістовно й переконливо вивести такий балянс, треба було б систематичної праці чималої групи науковців, і висліди їх праці не можна було б укласти в скромні рамки одного числа журналу (і так розмір цього числа побільшений).

З цих причин можемо дати тут тільки окремі аспекти образу двох років, нічим спеціяльно не визначних і, може тому, особливо характеристичних, відокремлених один від одного сторіччям, аспекти, як їх бачать окремі науковці. Хочемо одначе сподіватися, що з зібраних тут поглядів поодиноких авторів, — між собою не завжди узгоджених, часто навіть протилежних, читач винесе не один новий для нього факт, не одну ще не розв'язану проблему, побачить деякі перспективи, що досі не були в полі його зору.

Правдоподібно, було б краще, якби це число журналу могло дати відповіді на всі питання, що непокоять сучасного українця. (А може й не було б це так уже добре!). Але кожний журнал визначається співпрацею, співдією й співмисленням авторів, редактора і — читачів. Редакція вірить не тільки в своїх авторів, а і в своїх читачів. Свідомі неповности й недосконалости тут запропонованого, ми переконані все таки, що наш читач, стимульований тим, що він тут прочитає, продовжить хід думок авторів, згодиться з одними, повстане проти других і легше виробить свою думку про те, де ми стояли сто років тому і *ДЕ СТОЇМО СЬОГОДНІ.*

Редакція вдячна авторам за їхній вклад праці, знання й таланту і — думається, що так воно буде, — читачам за продовження ними в їхній свідомості тут започаткованого — на рік 1979 і роки, що далі прийдуть. Повторюючи гасло, кинене в інших обставинах і з іншого приводу, — хай живе творчий неспокій.

Зміст

3 *Василь Барка:* Досвітність моря і таємна будівля.

ШЕВЧЕНКО СЕРЕД ЖИВИХ

8 *Леонід Плющ:* «Причинна» і деякі проблеми філософії Шевченка.
30 *Гео Шкурупій:* Моя ораторія.
34 *Ю. Ш.:* Новітня світова література, від Шевченка почата.

СТО РОКІВ ТОМУ І ТЕПЕР — УКРАЇНА 1878 І 1978

42 *Іван Коропецький:* Економіка України в 1978 році.
61 *Богдан Рубчак:* Героїзм малих діл. Ситуація української літератури навколо 1878 року.
91 *Іван Лисяк-Рудницький:* Сторіччя першої української політичної програми.
116 *Юрій Луцький:* Від Нечуя до Етвуд.
124 *Мирослав Прокоп:* Україна 1978 (Факти, оцінки, перспективи).
145 *Іван Кошелівець:* Література 1978.
159 *Роман Шпорлюк:* Політика 1978: погляд назад — і вперед.
167 Постскриптум редактора.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті Мирослава Прокопа "До історії розвитку української політичної думки під час Другої світової війни" (Сучасність, 1979, ч. 1) примітку ч. 26 на ст. 81 — треба читати:

26. ОУН в світлі постанов..., ст ст. 28, 112.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентіна: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

Великобританія: Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham, N.G11 7FJ
England

Ізраїль: Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon Str. 2, Apt. 31
Bat — Yam
Israel

Канада Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
США: New York, N. Y. 10001
USA
G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Умови передплати
місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1979 рік

	одно число:	річно:
Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентіна	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразілія	5. —	50. — н. круз.
Венесуела	2.75	25. — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	48. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швайцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів на рік. Двомісячне число за липень-серпень коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

ЦІНА СПЕЦІЯЛЬНОГО ЧИСЛА — 3.75 ам. дол.

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ИВАН МАЙСТРЕНКО

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КПСС В ЕЕ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Мюнхен, 1978. 223 стор. Праця І. Майстренка — це студія національної політики КПРС від Другого з'їзду Російської Соціял-демократичної робітничої партії в 1903 році до наших днів.

Автор аналізує ідеологічні твори керівників партії, введення рішень і декларацій у практичне життя та реакцію українців на зміни напрямних у національній політиці КПРС.

Іван Майстренко — автор таких праць: *Bolshevist Bonapartism* (1947), *Borotbism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism* (1954), *Newspapers in the USSR* (1955), *Сторінки з історії Комуністичної Партії України* (1967, 1969).

Ціна: 9 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N.Y. 10001
USA